

14950/4 16/02 99

A3-1
2996

АЗƏРБАЈЧАН ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫ
ШƏРГШУНАСЛЫГ ИНСТИТУТУ

МОЛЛА МƏНƏММƏД ƏЛ-ЧАРИ

ЧАР САЛНАМƏСИ

ƏРƏБЧƏДƏН ТƏРЧУМƏ, КИРИШ,
ШƏРЬЛƏР ВƏ ГЕЈДЛƏР
СЕВДА СҮЛЕЈМАНОВАНЫНДЫР

ЕЛМИ РЕДАКТОРУ
АКАДЕМИК
ЗИЈА БҮНЈАДОВ

Азерб. Геспуб. БА
Азербай елми
китабханасы
Центральный
Науч. библиот. така
АН Азерб. Геспуб.

БАКЫ-1997

21 Молла Мəһəммəd əл-Чар
Чар салнамəsi. - Бакы-1997. -146 сəһ.

Молла Мəһəммəd əл-Чаринин "Чар салнамəsi" əсəri XVIII əср Азərbайчан тарихинə даир гиймətли тарихи мənбədир. Бу-рада Түркийə-Иран гаршыдурмасы шəраитиндə Гафгазда чərəж-ан етмиш һадисəлэр вə ишғалчылара гаршы халгын милли-азадлыг мүбаризəси өз əксини тапыр.

ƏН СƏЗ

Загатала - Балакən зонасында тарихи-əдəби ирсимизин нүмунə-лори олан чох гиймətли əрəбдилли археографик материал-мəктуб вə сənəдлэр, о чүмлөдөн Чар-Таланын Иран вə Түркийə дөвлət нүмајөн-дөлори, Көнчө, Гарабаг вə дикөр ханлыглар, Күрчүстан вə Дағыстан һакимлэри илə јазышмалары, Шейх Шамилин мəктублары, хроноложи гејдлэр вə с. олјазмалары сахланылмышдыр. Бунларын ичəрисиндə Чар салнамəsi хүсуси јер тутур.

Охучулара тəгдим етдијимиз бу əсər XVIII əср Гафгаз тарихинə даир надир орижинал мənбə олараг Чар-Балакəндə вə үмумијјэтлə, Азərbайчанда, Күрчүстанда вə Дағыстанда чərəжан етмиш һадисəлэр һаггында гиймətли мə'луматлар верир. Чар-Балакən мүһитиндə јаран-ван вə бу мүһитин вə доврунүн мəһсулу олан Салнамə Гафгазда нүфузлу вə гүввəтли сијаси гурум олмуш Чар-Балакən (Чар-Тала) ичмаларынын фəалијјотини тарихə һəкк едир.

Чар салнамəsi 1931-чи илдə В.Хулуфлу тərəфиндөн нəшр олун-муш вə бу доврə аид тарихи əсəрлөрдə ондан истифадə едилмишдир. Лакин һəмин нəшрин əһəмијјотини азалтајараг гејд етмəлијик ки, нəшрдə истифадə олунан мəтнин тəрчүмəsi əрəб нүсхəсинин там вə орижинал олмамасы сəбəбиндөн бир чох гејри-дəгигликлэр вə тəрчү-мə сəһвлэри үзүндөн һагис һесаб олунур. Амма бу нүсхəнин вə һəмчинин дикөр нүсхэлэрин вə мəтнин орижиналынын тапылмамасы-на корə узун мүддət əсəрин јенидөн ишлənмəsi вə дəгиглəшдирил-мəsi мүмкүн олмамашдыр.

Салнамəнин Азərbайчан ЕА Əлјазмалары Институтунда ашкар ет-дијимиз даһа там вə орижинал нүсхəsi əсəрин јенидөн ишлənмəsi үчүн имкан јаратмышдыр. Əрəб мəтнинин сон дərəчэдə ајдын олмајан хотлə вə гəлиз дилдə јазылмасына бахмајараг Севда Сүлєјманова тərəфиндөн мənбəнин дүзкүн, дəгиг мəтни вə тəрчүмəsi верил-мишдир. Мənбə үзəриндə ишлəјркөн Севда Сүлєјманова Чар-Балакən ичмаларына даир уникал археографик материалдан вə бу доврə аид дикөр мənбэлөрдөн истифадə етмиш, нəшр бир чох гий-мətли мə'луматларла зəнкинлəшдирилмиш вə аноним сајылан бу əсə-рин мүөллифи мүəјјөн олунмушдур.

Əсər бу маһалын тарихи илə марагланан һər кəs үчүн биринчи дərəчəли мənбə һесаб олуна билэр. Тарихи дəјəринə корə јеканəдир, тəкраролунмаздыр!

Академик Зија Бунјадов.

КИРИШ

САЛНАМӘ ВӘ ЧАР-БАЛАКӘН ИЧМАЛАРЫНЫН ЖАРАНДЫҒЫ ТАРИХИ ШӘРАИТ

Азәрбајчан Елмләр Академијасынын Әлјазмалар Институтунда "Сахет вә Дағыстан тарихинә даир" ады алтында Чар-Тала ичмасынын тарихи һаггында әлјазмасы сахланылыр. /Б-1835/3460/Әлјазмасы әрәб дилиндә ағ кағыз үзәриндә гара тушла нәсх хәтти илә јазылмышдыр. 10 вәрәгдән ибарәтдир. Форматы: 20,5 x 14,5. Әлјазмасынын сонунда нун әввәлки гејдијаты дурур: 13631, Азәрб.ССР ЕА Низами адына Әдәбијат Институту, Низами Музеји, инв. номрә 112, 1971.

Бу мәнбә елми әдәбијатда "Хроника войн Джара" ады илә кедир. 1932-чи илдә Вәли Хулуфлу тәрәфиндән П.К.Жүзенин тәрчүмәси әрәб Е.А.Пахомовун шәрһләри илә нәшр олунмушдыр. Бу нәшрдә истифадә олунан мәтн там дејилди вә јарымчыг ифадә илә кәсилирди. Нәшрин мүгәддимәсиндә гејд едилдији кими, әлјазмасы чәтин дилдә јазылмыш вә ајдын олмајан хәтлә кочүрүлмүшдү, мәтнин оријиналыны тәпмаг мүмкүн олмамышдыр. Чох тәәссүф ки, В.Хулуфлунун нәшриндә истифадә олунан һәмин бу мәтни дә тапмаг мүјәссәр олмамышдыр. Лакин һазырладығымыз бу нәшрин. Әлјазмалар институтунда олан әлјазмасы илә мүгајисәли тәһлили В.Хулуфлунун нәшриндә истифадә олунан нүсхәнин бу әлјазмасындан кочүрүлмәсини мүәјјән етмәјә (бах: Салнамә, гејд. 21; 135; 258; 283) вә о нәшрдәки тәһриф вә нагисликләри дүзәлтмәјә имкан вермишди.

Загәтәлада Салнамәнин әрәб әлифбасы илә авар дилиндә јазылмыш нүсхәси дә ашкар олунмушдыр. Әлјазмасы Дағыстан алими Т.Ајтберов тәрәфиндән авар дилиндә чапа һазырланмышдыр. Бу әлјазмасында Салнамәнин мәтни ихтисар олунмуш шәкилдә верилир. Авар мәтниндән корүндүјү кими, бу нүсхә әрәб дилиндән тәрчүмәдир. Бу онын јазылмасы сонракы доврә аиддир. Бурада әрәб мәтни илә јанашы В.Хулуфлунун нәшриндән вә ола билсин ки, дијәр мәнбәләрдән - јазылы вә ја шифаһи мә'луматлардан истифадә олунмушдыр. Мәтндә бә'зи фактлар "Күлүстан-и Ирәм"дәки мә'луматларла гаршылашдырылмышдыр. Салнамәнин мәтниндә бурада халг арасында мә'лум олан рәвәјәтләр вә әфсанәви мә'луматлара кениш јер верилмишди.

Бурада истифадә олунан әрәб нүсхәсинин мә'лум олмамасы сәбәбиндән мәтнләрин мүгајисәли тәһлилиндә мүшаһидә олунан бә'зи хырда фәргләрин вә әләвәләрин әрәб нүсхәсинин мәтни вә ја дијәр

мәнбә илә әләгәдар олмасыны мүәјјән етмәк мүмкүн олмамышдыр. Мәтндәки бә'зи тәрчүмә сәһвләринин, бурахылышларын вә ихтисарларын да, В.Хулуфлунун нәшриндә олдуғу кими, мәтни кочүрәнә вә ја тәрчүмәчијә аид олмасыны ајырды етмәк гејри-мүмкүндүр.

Гејд етдијимиз әрәб әлјазмасында да В.Хулуфлунун нәшриндә истифадә олунан нүсхәдәки кими, Салнамәдән әввәл Чар-Тала ичмасында гебул олунан ганун мәчәлләси вә русларын Чары ишғал етмәсинә даир гыса мә'лумат верилир. Биринчи дөрд вәрәг алты сәһифәлик ганун мәчәлләсиндән ибарәтдир. Биринчи /өн/ вә сәккизинчи сәһифә бошдыр. Догузунчу сәһифәдә ири шрифтлә јарым сәһифәлик һөмин мә'лумат гејд олунуб. Онынчу сәһифәдән хырда шрифтлә Салнамәнин мәтни башлајыр.

В.Хулуфлунун нәшриндә "Постановления собрания в Агдаме" /Агдам мәчлисинин гәтнамәләри/ ады илә Салнамәдән сонра нәшр олунан ганунларын шәрһи әлјазмасында белә башланыр: "Рәһмли вә мәрһәмәтли Аллаһын ады илә... Дүнјаларын рәбби олан Аллаһа алгыш вә онун ән јахшы хилгәти олан Мәһәммәдә онун /Аллаһын/ хејрдуасы вә саламы... Бу, Исламын башланғычындан Шаһ Аббас әзәмәтинин мејдана чыхмасына гәдәр мөвчуд олан мүгавилә, шәрт, гәрар, гәтнамә, гајда вә ганунлары тәмсил едән бәјаннамәдир. Онлар (ганунлар) мүсәлман шәриәтинин мөһкәмләnmәсинә көмәк мөгсәдилә адамларын раһатлығы вә әмин-аманлығы үчүн Чар вилајәтинә башчылыг едән газылар, ағсагаллар вә һакимләр тәрәфиндән 'урф /ади ганун/ вә кечмишдән бәри дәдә-бабаларымызын вә гәдим әчдадларымызын адәтләри илә ујғунлашдырылараг бирләшдирилмиш вә онларын 1165-чи ил мүзәффәр Сәфәр ајынын ахырында /1752-чи ил јанвар ајынын әввәлләри/ Агдамда топладылары үмуми јығынчагда бөјүкдән кичијәдәк Вилајәтин иштиракы илә вә һәтта Илисудан Балакәнәдәк дијәр јерләрдән оланларын разылығы, ихтијары /сечкиси/ вә биркә мәсләһәти илә /јекдилликлә/ гебул олунмушдыр".

В.Хулуфлунун нәшриндә бу кириш бир гәдәр тәһриф вә ихтисарла верилмишди. Лакин мәнз бу формада о, Чар-Тала ичмасынын дахили гурулушу һаггында тәсәввүр јаратмаға имкан верир вә јерли адәтләрин мүсәлман һүгүг ганунлары /'урф/ чәрчивәсинә салынмасы просесини кәстәрир. Ислам, мәнз јерли адәт-ән'әнәләрлә говушмасы нәтичәсиндә "әрәб ишғал дининдән" гејри-әрәб халгларын "өз дининә" чеврилә билмишди. Бу зонада тапылан фиғһ /мүсәлман һүгүгу/ елминә аид китаблара вә һәмин китаблардакы гејдләрә әсасән белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, јерли алимләр Јахын вә Орта Шәргин илаһијатчы алимләринин әсәрләри вә үмуми ислам нормалары илә јерли ән'әнәләрин, шәриәт вә адәтин интегрәсијасыны тәмсил едән мүхтәлиф фиғһ мәктәбләринин нүмунәләри илә таныш идиләр. Онларын ичәрисиндә Ислам мәдәнијәт мәркәзләриндә тәһсил алан вә ислам елм әләминдә танынан алимләр дә варды.

Загатала археографик материаллары ичорисиндо бу во ја башга ичманын гәбул етдији буна охшар ганун топлуларына, бир во ја бир нечө ганунун шәрһинө раст кәлмәк олур. Бә'зи гејд вә мәктубларда мүөјјөн мөһкәмә просесинин кедиши вә гәрары вә јахуд мүбаһисәли мәсәләнин һәлли үчүн дикәр газыларын Чар газысына мүрачиәти вә с. шәрһ едилир. Чар-Тала ичмасында мөһкәмә системинө, ичмадахили вә ичмаларарасы ганун нормаларына аид кениш мә'лумат О.И.Константиновун "Джаро-Белоканцы до 19-го столетия" очеркиндо верилир. О.И.Константинов бу очеркдө ичманын идарәетмә системиндө вәтәндашлыг һугугларынын вә күбар һакимијәтинин бојүк ролуну кәстәрир. /1/

Ганунларда адәтләр өзүнү даһа габарыг шәкилдә кәстәрир. Бу ганунлары күрчү "Судебник"ләри вә јахуд Дағыстан ичмаларынын гајдаганунлары илә мүгајисә етдикдө ејни адәтләрә, әдәб вә һугуг нормаларына раст кәлмәк олур ки, бу да үмумгағаз ән'әнәләри илә изаһ олунур. Лакин мәсәләлә даһа кениш јанашсаг, охшар тенденсијалара вә формалара монгол гануннамәсиндө /"Јаса"/ во ја варвар һугуг кодексләриндө /"Салическая правда",.../ раст кәлмәк олар во бу үмумбәшәр ичтимаи инкишаф просесиндоки үмуми ганунаујунлуғлары во һабелә даһа гәдим интегрәсијалары кәстәрир.

Ганунлар, русларын ишғалы һаггында гејд вә Салнамәнин мәтни В.Хулуфлунун нәшриндө истифадә олунан әлјазмадакы кими бир-биринин ардынча дејил, арада бош сәһифә гојулмагла һәр бири јени сәһифәдән башлајараг јазылмышдыр. В.Хулуфлунун нәшриндө русларын Чара дахил олмасы һаггында мә'лумат Салнамәнин мәтни илә бирликдә верилиб. Әслиндө исә, бу, ајрыча гејддир: "Руслар Чар олкәсинә /бәлдәјә/ дахил олдулар, мәкр вә һијлә илә ону тутдулар. Онлары /әһалини/ сүлһ бағлајачағлары, араларындакы мүһарибәни кәсәчәкләри вә онлара гаршы мүбаризони дајандырачағлары илә алдадараг үч күндән вә үч кечәдән сонра өз јерләрино вә мөвгеләрино, өз вәтәнләрино гајытмағы во'д етдиләр. Өзүндән сонра пејғәмбәр олмајан пејғәмбәрин һичрәтиндән е'тибарән мин ики јүз гырх бешинчи илдә /һ.1245-м.1830/ галаны тикдиләр вә бурада мәскән салдылар. Онларын олкәјә дахил олдуғлары вахт гар јағмышды вә һәмин вахт бирдән-бири ики дирсәк јарыма чатмышды. Өлкәнин әһалиси но бир шеј едә, но дә бир јерә тәрпоно билди".

Һәлә 1803-чү илдә Тифлисдә апарылан барышыг шәртләрино әсәсән дахили идарә системи сахланылмагла, јә'ни Чар-Тала ичмасынын дахили ишләрино гарышмамаг шәртило ичманын әразиси Русијаја бирләшдирилир. Үч күндән сонра кенерал Гулјаковун ордусу Чардан Урдоја гајыдыр. Бу әразидә Урдо, Тсарскије колодсы /"Чар гујулары"/ во Гараағач /Топ Гара-Ағач/ истәһкамлары гурулур. /2а./ Лакин бу бирләшмә сахта маһијәт дашыјырды. Чарлылар һәр чүр веркидән имтина едир во рус дүшөркосино һүчүмләр едирләр. 1804-чү илдә кенерал Гулјаковун Чара јени јүрүшү заманы онун олдүрүлмәсиндән во

рус ордусунун мәғлубијәтиндән сонра Сисианов Чар-Таланын /Чар-Балакәнин/ Русијаја бирләшдирилмәсини то'хирә салмалы олур. 1830-чү илин февралында дағ кечидләри бағлы олан вахтда рус гошуну Чар-Балакәни гәти сурәтдә тутур /2в./ вә хүсуси ганунларла /"Правила"/ идарә олунан Чар-Балакән вилајәти /2е./ тәшкил едилир.

1830-чү илин мартында галанын тикинтисинә башланьлыр ки, бу да тез-тез тәшкил едилән һүчүмләр вә галанын дәфәләрлә дағыдылыб-тикилмәси нәтичәсиндө узун мүддәт давам едир. /2с./ Бестужев-Марлинскинин сәзләри илә дејилсә, "дағларын дөшүндә Загатала галасынын тикилмәси әзијәтләр вә ганлар баһасына баша кәлмишдир". Октјабрын 15-дә рус гошуну јенидән мәғлуб едилир, /3 а./ лакин нојабрын 14-дә әлавә гүввә алараг Чара дахил олур. /3 в./ 1832, 1852, 1863, 1871-чи илләрдә ишғалчылара гаршы баш вермиш үсјанлар да јатырылыр. 1877-чи илдә Загаталада олан Карла Серена /Авропада илк сәјјаһ гадын/ јазырды: "Галада һәр күн һүчүм кәзләнилир... Гала бир нечә ил әввәл дөјүшкән ләзкиләрин һүчүму илә алынмыш вә зәрәр чәкмишди..." /4/.

Гејдин јазылдығы хәтт һәм ганунларын, һәм дә Салнамәнин јазылдығы хәттләрдән сечилир. Ола билсин ки, о, ганунларын вә Салнамәнин мәтни арасындакы бош сәһифәјә сонрадан јазылмышдыр. Салнамәнин мәтни ән'әнәви олараг Аллаһы мөдһ едән киришлө башланмыш вә буна кәрә дә еһтимал етмәк олар ки, о бу чүр киришлө башлајан ганун топлусу илә бирликдә Чар-Тала ичмасы һаггында үмуми мәчмуә тәшкил едир. В.Хулуфлунун нәшриндә Салнамәнин мәтни 1706-1750-чи илләри әһатә едир вә гејд етдијимиз кими јарыда кәсилир. Мәтнин ардыны бу әлјазмада мүөјјән етмәк олар. Бурада Салнамә 1706-1764-чү илләрә шамил олунур. Лакин мәтнин там олмасы һаггында гәти фикир јүрүтмәк мүмкүн дејил. Чүнки бу нүсхәдә дә нә Салнамәнин мүәллифинин, нә до мәтни кәчүрәнин /әкәр кәчүрүлүбсә/ үнваны вә рилир. Адәтән, бу мә'лумат јазылма тарихи вә кәчүрүлмә тарихи илә бирликдә әлјазманын сонунда гејд олунур. Салнамәнин мәтниндә бир нечә јердә һадисәләрин шәрһинин биринчи шәхс тәрәфиндән /"биз"/ ифадә едилмәси /бах: Салнамә, гејд. 24; 222; 340/ мүәллифин јерли мәншәли олмасыны кәстәрир. Лакин бу, һадисәләрин объектив вә рилмәсинә тә'сир кәстәрмир. Салнамәдә дикәр мәнбәләрдә вә јахуд чар мә'мурларынын һесабатлары әсасында тәртиб олунмуш тарихи әдәбијатда мүшаһидә олунан биртәрәфли шишртмәләрә, аполөгетика вә бәләгәтә јол верилмир. Јалныз бир-ици јердә пафослу сөзләрлә дин дүшмәнләрино гаршы гәрәзли мүнасибәт ифадә олунур. Үмумијәтлә исә Салнамә гуру дилдә јазылмышдыр вә ән'әнәви тарихи гејдләр /хәтирә гејдләри вә јахуд хроноложии гејдләр/ топлусуну хәтирәләди. Салнамәнин јаранмасыны да бу зонада јайылмыш олан мәһз бу хроноложии чөдвәлләрин тәртиби ән'әнәси илә бағламаг олар. О, компилјатив вә бәдии характер дашымыр вә јалныз баш верән тарихи һадисәләри тәсбит етмәк мәғсәдини күдүр. /5/ Хроноложии

гејдләр геолокијаја və ислам һүгугуна аид китабларын сонунда və ја-худ ајрыча гејдләр və дөфтәрләр /китабчалар/ шәклиндә, бә'зән ди-кәр јерли салнамәләрә - артыг әфсанәви шәкил алмыш və гисмән әрәб тарихчиләринин әсәрләриндән чыхарышлардан ибарәт олан мәнбәләрә /"Дәрбәнд-намә", "Тарихи Дағыстан", "Ирхан-намә".../ әлавәләр кими јазылырды. Бу чүр дөфтәрләр, ди-кәр китаблар кими, көрүнүр, нәсилдән-нәсилә вәғф олараг өтүрүлүрдү. Буну бир сыра гејдләр тәсдиг едир /6/. Хроноложи гејдләр М.Ф.Броссенин Јевсе-вијин "Пасха хроникасы" илә мүгајисә етдији /7/ күрчү кинклосларыны хатырладыр. Кинклослар килсә китабларына әлавәләр иди. Тәгвими вә дини тарихләри мүәјјән етмәк үчүн тәртиб олуан хроноложи чәд-вәлләрдә адәтән баш верән һадисәләр ујғун тарих көстәричисинин гаршысында јазылыр вә беләликлә, вахт кечдикчә кинклослар һа-дисәләрин чанлы шаһидләри тәрәфиндән јазылмыш тарихи салнамә-ләрә чеврилирди. Чар-Талада да тәгвим һесабатыны апармаг вә баш верән һадисәләри гејд етмәк ичма газысынын вәзифәси иди. Ичма мәсчидиндә отуран газыја авар дилиндә "дибир" дејирдиләр ки, бу да кәнд молласы ифадәси илә эквивалент иди. Бу истилаһын мәншәји "мирзә", "катиб" мә'насыны верән фарс сөзү "дабир" илә бағланыр вә бунун да көкү ејнимә'налы гәдим елам сөзү "теппир"ә кедиб чыхыр /8/. Мәсәлән, Загатала археографик материаллары ичәрисиндәки Хроноложи гејдләрдән бири Ибн һәчәринин "Төһвәтү-л-мөһтач" кита-бынын сонунда јазылмышдыр ки, бу китаб да Чар ичмасынын газысы /11/ Молла Муртаза Әлијә мөхсус иди. Молла Муртаза Әлинин, әслиндә исә Чар ичмасынын китабханасы шәһәр мејданындакы мәсчидин нәздиндә јерләширди /9/.

Шифаһи мә'луматлар Салнамәнин мүәллифини ичманын алимлә-риндән олан Молла Мөһәммәд әл-Чаринин ады илә бағлајыр. Гејд ет-дијимиз Хроноложи гејдләрдә Салнамәдән чыхарышы хатырладан вә әсасән Надир шаһын һүчуму илә әлагәдар олан мә'луматдан сонра "Буну һөрмәтли устад Мөһәммәд Әфәнди әл-Чари јазмышдыр" деји-пир ки, бу да һәммин фикри тәсдиг едир. һәммин хроноложи гејдләр топлусунда башга јердә Чар газылары Молла Муртаза Әли, һачы Мур-таза Әли вә ја Чапар Әли /1722-1745/, Молла Осман /1745-1764/, Молла Мөһәммәд /1764-1767/ садаланыр /10/. Салнамәдәки һадисә-ләр әсасән Молла Муртаза Әлинин вә Молла Османын дөврүнү әһатә едир. Ола билсин ки, Молла Мөһәммәд онларын һәр икисинин гејд-ләриндән истифадә едиб. Тәәччүблүдүр ки, онун өзүнүн газы олдуғу дөврә аид һеч бир мә'лумат јохдур.

Салнамәнин јаранмасынын Хроноложи гејдләрлә әлагәдар олмасы фикри В.Ф.Минорскинин ирәли сүрдүјү Мүнәччимбашынын Ширван вә Дәрбәнди тарихи компилјатив әсәринин илк әввәл хроноложи сис-тем үзрә тәртиб олунамасы еһтималыны доғрулдур вә Шимали Азәр-бајчанда, Дағыстанда, Күрчүстанда мөвчуд олмуш бу ән'әнәнин ејни өкләри һаггында фикир јүрүтмәјә имкан верир.

Беләликлә, Салнамәнин Хроноложи гејдләрлә әлагәси вә Сална-мәнин тәртибатчысынын Чар газысы Молла Мөһәммәд Әфәнди олма-сы ајдын олур. Салнамәнин сонунда мүәллифин үнванынын вә јазылма тарихинин гејд олунмамасы да, көрүнүр, бунунла изаһ олунур вә бәл-кә дә, гејдләрин /Салнамәнин/ һәлә давам етдирилә биләчәјини көстәрир. Загатала археографик материаллары ичәрисиндә бир сә-нәд - һөрмәтли устад, алим Молла Мөһәммәд әл-Чаринин нәздиндә /јанында/ Дар-Доғгаз мәсчидиндә јашајан мүталибләрин мәктубу диг-гәти чәлб едир. Мәчмүәнин мүхтәлиф хәтләрлә јазылмасыны онун мүталибләр тәрәфиндән көчүрдүлмәси илә дә изаһ етмәк олар /11/.

Салнамә тарихи һадисәләрлә зәнкин олан дөвр һаггында гијмәтли мә'луматлар верир вә һәммин дөврдә чәрәјан едән һадисәләрин чанлы шаһиди кими ди-кәр мәнбәләрлә гаршылыгылы бир сыра мә'лум фактлары дәғигләшдирмәјә, мә'лум олмајанлары әлдә етмәјә имкан јарадыр. Бундан башга, Салнамә өзү бу дөврүн мөһсулу олараг тари-хи бир факт кими гијмәтләндирилир вә јалныз тарихи фактлар һаггында мә'лумат вермәк бахымындан дејил, бир тарихи факт кими јарандығы мүһити характеризә етмәк бахымындан да мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. О, И. Ј. Крачковскинин сөзү илә десәк, Әрәб дөвләтинин сијаси чөһөтдән там шәкилдә сүгута уғрадығы бир вахтда әрәб /Ислам/ мөдәнијјәтинин Гафгазда өзүнәмәхсус "ренессанс" дөврүнүн вә әрәбдилли јазы ән'әнәсинин нүмунәси кими чыхыш едир /12/. В.В.Бартолд гејд едирди ки, "һеч бир әчәм /гејри-әрәб/ өлкәсиндә әрәб дили, әрәбдилли әдәбијјат XX әсрин орталарынадәк бу чүр там чанлылығыны сахламамышды" /13/.

Салнамә әсасән Азәрбајчанын шимали-гәрбиндә нүфузлу һәрби-сијаси бирләшмә олан Чар-Тала чамааты әтрафында вә билаваситә онун иштиракы илә баш верән һадисәләри шәрһ едир. Көрүндүјү ки-ми, бу гурум Гафгазда чәрәјан едән һадисәләрдә мүһүм вә бә'зән һәлләдичи рол ојнајыр. Ди-кәр мәнбәләрдән дә көрмәк олур ки, "һәр чүр һөјчәнлар бурада даим козәрир вә бурадан аловланыр. Бурадан һәр чүр јүрүшләр һазырланыр вә чанлы далғалар пүскүрүр /14/. Чар-Балакән /Чар-Тала/ ичмалары мүасир Азәрбајчанын Загатала, Ба-лакән, Гах рајонларынын, Күрчүстанын Лагодехи, Сигнах рајонлары-нын әразисини әһатә етмиш, бә'зән онларын нүфуз даирәләри бу һүдудлардан кәнара чыхмышдыр /14а/.

Азәрбајчан, Күрчүстан вә Дағыстан илә сәрһәддә тутдуглары әл-вәришли чоғрафи мөвгејә вә һәрби нүфузларына көрә, франсыз сәфиги Гамбанын дедији кими, "гоншулары һөмишә онларла итти-фагда олмагда марағлы идиләр" /15/.

И.Г.Петрушевски "Чар-Балакән азад ичмалары XIX әсрин биринчи јарысында" әсәриндә гејд едир ки, онларла мүттәфиглик јалныз Азәр-бајчан, Дағыстан вә Күрчүстан ханлығлары арасындакы сијаси игти-шашларда һәлләдичи рол ојнамышдыр. Түркијә вә Иран кими ики рәғиб-дөвләт дә Чарла иттифагда олмаға чалышыр вә она мүрачиәт едир-

диләр. Түркия вә Иран дәвләтләри төрәфиндән көндәрилмиш мөк-
тублар Чар ичмасы үчүн надир һал дежилди. Рус-Иран мұһарибәси
әрәфәсиндә данышығлар үчүн Чара Инкилтәрәнин нүмајәндәси пол-
ковник Монтис кәлмишди /16/.

Буну Загатала археографик материаллары ичәрисиндәки Османлы
сарајындан вә Иран шаһзадәсиндән Чара кәлән мөктублар, Күрчүстан
һакимләри вә гоншу ханлығлар илә јазышмалар да сүбут едир /17/.

Бәдрәддинзадә Әли-бәјин "Гаимә"синдә кәстәрилер ки, "...һәтта
һәр ил онлар /күрчүләр/ ләзки бәј вә кәндхудаларыны /Чар-Тала ад-
ланан дәрәд кәнддән/ гонағ чағырыр, онлара еһтираам кәстәрир вә ги-
мәтли һәдијјәләр верирдиләр. Шаһ нә гәдәр онлары өз јанына чағы-
рарағ онун ордусунда хидмәт етмәји тәклиф едирдисә, онлар мәнә-
сыз бәһанәләрлә онун тәклифини рәдд едирдиләр" /18/.

Салнамә Чар-Тала вә Кахетија арасында олан узунмүддәтли һәрб-
ләрин вә Чар-Таланын Күрчүстана јүрүшләринин бәјаны илә баш-
ланыр. Гејд едилмәлидир ки, гаршылығлы иткиләрдән јазаркән мүәл-
лифин сөзләриндә дин дүшмәнләринә гаршы кин-күдурәт јох, тө-
әссүф дујулур. Үмумијјәтлә, һәр чүр вәһшилијә вә әдаләтсизлијә гар-
шы, истәр дүшмән төрәфиндән олсун, истәрсә дә һәмтәрәфләри, мү-
әллифин мәнфи мүнәсибәти һисс олунур ки, бу да һәрб сәнәтиндә вә
һәрби јүрүшләр мөјданында шәһрәт газанмыш Чар-Тала ичмасы дахи-
линдәки мәнәви тәзадлар кәстәрир. А.Фон Плотто, А.Ф.Пасербски
вә дикәр мүәллифләр өз шәхси мұшаһидәләри әсасында Загатала
даирәси һағгында јаздығлары этнографик очеркләрдә бу даирәнин
абад мөишәтини гејд етмиш, Н.Глинојетски белә бир фикир сөјлө-
мишдир ки, бу чүр мөишәти, абад өвләри, бағлары олан халғ һеч вахт
гарәтчи ола билмәз /19/.

Әслиндә, мұхтәлиф мәнбәләрдә кениш шәкилдә ишығландырылан
вә Чар-Таланын ады илә бағланан Күрчүстана вә Ширвана јөнәлдил-
миш бу јүрүшләрин /20/ идејасы Гафгаз халғларынын милли истигла-
лијјәти үчүн төһлүкә доғуран ишғалчы Сәфәви дәвләтинә гаршы мұба-
ризә иди. Бу мұбаризә Чар-Таладан башлајарағ кениш үсјана чеврил-
миш вә дини шәкил аларағ "мо'мин сүнниләрин" "кафир шиәләрә"
/"рафидиләрә"/ гаршы мұбаризәси шүары алтында инкишаф етмәјә
башламышды ки, бу мәсәләдә дә Ирана гаршы дини мұһарибә е'лан
әтмиш Османлы дәвләтинин тә'сири аз рол ојнамырды. /21/ Бахмаја-
рағ ки, 1724-чү ил /ијул/ Константинополь /Истамбул/ мұгавиләсиндән
/22/ сонра Чар-Талалылар Түркия һөкмранлығыны да гәбул етмәкдән
имтина едир вә Күрчүстанда јерләшмиш Османлы гарнизонларына
һүчүмлар төрәдирдиләр. Әлбәттә, үсјанын тарихи-игтисади мөғзи вә
идеоложи гишасы онун һәрәкәтвәричи гүввәси олан һәрби гөнимәт вә
шәхси мәнфәәт мотивләрини истисна етмирди. Салнамәнин мәтнин-
дән көрүнүр ки, Чар-Таланын әсас мөғсәди Јенисел вә с. јерләрдәки
"өлкә" торпағларыны бәрпа етмәк иди. /бах. гејд. 57; 78 Салнамә/.

Чар-Талалыларын Иран вә Түркиянин төбәләринә гаршы јөнәл-
дилмиш һүчүмлары Түркия вә Иранын мәнәфәләринә зәрбә вурур вә
онлары өз гануни һесаб етдикләри мұкләриндән мөһрум едән иш-
ғалчылара гаршы мұбаризә кими гијмәтләндирилирди. Кахетија кәнд-
лиләринин вә бә'зи феодаллары Чар-Талалыларла әлбир олмасы вә
јахуд Ширваны, Шамаһы вә Кәнчә әһалисинин әсас һиссәсинин үс-
јанчылар төрәфиндә чыхыш етмәси фактларыны мөһз бунунла изаһ
етмәк олар. /23/

В.Н.Левиатов гејд едир ки, чарлылар һеч дә шаһ веркиләринин
ағырлығына көрә үсјана галхмамышдылар. Онлар шаһ хәзинәсинә
верки вермир, әксинә, һәлә гәдимдән шаһдан куја дәвләтин учғар
сәрһәдләрини горуғлары, әслиндә исә, Иранын табелијиндә олан
јерләрә һүчүм етмәмәләри вә шаһын төбәәлијини гәбул етмәләри
үчүн кешик һағгы алырдылар. "Сәрһәд горујучусу" статусу, көрүнүр,
тәсбит едилмиш вә бәлкә дә артығ сахта мүддәја чеврилмиш гәдим
ән'әнәнин вә ја тарихи фактын галығлары иди. Онларын Ширвана
һүчүмунун сәбәби дә, Ханвәјин гејд етдији кими, сон вахтлар Иранда
һөкм сүрән гарышығлығлар вә Ширван бәјләринин бундан истифадә
етмәләри нәтичәсиндә онларын өз һағларыны алмамалары иди /24/.

Османлы фәрманларында да мөһз бу мөғгәләри үчүн, јә'ни
"Шәргдә булғадар гулдурларынын јолларыны көсиб зијанкарлығынын
гаршысыны алмағ, Күрчүстан вә Ширвана һазырлығ көрүлән сәфәр-
ләрдә иштирак етмәји бојунларына кәтүрмәк шәрти илә Јенисел на-
һијәси, Падар, Ахило, Бәј-Әһмәдли, Ләләли вәсаит /"Кормление"/
үчүн саиб тәдбир вә мүдәббир Чар-Тала бәјләринә /25/ верилир". Чар
Русијасы да Чар-Талаја бу ролу ајырмағ фикриндә иди. Бурада хүсуси
милис дәстәләринин јарадылмасыны да онун бу планлары илә изаһ
етмәк олар /26/. О.И.Константинов "Чар-Балакән XIX әсрәдәк" очер-
киндә бу әразидәки муғал әһалисинин "дағ кешији" хидмәти үчүн вә-
саит вермәк мұкәлләфијјәтини гејд едир /27/. Чар-Тала ичмасында
мөвчуд олан "кешкәл" веркисини /асылы кәндлиләрин торпағ верки-
си/ мөһз бу "кешик һағгы" мұкәлләфијјәти илә /кешкәл-искил-јасағ-
әскәр/ бағламағ олар /28/. Асылы кәндлиләр бу ичмалара һәмин вә-
зифәнин ичрасына көрә верилмиш мұлк торпағларынын ичарәчиләри
һесаб олунурдулар.

Чар-Тала ичмаларынын дахили гурулушу вә бурада мөвчуд олан
торпағ мүнәсибәтләринин өзүнәмөхсус хүсусијјәтләри, онларын тари-
хи-этнографик әдәбијјатда хүсуси диггәт вә тәдгигат объектинә чев-
рилмәсинә сәбәб олмушдур. Ичмалар әсасән авар вә сахур кәндләр-
риндән, һабелә онларын ичарәчиләри олан вә хүсуси мұкәлләфијјәт-
ләр дашыјан јенкилој вә муғал кәндләриндән ибарәт иди. Бу төбәгә-
ләшмә Салнамәнин мәтниндә дә мұшаһидә олунур. Ичмалардакы бу
дахили идарә системи вә кешкәл һүғуғлары Иран, Түркия, Русија
төрәфиндән таныныр вә бу әрази мұхтәлиф вахтлар бу дәвләтләрин
номинал төбәәлијиндә /табелијиндә/ оларағ хүсуси статуса малик ин-

зибати ваһид тәшкил едирди. Бурада мөвчуд олан ичма мұнасибәт-ләрини ибтидаи-ичма мұнасибәтләринин галыглары кими јох, зәиф шәкилдә кечмиш силки әмлак дифференсасијасыны /дәрәчәсини/ сахламыш дефеодаллашмыш кәндли ичмаларында кедән тәбәгәләшмә просесләри илә изаһ едирләр /29/. О.Г.Болшаковун гејд етдији кими, лап гәдим вә антик дөврләрдән башлајараг /гәдим Јәмән дөвләтләри вә јахуд јунан полисләри/ орта әсрләрәдәк өзүнү идарә едән кәндли ичмалары чәмијјәтин сабит өзәкләри олараг онларын үзәриндә гурулан дөвләтин сугутундан сонра да өз мөвчудлуғуну сахлаја вә дикәр гурумун әсасыны тәшкил едә билирди /30/. Чар-Тала ичмалары социал-игтисади сәвијјәләринә кәрә гоншу дөвләтләрдән фәргләнмирдиләр, лакин башга ичтимаи гурулуша малик идиләр. Л.И.Лавров Гафгаз шәраитиндә тез-тез баш верән дөвләт чеврилишләрини вә феодал һакимийәтини девирән халг чыхышларыны гејд едир. О, ејни заманда мұхтәлиф типли социал-сијаси гурулушларын - феодал һакимликләринин вә азад ичмаларын паралел олараг мөвчуд олмасы мұһитиндә онларын игтисадијјатынын вә мәишәтинин чохәсрлик әләгәләр шәраитиндә формалашмасыны вә азад ичмаларын һәрдән феодал һакимләринин табелији алтына дүшмәсини кәстәрир /31/. Х.М.Хашајев дә мұхтәлиф дөврләрдә онларын сијаси мөвгеләринин дәјишмәсини гејд едир вә азад ичмаларын тајфа иттифагы дејил, инзибати гурум олмасыны кәстәрир /32/. Күрчү тарихчиләринин фикринә кәрә, Килан-Шамаһы-Һәштәрхан "ипәк јолу" илә јахынлығы Кахетијанын дикәр күрчү кнјазлыгларына нисбәтән игтисади чәһәтдән даһа артыг инкишаф етмәсинә сәбәб олмушду /33/. Карла Серена тез-тез раст кәлинән бөјүк тичарәт јолу вар, лакин шәраитә кәрә һеч кәс јола чыхмыр... /34/ Загатала даирәси һаггында јазан А.И.Фон Плотто гејд едирди ки, "ләзкиләр" Кахетија кәндлиләриндән даһа күксәк мө'нәви вә огли сәвијјәә маликдирләр /35/. Чографи шәраит вә көрүнүр, бунунла әләгәдар мө'нәви сәртлик ичма дахилиндә ичтимаи вә мө'нәви идеаллары, бу идеаллара сәјкәнән чәмијјәтин архаик формаларыны вә бүтүн дөврләрдә вә чәмијјәтләрдә мөвчуд олан азадлыг, бәрабәрлик вә мө'минлик идејаларыны, бунунла бәрабәр, өз шәхси марагларыны /мәнафеләрини/ сахламаг үчүн әлверишли зәмин јарадырды /36/. Рус тәдгигатчылары даг феодалларынын һакимийәтинин дә номинал вә халгын ирадәсиндән асылы олдуғуну гејд едирләр. Ичманын дахили гурулушуну јалныз архаик ичтимаи формалар илә дејил, мұхтәлиф вә һәтта мұасир гејри-дөвләт структурларында - га-чаг дүшәркәләри, дини чәмијјәтләр, профессионал гилдијалар /братства/, чинајәткар вә мафиоз тәшкилатлар /братства-ахи/ дахилиндә мөвчуд олан формаларла мұгајисә етмәк олар ки, бу да ичтимаи тәфәккүрүн бу примитив формалар үзәриндә тәшәккүл тапдығыны кәстәрир.

Рус вә гәрб әдәбијјатында Чар-Тала ичмаларыны федератив республикалар адландырага Инкилтәрәнин вә АБШ-ын миниатүрү кими тәгдим едир /37/ вә јахуд аристократ республикалар вә коллектив сенјоријалар кими тәсвир едәрәк бир сыра архаик Гәрби Европ структурлары /филләр, колонатлар вә ја полисләр, шәһәр коммуналары/ вә варвар дөвләтләри илә мұгајисә едирдиләр /38/. Бә'зи тәдгигатчылар бу структурларын көкүнү һүрри ичмаларынын һәрби вә гәбилә гурулушу илә баглајыр /39/. Гәдим мәнбәләр һүрри мұһитиндә азад ичмаларын /ежелена/ һәрби хидмәти вә ја јасаг һаггы кими мүлә /евро, ебуру/, /40/ јә'ни рәијјәтлә бирликдә торпаг алмасыны вә үмумийәтлә, гәдим Күр-Араз мәдәнијјәтинин дашыычылары олан һүрриләрин муздлу әскәр хидмәтинә кәлмәләрини вә һәр чүр веркидән азад олараг торпагла тә'мин олунмаларыны, јалныз һәрби мүкәләфијјәт дашыдыгларыны, бу јасаг веркиси илә әләгәдар "өлкә" /"улькә"/ /41/ терминини гејд едирләр. /42/ "Абра" вә "өлкә" терминләринә Орта Әсрләр шәрг верки системләриндә дә раст кәлирик "Өлкә" термини Салнамәнин мәтниндә дә истифадә олунур. Бу зона да "өлкә" термини Кахетијадакы мүлкләрә, кешкәл торпагларына аид едилмиш, бә'зән "урька" шәклиндә ишләнмишдир.

Чар ордусунун мұхтәлиф һакимләр тәрәфиндән муздлу һәрби хидмәтә кәтүрүлмәси Салнамәнин мәтниндән ајдын көрүнүр. Мараглыдыр ки, Чар-Тала мәншәли әскәрләрин һаггы дағыстанлы вә муғал әскәрләрин һаггындан икигат јүксәк олмушдур. Мұхтәлиф мәнбәләр, о чүмлөдән "Картлис сховреба", Мирзә Чамал Чаваншири "Гарабаг тарихи" вә Загатала археографик материаллары ичәрисидәки мәктублар Ширванда, Гарабагда, Күрчүстанда муздлу Чар ордусунун сахланмасыны тәсдиг едир. Гамба әсәринин икинчи чилдиндә Чар-Балакәнә һәср етдији алты бөлмәдән ибарәт үчүнчү фәсилдә Чар-Балакәнә әһалисинин гоншу феодаллар вә Јахын Шәрг һакимләр тәрәфиндән һәрби хидмәтә ичарә олунмалары һаггында мө'лумат едир. /43/ Онларын Картли-Кахетијада дахили гајда-гануну горујан гајда вә олмаларыны кәстәрир. Бу һагда О.И.Константинов вә рус археологлары да кениш мө'лумат верирләр /44/. Чар-Тала ичмаларынын формалашмасыны вә мәншәјини мәнз онларын "сәрһәд горчусу", "әскәр" /орду/ статусу илә багламаг лазымдыр. Чар /Чар/ зүнүн мәншәјини дә әрәб көкү "чавара" /чара, чавара, ачара, чивара/ "габағыны кәсмәк", "сәрһәддә олмаг", "горумаг", "сипәр" илә багламаг вә онун мұхтәлиф дәјишилмәләри олан "дивар", "чәбир", "чәпәр", "сипәр", русча "забор" /"дивар"/, күрч. "кари" /"гапы"/, авар. "квар" /"кечид"/, фарсча "чар-чар" /"габаг-габага"/; "чарә" /"чыхыш"/, түркч. "чар" /орду/ сөзләри вә јахуд дикәр әрәб сөзләри "сур" /"асвар" /"асвар" /"асвар" - дәф етмәк вә бунунла әләгәдар олан "тәддир" вә с. терминләр /бах: гејд.8/ илә мұгајисә етмәк олар. Тәсадүфи гәдир ки, һәлә гәдим Өн Асија /Бабил, Мисир.../ китабәләр шимал кечидләри Чару /Чалу, Залу/ адланыр /45/. Дәрбәндин

адларыны да - Чора, Чола, Сул... бунунла изаһ етмәк лазымдыр. Гејд етмәк олар ки, гафгаз мәншәли һүрриләрә дә субир /субареј, субарта/ дејилерди /46/. Кичик Асија вә Гафгаз Тавры вә "тавринцы"- дағыстанлы сөзләринин мәншәјини дә бу көклә бағлајараг онун дикәр дәјишилмәләри олан әрәб сөзү "таур" /"сәрһәд"/ - илә изаһ етмәк олар. Гафгаз /Тавр/ гәдимдән бәри рәғиб империјалар арасында сәрһәд функцијасыны дашымышдыр..

Чар /Чар/ этноними бә'зән Тсор кими дә ишләдилер. Бу вилајетин Тсор ады халг арасында, бә'зи микротопонимләрдә /бах. Салнамә, гејд. 135, 184/ вә күрчү мәнбәләриндә галмышдыр. Күрчү мәнбәләриндә Зиари формасы да мүшаһидә олунур. /тс-з; мәсәлән, Тсахур-Захур/.

Чар-Тала ичмаларынын мәншәји барәдә Вахуштинин вердији мә'лумат вә бу мә'лумата әсасланан бә'зи мүнәллифләрин "лекләрин" бура күрчү чарларына дағлардан буз кәтирәрәк кәлмәләри һаггындакы фикирләри /47/ бир чох тарихчиләр тәрәфиндән тәкзиб олунмуш вә онларын гәдимдән бурада јашамасы кәстәрилмишдир. Вахуштинин мә'луматы исә, көрүнүр, дүшмән ордусуну керидән дөндөрән кезгәмәшдирәчи буз дағлар һаггындакы рәвајәтләрин интерпретасијасыдыр вә латынча "гелид" /qelid/ - "бузлу" вә әрәбчә "чәлид" - "буз"; латынча "гла" /qlare/ - парылты /мишура/; әрәбчә "чәлә" - парылты, мишура /ч=г; мәсәлән, мачус-маг; таргомон-тарчүман, Гурган-Чурчан/ сөзләрини нәзәрә алараг һәлә XIV әсрин әввәлләриндә Мәһәммәд Рәфинин гејд етдији Голода кәндинин вә еләчә Чар вә ја Тсор /аварча "тсер" - буз; "чар" - парылты/ кәндинин ады илә дә әлағәләндирилә биләр. Леонти Мровелинин мәһз бу әрази илә /һерети/, ләг һөкмдары овсунлу /маг/ Хозониклә, Орта Әср әрәб тарихчиләринин мачус Зиреһгыранла бағладыгы бу рәвајәт Төврата вә ја Туран һөкмдары Әфрасијаб /Франграсјан/ эпосуна кедиб чыхыр вә үмүмбәшәри ирс олараг мүнәллиф дөврләрдә вә ареалларда јашајыр /48/. Үмүмијәтлә, буз мәтинлик рәмзи олараг, Нитсшејә керә дағ зирвәләринин алынмаз вә сәрт руһуну тәмсил едир /49/. Белә ки, күрчү мәнбәләриндәки "бузла тә'мин етмәк хидмәтини" әскәри вә кешикчи хидмәти кими шәрһ етмәк олар. Белә олан тәгдирдә Голода адынын етимолокијасы ав. "голден" /кьолден, кьолдадул/ - "сипәр, зиреһ" вә ја "колода" /"коло"/ - "гыфыл", "килид", калалты/к'ал/ - "кечид", "дарваза" сөзү илә изаһ едиләрәк мұдафиә гилдијалары /алм. qild - бирлик, иттифаг/ вә "килидли гапы" /Дөрбәнд/ ифадәси илә әлағә кәсб етмиш олур. Замок - гәср вә замок-килид /гыфыл/ вә јахуд гала-гәср вә голо /к'ул/ -ачар, гыфыл паралелләри бу әлағәни тәсдиг едир. Әрәбчә килид мә'насыны вәрән "иглид" сөзүнүн аид олдуғу "галада" көкү "јараг-јасага /гылынча/, пекториала /һакимијәтә, вәзифәјә/ бүрүмәк" мә'насыны вәрир ки, буну да вали-регент-спасиг вәзифәси илә /50/ мұгајисә етмәк олар. Загатала археографик материаллары ичәрисиндәки Османлы фәрманларындан ибарәт дөфтәрләрдә Чара

аид олараг "гара сур /дивар/", "гара һасар" ифадәләри ишләдилер. Мә'лумдур ки, бу јерләрдә Сасани дөврүнә аид "узун дивар"ын галығлары дурур. В.Ф.Минорски Бәлазуринин гејд етдији "сәдд әл-л.б.н" Либин /Албан?/ сәддини вә Ибн Хордадбейин кәстәрдији "Баб л.баншаһ" кечидини Плининин гејд етдији албан тајфалары-силвләр /чилб/ вә липинләр илә бағлајараг Чарда локализә едир вә бурадакы /Загаталада/ Тсилбан адлы јерлә әлағәләндириләр /51/. Вахушти дә Салнамәдә кәстәрилән күрчүләрлә чарлылар арасындакы вурушу тәсвир едәркән "Тсилкани сәдди"ни гејд едир /52/.

Салнамәдә "Чар-Тала вә вилајетин дикәр јерләри", "вилајетин ордусу" ифадәләри ишләниләр. Тсахур, Гах вә с. јерләр дә "Вилајетин" тәркибиндә сајылыр. Мәтнин әввәлиндә 1706-чы илдә "Вилајетин көмәклији илә кафирләрин һүчүму" тәсвир олунур. Вахушти һәммин дөјүш һаггында јазаркән Имамгулу ханын тушларла, пшавларла, хөвсурларла бирликдә бүтүн Кахетијанын ордусуну јығмасыны гејд едир /бах. Салнамә, гејд. 3/. Демәли, "Вилајәт" дедикдә бүтөв Кахетија вә јахуд күрчү мәнбәләринин дили илә десәк, "гагма-мхарлар" /"о тәрәфдәкиләр"/ нәзәрдә тутулур. Көрүнүр, сијаси чәһәттән парчаланмыш олса да, ваһид Кахетија анлајышы һәлә јашајыр. Мәнбәләр Шәкинин бәјләрбәји олан Гах вә Тсахур султаны Әли Султанын Кахетија моуравынын нәслиндән /Вахахшвили/ олмасыны кәстәриләр /бах. с. 153, гејд. 73/. Гејд етдијимиз Хроноложи гејдләрдә "моуравын мәскәни Шәки" ифадәси кедир. XI әср күрчү тарихчиси Леонти Мровели "Чартал", "чарталлылар" этнонимини ишләдиләр вә күрчү чары Мирваның е. ө. III-II әсрдә /анохронизм?/ чартал гафгасионлары илә бирләшәрәк Кахет вә Базалети тутмуш дурдзуклара /53/ гаршы кетдијини, Дурдзуку, Чарталы вә орада олан кирәчлә һөрүлмүш гапы -Дарбалы алдығыны сојләјир /54/. О, гејд едир ки, бу дөјүшдә чарталлылардан башга бир вахтлар Саурмага тәрәф кечмиш бүтүн гафгасионлар Мирваның идарәси алтында идиләр. Көрүндүјү кими, һәр ики һалда ејни гүввәләр нисбәти мүшаһидә олунур. Имамгулу хан /III Давид/ Чара гаршы "мтиуллары" /"дағлылары"/ апарыр, Мирван да Чартала /"чартал гафгазлыларына"/ гаршы "дикәр гафгасионлар" илә кедир.

Чартал этнониминин әввәлчә бүтүн Кахетијаја аид олмасы вә Дағыстан мәншәли чарталларын күрчү тајфалары илә ассимилјасија олунмасы тәхмин едилер /55/. Бу адда топонимләр Тушетидә, Тионетидә, Арагви үзәриндә гејд олунур. Бу әразијә ујгун кәлән вә мәркәзи Шәки һесаб олунан Ерети /һерети/ /56/ әһалиси -ерләрин нахдағыстан групуна аид олмасы вә онларын күрчүләшмиш албанлар вә ја өзүнә "ермони вә күрчү ишханы" титулуну көтүрмүш Ашот Барепаштын ишғалы нәтијәсиндә әввәл ермониләшмиш /халкедон килсәсинин тә'сири илә/, сонра күрчүләшмиш албанлар олмасы еһтимал олунур /57/. Мәнбәләр мүнәллиф дөврләрдә Кахетијаја интенсив шәкилдә Картли күрчүләринин көчүрүлмәси һаггында мә'луматлар вәрир. Беләликлә, Салнамәдә бир хәтт кими кедән Чар-Талалыларла

булгавдарларын жүрүшлөрүн Мровелинин салнамәсиндәки Чарталларын дурдзукларла әлбир чыхышлары вә ја "Албан тарихиндә" хунларын /Алп ел-Тебер/ /58/ Әрмәнијјә /59/ һүчумлары заманы лбинләрин өлкәсиндә /Алазанын јанында/ јерләшмәләри вә јахуд ергесләрин /Ирхан-Сәрир/ Тсријә (?) һүчумунда һәмјерлиләри чилби өз тәрәфләринә чәкмәјә чалышмалары /60/ фрагментләри илә мүгајисә етмәк олар. Лакин биринчиләр мүсәлман олараг "кафирләрә" гаршы /о чүмлөдән шиәләрә/ мүбаризәни бајраг тутурларса, девләрә вә јахуд илдырыма ситајиш едән мачус хунлар вә ергесләр, чилбләр христианлыға, Мирвана гаршы чыхан гафгасионлар исә Сасаниләрә гаршы вурушан сабирләр кими /61/, көрүнүр, зәрдүштлүјә гаршы мүбаризә апарырдылар /62/.

Ичтимаи-тарихи ганунајунлулар нәтичәсиндә тәкрат олунан һадисәләр вә архетипләр, бәдии-естетик стандартлар тарихи /псевдотарихи/ мәнбәләрдә үмумиләшдирмәләрә, архаикләшдирмәјә вә анахронизмләрә кәтирир ки, бу да мүәјјән информасијанын тарихи факт кими дәгигләшдирилмәсиндә чәтинлик тәрәдир. Гејд етдијимиз ареалда "сәрһәд горујучулары" /"спасиг"/ һаггында мә'луматлар әфсанәви Кејјаниләрлә, Әнуширванла, Македонијалы Искәндәрлә, Јустинианла вә јахуд әфсанәви Картли һөкмдарлары Саурмагла, Вахтанг Горгасалла бағланыр, хунлар, овслара /ос/, хәзәрләрә /арси/, /63/ аварларә /вар хуни/ аид едилир. Мәнбәләрин арашдырылмасы ахырынчыларын эквивалентлијини, онларын Шәрги Европа вә Шимали Гафгазда мөвчуд олмуш арси /ас-јас/ /64/ тәбәгәсинә мәнсуб олмасыны вә "Дәрбәнд намә", "Ирхан намә", "Тарихи Дағыстан" вә с. Гафгаз /күрчү/ мәнбәләриндә "рус" /"урус"/ епоними илә тәмсил едилмәсини /"Хаган шаһ әр-Руси", "авары-рус", "руста мелис тагма".../ көстәрир. Чох күман ки, әрәб тарихчиләринин тарихи әдәбијатда чашгынлыг доғуран "русларын" Ширвана, Арана һүчумлары вә с. барәсиндәки мә'луматлары, мөһз онларә аид олунур вә чарталларын, ергесләрин, сәрирләрин, овсларын, гафгасионларын һүчумлары илә ејни мөвгә кәсб едир /65/.

Күрчү мәнбәси Бизанс императору Јустинианын /66/ Гафгаз кечидләриндә вә Карталинијадә авар ә'јанларыны јерләшдирмәсини вә бундан сонра Карталинија һакимләринин бу авар ә'јанлары нәслиндән сечилмәси һаггында мә'лумат верир вә онларын нәслиндән олан Ксан ериставы Тарникенин күрчү ордусу илә Бизансы Варда Склирдән (991-чи илдә өлүб) хилас етмәсини гејд едир /67/.

Салнамәдә Ксан ериставларынын јери Гарагалхан адландырылыр ки, бу да гејд етдијимиз "гара һасар" вә бунунла әлагәләндирдијимиз дикәр епонимләрә ујгун кәлир.

Салнамә Ксан ериставлары Шанше, Амирахорун "булгавдар" (бах. Салнамә, г. 28) гошуну илә жүрүшлөрүни тәсвир едир. "Ксан ериставларынын хроника"сында онлар Бибилю (Бобалетај) адландырылыр вә Накапуанидәки (Нуха?) Исроли (Тсор, Тсхьуора) кечидиндә јер-

ләшдирилир /68/. Ксан ериставларынын Квенипневели адландырылмасы вә онларын амирахор олмалары гејд олунур /69/.

Бибилю епонимини Вахуштинин гејд етдији Чарын гәдим адыдағда јерләшән Пипинети /70/ илә мүгајисә етмәк олар. Мәнбәләр Картли вә Кахетијанын сәрһәддиндә Арагви саһилиндә јерләшән гарагалхан ("чернощитные") епонимини /71/ пшавларә, хевсурларә, гудмакарларә вә башгаларына аид едир ки, бу да гејд етдијимиз кими "Вилајетин (Кахетија) әһалиси" анлајышы илә ујгунлашыр. Вәтәнләри Вавуа, Вава сајылан Шимали-Гафгаз мәншәли күрчүләшмиш Тсоватушинләрин (батсби) әразиси Тсобени вә ја Тсор (Тсхьуора) да Чар вә Тсахур кими, көрүнүр, үмумән Кахетијаја аид олан епонимин изини сахлајыр /72/. "Бо" терминини ("бо", јијәлик һалда "бол", "бодул" - авар. орду, ичма, халг) мә'начә һәрби гүввә тәмсил едән түрк "ел"и вә ја рома квирити вә мидија термини кага (халг-орду) илә узлашдыраг һинд-иран көкү "бо" (po, pri)-"горумаг"; бала-орду, һәрби һиссә; әрәбчә "бау" ("бу") -"дәф етмәк" сөзләри илә вә һәмчинин гәдим рус војевләри (шәһәр дружинасы, сәфәрбәр орду), јунан полисләри (халг, ичма, орду) вә алман федератлары (foedus) илә мүгајисә етмәк олар. Бу епоним мә'начә һәммин әразијә аид едилән Ерети (Герети, Хоронта) вә ја Арсиани (рос) этнонимләри илә дә ујгунлашыр вә күрч. "erі" - "орду"; шумер. uru-"шәһәр", ичма; erі-"әскәр"; түрк. "әр"- "әр"; јун. erhen; ersen; алм. urus -"әр", "чәсур"; лат. vir, eros - "әр" (јун. heros); ros-"кәнд"; авар. "рос"- "әр"; "рос" -"кәнд", даргин. "хьуреба" -"орду", мидија, кага-"орду", "халг" сөзләри вә гејд етдијимиз кими, һүрри һәрби азад ичмалары -"ебуру", Рома квиритләри, гәдим Рус градлары (со vir-шәһәр-город) вә пирләри (ичма јығынчағлары) илә паралел тәшкил едир /73/. Бу јахынлыг мүхтәлиф миграсијалар вә әлагәләр шәраитиндә формалашан ичтимаи инкишаф просесинин үмуми көкләри илә изаһ олуна биләр.

Беләликлә, Бабау /Баба/, Бибилю этнонимләрини јухарыдакы мә'налардан чыхыш едәрәк ичма (шәһәр) башчысы вә ја орду башчысы кими изаһ етмәк олар ки, бу да ә'јан мә'насыны верир вә күрчү салнамәләринин онларын һаким (чар) нәслиндән олмалары һаггындакы мә'луматлары илә ујгун кәлир /74/. Бу һалда "бибилю" сөзүнү ә'јан мә'насыны верән күрчү термини "дидебул" илә мүгајисә етмәк олар. Бу күрчү термининин аварча һорфи мә'насы "ичманын, халгын атасы" ("дида"- "ата"; "бол"- "ичманын", "халг", "ордунун") демәкдир ки, бу да "ағсағгал" вә ичтимаи инкишаф просеси нәтичәсиндә "ә'јан" мә'наларыны кәсб едир вә "бибилю" ифадәсинә даһа бир мә'на чалары верир (әби-бәбә-папа-баба). Бу этноними ә'јан мә'насыны верән башга күрчү термини -"нацвал" илә дә мүгајисә етмәк олар. Бу терминлә ејнимәншәли һесаб олунан "нутсал" термини авар (Хунзах) ханларынын титулу олмушдур. "Бә'бу-л- абваб" ("бә'б"- "гапы") терминини нәзәрә алараг "бибилю" ("бабалетај") вә "нусал" епонимләрини әрәб "бәб" - "гапы" вә аварча "нуц'а"- "гапы" сөзләри вә "гапыны" - "кешикчи"

мә'насы илә изаһ етмәк олар /75/. Белә олан тәгдирдә, еһтимал ки, Бабуа вә Пипинети (Чар-Пипинети) топонимләринин етимолокијасы "Бабу-л-әббаб" (Дәрбәнд), "Дарбал" (Чартал галасы) /76/ Бабил ("зәт әл- 'ымад" - "сүтунлу", "тағлы") галалары вә Мисир пилонлары (јунан, pilon- дарваза, тағ) илә дә әлагәдардыр.

Тсова-тушин вә батсби етнонимләринин мәншәји дә гејри-мүәјјән һесаб едилир. "Цова" сөзү бә'зән "чагма ("ашағы") тушин", "Нижние Алвани", "Земо ("јухары") Алвани", "Мта ("дағ") Тушети" етнонимләри илә гаршылашдырылыр /77/. Бу һалда "цова" сөзүнү аварча "цеве" - өн", "габаг" мә'насы илә изаһ етмәк олар, "цевехан" (цевехан, цеехан) - "дәстәбашы"; "цеве цезе" - "габағыны кәсмәк", ("сабу" - "дајан") мә'налары һәм дә "баци бај" - "мүдафиә етмәк", "габағыны тутмаг" сөзү илә, беләликлә, "бацби" етноними илә ујғун кәлир.

"Цова" (цебе) сөзүнүн көкү әрәб сөзү "сабага" - "әввәл", "габаг" мәншәји илә бағлана биләр. Тушин /матушаел, матусала, мосох, јунанча туска, туса/ етноними дә "әскәр", "муәскәр" - "әскәр". "дүшөр-кә", "бивуак" вә јахуд "сәкара" /"тәсәккәра"/ - "бағламаг", "бағланмаг" вә ејнимә'налы "сакка" - "һәдд", "бағламаг", "килидләнмәк" вә ја "шагга" - "јармаг" сөзләри илә вә јахуд "јараг-јасагланмыш /гызыл /гырмызы/ әскәр/" мә'насы /образы/ илә ујғун кәлән "вашаха" /таушых/, "ваша", "васага", "сага" /масги/. "масаһа" вә саирә әрәб сөзләри илә изаһ олунараг ән'әнәви шимал халғлары - рос мосохлар-ла вә һәлә гәдим заманларда Гара дәниз - Фәрат /Өн Асија/ әразисиндә гејд олунараг дојүшкән мосхлар вә ја мушклар илә әлагәләндирилә биләр ки, бу да јенә һәрби хидмәт дашыјан һүрри-һетт мүһитино кејиб чыхыр (776). Тушин (мосох, туска) етнонимини һәм дә ермәни мәнбәләриндәки (V әср) масаһа һунлар вә ја маскутлар (маскат) вә јахуд өзләрини туска вә расен адландыран етрускларла мүгајисә ет-мәк олар ки, бу да шәһид вә гызыл (гырмызы бојанмыш, нишанлан-мыш) әскәр етимолокијасы илә бағлана биләр. Бојамаг (сүртмәк), рәнкләмәк мә'наларыны верән бу әрәб сөзләрини "мушка", "метка" ("нишан") "туш" (алм. "краска") сөзләри илә, он ики рәнкли шиә (һәрфи: "рәнкарәнк нишан") чалмалары вә ја гырмызы золаглы казак папағлары илә бағламамаг мүмкүн дејил.

Марағлыдыр ки, гәдим һүрриләро вә шимал сәрһәдләрино аид едилән субар /субарей/ вә Субарта /север, сибир?/ етнонимләри /78/ Орта Әср әрәб тарихчиләринин Гафгаза аид мә'луматларда гејд ет-дикләри "севардија" /сијавурдија- "сәрһәд кәшикчиси", "мәрзбан", термини илә вә Авропада полис кәшикчисино верилән адла /sbire/ ујғун кәлир. Бу терминин "сипәр", "сур" /асвар/ мәншәји вә "черные сыны" /"севордик"/ халг етимолокијасы ону "гарагалхан" вә ја "гара-сур /һасар/" ифадәси илә јахынлашдырыр. Константин Багрянородны "савардија" вә ја "севордик" адланан бу халгы бизанслыларын түрк адландырдығлары мачарларла аид едир вә Гәрби Түрк хағанлығынын табелији алтына дүшмүш, бир һиссәси Гәрбә вә бир һиссәси исо

Фарса тәрәф кетмиш бу мачарларын гәдим адынын Сабарта асфалу "белые сабарты" олдугуну гејд едир /79/.

Константин Багрянороднын мачарларын бир һиссәсинин Фарс тәрәфә кетмәси һаггында мә'луматы мүхтәлиф мәнбәләрдә Өн Асија, Ермәнистана, Нахчывана маджарларын /мачар/, аварларын /мәсәлән, Таромдакы Дејләм Авары/, сабирләрин, славјанларын көчүрүлмәси һаггында мә'луматларла ујғун кәлир. Мәсәлән, әрәб мәнбәси /Јагуби/ бир груп славјанларын /силвләрин?/ 140/757-чи илдә Өн Асијаја көчүрүлмәсини гејд едир. Буну күрчү мәнбәсиндәки бир тарих илә мүгајисә етмәк олар. Күрчү мәнбәсиндә Тсукетидәки Таркнишвилли /Торк натсвал? мүг. ет: Чеченистандакы авар һаким сүләләси-Технусал/ кнјазларынын Дағыстанын Чанк нәслиндән олмасы вә онларын Дағыстанда вә Балакәндә бу адла танынмасы /Чангајевләр?/ гејд олунараг вә Таркнишвилләрин 767-чи илдә Нахчывана көчмәләри вә бир нечә әсрдән сонра гајыдараг Тезам кечидиндә /Тсукетидә/ мүлк алмалары һаггында мә'лумат верилир /80/. Ола билсин ки, Чар кәндиндәки Чонгоз гала /Салнамәнин мәтниндә Әмир Әһмәд галасы/ истәһкамы /һин/ бу мә'луматла әлагәдардыр.

Үмумијәтлә, бу зонада бу чүр гүллә-истәһкамлар /"си"/ вә өв-галалар /"сивурук"/ чоһдур. Гејд олунамалыдыр ки, күрчү мәнбәләри бибилурларын Исролидә /Тсор/ мәскунлашаркән бурада нәһәнж өв-галалар тикмәјә башламасыны гејд едир вә буну онларын мәншәји илә бағлајыр. Бунула әлагәдар бә'зи күрчү тәдгигатчылары Тсобенинин /тсова тушинләр, тсова гаһлар/ вә ја Тсорун адыны үмумнах "тса" - "ев" сөзү илә изаһ едир /81/. Гејд етдијимиз Субарта /Сабарта, савардија/ етнонимини дә аварча "си" /"сивул"/ -истәһкам вә Өн Асија китабәләриндә "горумаг" мә'насыны верән "са" сөзү илә вә сами, һинд-авропа, түрк, гафгаз дилләриндә "сәдд", "кәчид" мә'насыны верән "бар" /'абр; 'абра; һипер; рага; барьер; бары; авара.../ сөзү илә әлагәләндирирмәк олар.

Күрчүләшмиш тсова - тушинләрин /батсби/, албан вә ермәни мәнбәләриндә ермәни чарына гаршы вурушан барсилләрин вә ја басларын /Аруехеан/ мәншәјини дидојларла, нахларла вә ја овсларла бағлајырлар /82/. Јерли мәнбәләр овслары вә һунлары ејниләшди-рир, маскутларын /мосох, масаһа һунлар/ өлкәсини әл-Фун /һун/ ад-ландырыр. Бизанс мәнбәси Бизанс императору илә достлуг мүнаси-бәтиндә олан Каспи гапыларынын һакими овс чарыны һун Амбазук адландырыр /83/.

"Аруехеан" вә ја "һун" етнонимләрини вар-хуниләрлә /хионит-аварлар/ /84/ Ирханла /Хунзах/, Еретинин /Абрија/ дикәр ады олан Хени /Хунани/ илә вә бу әразидә јашамыш гениохларла /85/ бағламаг олар. Бир сыра тәдгигатчылар гәдим албан әјләти олан Хенини "Ермәни чоғрафијасындакы "хенутларла", Таситин Парфија чарынын өз гоһуму скиф /маскут/ чарынын јанына гачмасыны тәсвир едәркәи гејд етдији "гениохларла" вә Ганых-Алазан һидроними илә мүгајисә

едирләр /86/. "Һун" этнонимини дә сами сөзү "Һәннә"-горумаг /мүг. ет: "Һәҗан" -"көз-гулаг олмаг", "һамилик етмәк"/ вә Төвратдакы Хана-нел, Хенан /"истеһкам", "даҗаг", "һами"/ адлары илә мүҗәйсә етмәк олар. Бу зонада гејд етдијимиз гүллөләрә вә ев-истеһкамлара "һин" дејилир. Буну һәм дә фарсча ханәкаһ /хан, хана/- "сығыначаг", "кушә"; "ев", "һүчрә" сөзү илә әлагәләндирмәк олар ки, бу сөзләрин дә көкү јенә "һәнә" /"һәнин", "һәнв", "һәнјә", "һәнијә", "һәнәјә"/- "сығыначаг" /"тағ", "кушә" "һүчрә"/ әрәб көкүнә кедиб чыхыр.

Көрдүјүмүз кими, "һуни" сөзү дә бир сыра гејд етдијимиз этнонимләр кими илк әввәл етник јох, ичтимаи мә'на дашымышдыр вә көрүнүр, шимал сәрһәдләринин горујучуларына дејилмишдир /87/.

Ермәни вә Албан мәнбәләри Салнамәдә тәсвир олунан јүрүшләри "өлкәмиз Атрпатаканын, ермәни халгынын вә бизим динимизин тәбии дүшмәнләри олан лекләрин вә ја ләзкиләрин /88/, гәдим китаблара көрә "хонларын" ады илә бағлајырлар /89/. "Тәбии дүшмәнләр" де-дикдә, көрүнүр, ермәни-христиан експансијасынын әсрләрдән бәри раст кәлдији гаршыдурма нәзәрдә тутулур /90/.

Беләликлә, әкәр Салнамәдә Сәфәвиләрин ишғалчы сijasәтинә вә онларын дини идеолокијалары олан шиәлијә вә јахуд онларын тәбәәләри олан күрчү христианларына гаршы мүбаризә тәсвир олунарсә, бундан әввәлки јерли мәнбәләрдә христианлыға вә ермени килсәсинә /ергесләр, һунлар, хәзәрләр, баслар.../, диқәр мәнбәләрдә исә /"Дәрбәнд-намә", "Тарих әл-Баб", "Ахты-намә", "Тарих Дағыстан", "Тарих Ирхан", "Матиани Картлиса"/ исламлашмаја /ислама/, әрәб вә мүсәлман әмирләринә /аланлар, сәрирләр, урус-аварлар, тушлар, чарталлар, абхазлар.../ гаршы мүбаризә әкс олунарсә /91/. Бу тарихи салнамәләр силсиләси бир тәрәфдән "Пасха хроникалары" ән'әнәсинин давамы, диқәр тәрәфдән "Оғуз-намә" ән'әнәсинин инкишаф мәрһәләләри вә трансформасијалары кими чыхыш едәрәк Шәрг вә Гәрб ән'әнәләринин синтезини әкс етдирир вә бунунла бирликдә даһа гәдим ән'әнәләрин давамы кими јашајыр.

Китабын јазылмасында вә нәшриндә, тәрчүмәнин орижинал илә мүҗәйсә едилмәсиндә, бу зонадакы мүстәсна археографик матери-алын тәдгигинә хүсуси әһәмијјәт верән китабын елми редактору ака-демик З.М.Бунјадовун әмәјини бөјүк миннәтдарлыг һисси илә гејд едирәм. Османлы мәнбәләринин тәдгигатчылары Һ.Мәммәдова, Ш.Мустафајевә вә Дағыстан шәргшүнасы А.Р.Шихсәидова сәнәдләр-ин арашдырылмасында кәстәрдиқләри көмәклик үчүн тәшәккүр еди-рәм.

ЧАР САЛНАМӘСИ (тәрчүмә)

Бу, Чар, Тала вә башга јерләрин Кахет илә дөјүшләринин бөјаны-дыр. Онлар арасында даим баш верән бу гәтл вә вурушмалар она кә-тириб чыхармышды ки, нә Кахетдә тавад /1/ галмышды, нә дә Чарда икид /2/.

1108-чи илдә (VII.1696-VI.1697) кафирләр Вилајәтин көмәклији илә Чар кәндини јандырдылар. Онлар ермәнинин кәнди Бисинчағы тутдугдан сонра Аллаһ-тәаланын гүдрәти илә кафирләр гачдылар. Ча-рын әлине хејли гәнимәт кечди. Чардан ијирми дөрд нәфәр, кафир-ләрдән исә тәхминән дөрд јүз нәфәр өлдүрүлдү /3/.

1120-чи илдә (III.1708-II.1709) Кахет валиси Имамгулу хан /4/ бөјүк орду илә Чардаха /5/ кәләрәк Чар, Тала вә башга кәндләрин мүсәлманларына һүчүм етди. Аллаһ-тәаланын гүдрәти илә онлар өз-ләриндән сонра сајсыз-һесабыз гәнимәт гојараг кери чәкилдиләр.

1126-чы илдә (I.1714-XII) /6/ Тифлис вилајәтинин валиси Вахтан хан /7/ Кахетијаја көмәк үчүн /силаһлы/ дәстә кәндәрди. Онлар Киси-кин (Хизик) /8/ кәндләриндә јерләшдиләр. Чардан бир дәстә Чукаана /9/ гәдәр кетмишди вә онларын әлине аз гәнимәт кечмишди. Кери гајыдаркән Буздаған тәпәнин јанына чатанда онлар Вахтан ханын вә Кахетин дәстәләри илә растлашырлар. Бундан сонра дөјүш башлајыр. Мүсәлманлар һүчүмә кечир, кафирләр гачырлар. Онлар /дөјүшә-дөјүшә/ дөјүшү дајандырмадан Чукаана чатырлар. Кафирләрин јалныз аз һиссәси хилас ола билир. Аллаһ-тәаланын көмәји илә онлардан чохла гәнимәт өлдә едилир /10/.

1127-чи илдә (I.1715-XI.1715) Чар, Тала, Мухак /11/ вә Һачо /12/ Имамгулу ханла онун һәр ил әлли түмән, /сонра 100 түмән/ /13/ /тәз-минат/ вермәси шәртилә сүлһ бағладылар. 1129-чу илдә (XII.1716-I.1717) сүлһү поздулар. Әввәлчә Мағраны /14/ тутдулар /15/.

1130-1133-чү илләрдә (XII.1717-IX.1721) Балакәндә Дағыстан ор-дусу дурурду. Чар, Тала вә башга кәндләр Гаваздан /16/ Сабудајадәк /17/ олан әразини ишғал етдиләр, әһали исламлашдырылды, тәслим олду вә онлара ишчи /гул/ верди. Гаваз тәслим оларкән Имамгулу хан Телавда /18/ иди. О бурада да өлүр. Онун гардашы Мәһәммәд Гулу хан /19/ Шаһ һүсәјндән /20/ Кахети тәһвил алараг /бура/ кәлир /21/. Бундан сонра мүсәлманлар Телавдан Бидигарадәк /22/ Кахетин кәнд-ләрини јандырдылар. Әһали Тијаната /23/ гачды. Јанғындан вә гач-дыгдан сонра онлар 1133-чү илдә (XI.1720-IX.1721) табе олмаг /исламы гәбул етмәк/ гәрары илә кәндләринә гајытдылар. Биз /24/ онлара Алавердидән /25/ Бидигарадәк газы тә'јин етдик... Лакин ис-ламлашма баш тутмадығына көрә Күрчаандан Бидигарадәк /олан әра-зи/ Чар-Таланын арасында бөлүшдүрүлдү. Чар-Талаја һүчүм етмәк үчүн Шәкијә кәләркән һүсәјн Әли /26/ хан өз ордусу илә бурада гәтлә

јетирилди. Онлардан (гызылбашлардан) чохла гәнимәт әлдә едилди, (о гәдәр ки,) һәтта Шамахија дәрәд жүзә јахын дөвә чатды /27/.

1135-чи илдә (X.1722-IX.1725) Кахетин валиси Мәһәммәд Гулу хан, Тифлисин валиси Вахан хан иди. Кахет Чар-Таланын, Алаверди, Телав вә Сабуда исә Гаваз вә Күрчаанадәк булгадарларын /28/ табелијиндә иди. Чар-Тала Мәһәммәд Гулу ханла мүгавилә баглајыр ки, Телав вә Сабудадан Бидигарадәк кафирләр исламы гәбул етдикдән сонра, она үч жүз түмән верәчәкдир /29/.

Гызылбаш султаны һүсејн шаһ Мәһәммәд Гулу ханы Тифлисә вали тә'јин етди, бурада исә Вахдан хан вар иди. Сонра Чар, Тала вә вилајәтин дикәр јерләринин гошуну бирләшиб Тифлисә јолланды вә 1135-чи ил (1723-чү ил мај ајынын 5-и) шәнбә күнүнә тәсадүф едән шабан ајынын 9-да /30/ Тифлиси алды. Чар, Тала вә Тсахур вилајәтинин дикәр јерләринин (адамлары) һава ачыланачан Тифлисә сәпәләндиләр, сүбһ тездән исә дөјүш башланды. Онлар алтмыш мин түмән алараг сүлһ багладылар. Әввәл шиә олан Мәһәммәд Гулу хан исламы /сүннилији/ гәбул етдикдән сонра вали тә'јин олунду /31/.

Бир чох /нечә мин/ әскәр кери гајытды. Белә ки, ордунун јалныз аз бир һиссәси Тифлисдә галды. /Бу вахт/ османлыларын өн дәстәләри кәлир. Беләликлә, Кор Ибраһим пашанын әскәрләри мәкр вә һижлә илә јенидән Тифлисә дахил олур вә Мәһәммәд Гулу ханы һәбс едирләр. Онлар зор күчүнә Тифлиси алыр вә јолу кәсирләр /32/. Сонра Мәһәммәд Гулу хан мәкр вә һижлә илә онларын әлиндән Хизихә гачыр, онун аиләси /әһли/ Вакир /33/ кәндиндә иди. Бу вахт Кәнчәнин валиси бурада иди /34/.

1136-чы илин пајызында Сәфәр ајынын ахырында (1723-чү илин нојабрын ахырлары) /35/ Кор Ибраһим пашанын ордусу Кәнчәнин јухары мөһәлләсини тутур. ашағы мөһәллә бунларла вуруша кирир. Ики мөһәллә арасында әдавәт вар иди. Гызылбашлар османлылары шәһәрдән чыхардылар. Буна кәрә Мәһәммәд Гулу хан Чар, Тала вә дикәр кәндрәрин ордусу илә аман вә'д едәрәк шәһәрә дахил олур /36/. Кәнчәнин рәисләри исламы /сүннилији/ гәбул едирләр вә чамаатла бирликдә чүмә намазыны гылырлар.

(Мәһәммәд Гулу ханын ордусу кери гајытдыгдан вә Кор Ибраһим пашанын ордусу кетдикдән сонра) /37/ 1138-чи ил зү-л-һиччәнин ахырларында /1726-чы ил августун ахырлары/ Мустафа паша кәлир вә шәһәри тутур /38/.

1139-чу илдә (VIII.1726-VII.1727) мүсәлманларла Гаваз, Карел /39/ вә Шилда /40/ арасында дөјүш баш верди. Онларла (мүсәлманларла) олан ики жүзә јахын булгадар өлдүрүлдү. Бундан сонра Чүјүрун (Чиаури) /41/ чамааты онларын јанына гачды вә Хизих онларла мүгавилә баглады. һәммин или чарлылар Мәһәммәд Гулу ханын доггуз мин түмәнлик малыны зорла әлиндән алдыгда о, гардашы Тәһмуразла бирликдә Вакирдән гачараг Бешаула /42/ кәлир. Онлар /Хизих/ чизјәни /43/ вә Иمامу-л-Исламын /44/ һакимијәтини гәбул едирләр.

Мәһәммәд Гулу хан исламы гәбул етдикдән сонра онларын үзәринә вали тә'јин едилир /45/.

О, османлыларла бирликдә әввәлчә Бидикара кәлир, сонра 1140-чы илин әввәлләриндә Гыз бүрчүнүн ахырларында (1727-чи ил сентјабрын ахырлары) онлар Топ Гара-Ағача /46/ кәләрәк Муртаза Гулу ханын /47/ галасында јерләширләр. Галанын мүһафизши Шурали паша иди, /48/ Кахетин валиси Мәһәммәд Гулу хан да онун јанында олурду. Сонра Әгрәб бүрчүнүн әввәлләриндә (октјабрын ахырлары) Чар, Тала вә башга јерләрин дәстәләри кәлир вә 8 күн әрзиндә галаны мүһасирәдә сахлајырлар. Галадакыларын комәјинә үч мин кафирдән вә үч жүз османлыдан ибарәт бөјүк орду илә Тәһмураз кәлир. Онлар сәһәр тездән чәнуб тәрәфдән галаја јахынлашырлар вә дөјүш башланыр. Аллаһ-тәаланын гүдрәти илә кафирләр вә османлылар кери чәкилирләр. Кафирләрдән дорд жүз, османлылардан исә ијирми нәфәр һәлак олур, кафирләр исә ијирми беш нәфәр Чардан, дорд нәфәр Таладан вә бир нәфәр Чыныхдан /49/ өлдүрүрләр. Сонра чарлылар вә башгалары галаны тәрк едирләр.

Охатан бүрчүнүн орталарында (декабрын әввәлләри) Чар, Тала вә башгалары Бојатандан (Битан) /50/, сонра Шалһубан (Шүлһабан) /51/ вадисиндән чыхыб Бачан-баға /52/ кәлирләр вә Тәкәлин, Гушчинин, Халачын /53/ малларыны гарәт едирләр, /өлдүрүрләр вә әсир тутурлар/ ганларыны токур, ушагларыны әсир апарырлар. Әһали Даначыдан /54/ Бачан-баға гачыр. Сонра әскәрләр Мағарана гајыдыр вә бир аз мал-гара вә гојун апарырлар. һача гајадан /55/ чыхыб Милә /56/ јахынлашаркән сәһәр архадан галадан чыхан османлылар бунлара чатыр, дөјүш башланыр. Османлылар кери чәкилирләр. Онлардан тәхминән жүз нәфәр, чарлылардан исә бир нәфәр өлүр. Онлардан чохла мал вә атлар галыр. Чарлылар вә башгалары Тәкәлдән вә османлылардан алынан гәнимәти оз араларында бөлүшдүрүрләр.

1140-чы ил Долча бүрчүнүн әввәлләриндә чүмада әл ахир ајында (1728-чи ил јанварын ахырлары) Чар-Талалылар османлыларла вә Кахет әһалиси илә сүлһ баглајыр. Онлар Исһак паша васитәси илә Бөјүк имама мүрачидәт едәрәк ондан рәијјәт вә доланачаг /тә'минат/ үчүн јер /мүлк/ истәјирләр /57/. Онлара Бисин-чаға гәдәр Чәбәл әл-фәтһ, /58/ Каваз чајы вә Гапу-чај /59/ арасындакы торпаглар верилир.

Бу заман Кахетин валиси Мәһәммәд Гулу хан, Топ Гара-Ағач галасынын мүһафизши Әли паша, Тифлис валиси мүкәррәм вәзир Исһак паша иди.

1141-чи ил Гыз бүрчүнүн /Сүнбүл/ башланғычына тәсадүф едән Сәфәр ајынын әввәлләриндә (1728-чи ил сентјабрын әввәли) Хизихин әһалиси илә дөјүш баш верир. Онлар Чар-Талаја табә олур вә жүз ијирми нәфәр ишчи /гул/ /60/ верирләр. Бу заман Тәһмураз, Тарханын оғлу Моурав /61/ вә Күрчүстанын дикәр бөјүкләри Күрчаанинин, Вачинин, Бакурсыхын вә Колакын /62/ әһалиси илә бирликдә Дағыстанла һәмсәрһәд Вачин галасында јерләширдиләр. Дағыстанын

дәстөлөри кәлдикдә Чар-Тала чамааты Карданахинин гаршысында дурмушду. Онлар бирликдә алты күн Вачин галасыны мұһасирәдә сахладылар. Тәһмураз, Тарханын оғлу Моурав вә дикәр ә'жанлар Телава гачдылар. Галанлар бә'зиләри Чар-Талаја, бә'зиләри дә Дағыстана гул вермәклә табе олдулар вә галаны тәрк етдиләр. Кахет Карданахидән Чукаана гәдәр, әввәл олдуғу кими, Чар чамааты арасында болушдүрүлдү. Чарлылар Вачин, Күрчаани, Бакур /Бакур-сых/, Колак, Шалиһман (Шал-һубан) вә Бахујалы гарәт едирләр, ушағларыны әсир тутурлар. Галанлары Гаваза вә Карелә гачырлар вә һеч кимә табе олмурлар.

Дағыстан ордусу һәмин вахт Шамаһынын валиси олан Сурхај ханын /63/ әмри илә Шамаһыја гајыдыр. Бу заман Мәһәммәд Гулу хан Телав галасында јерләширди. Гавазын, Кварелинин вә башга јерләрин кафирләри она табе олурдулар. Әли паша /Шурали паша/ Газахлы Әли паша илә Топ Гара-Ағач галасында галмышды. Онлары галадан чыхара билмәмишдиләр.

Сонра 1141-чи ил рәчәб ајынын сонунда (1729-чу ил февралын ахыры), ғышын ахырларында Чар, Тала, Вилајәтин вә Хизихин дикәр /ичмалары/ Топ Гара-Ағачы једди күн мұһасирәдә сахлајырлар. Чур Әли паша /Шурали паша/ вә Газахлы Әли паша бурада идиләр. Онлар (Чар вә онларын мүттәфигләри) уста Шабанын дүзәлтдији топу күтүрәрәк Даначыја кедирләр. Галада исә сәккиз топ вар иди. Османлыларын Карби /64/ чајынын јанында олмасы хәбәри кәләндә мұһасирә едәнләр онларла дөјүшә башладылар. Хизихлиләр гачдылар, бә'зи мұһасирәчиләр Ганығын саһилиндәки сүрүләринин јанына чәкилдиләр. Онлар Сары /тунч?/ һача гајаја чатанда дөјүш башланды. Ордурлар тоғушду вә һәр ики тәрәф тәхминән ғырх нәфәр итирди. Чар-Таланын әскәрләри өз јерләрино, Падарын /65/ әскәрләри исә күлфәтләри илә Көјәмә гачдылар /66/. һәмин күн Исһаг пашанын вә Тәбризли Әли пашанын башчылығы алтында османлы ордусу ики галанын арасында јерләшди. Сәрәскәр Мустафа паша исә һәлә Кәңчәдән чыхмамышды. Бу ики мүкөррәм возир чүмә күнү Падара Кәһја /66а/ Әли Кәһја илә бир дәстә күндәрирләр. Дөјүш күнү вә онларын бурада јерләшдикләри күн чүмә ахшамы иди. Падара күндәрилән дәстә Мәһәммәд хан Кахини /Гахлы/ во онунла бир јердә ики чарлыны во бир нечә падарлыны олдүрүр вә галан бир нечә нәфәри әсир тутдугдан сонра Тутдан /67/ кери гајыдыр.

Бу күнләрдә Хизих вә Гавазын әһалиси Чардан беш күнч вә Вилајәтдән беш күнч илә бир јердә једди мин гојун апарырлар. Чар-Талада бу вахт елә адам јох иди ки, аиләси вә мал-дәвләти илә бирликдә даға гачмамыш олсун. Сонра һәр ики ичма Чардан Молла Муртаза Әлини /68/ вә Таладан һачы Ағаны Топ Гара-Ағача барышыға күндәрирләр. Онлар Топ Гара-Ағача кетмәкләриндән разы дејилдиләр вә бә'зи хоборләрлә кери гајыдырлар. Лакин онлары /бу дәфә/ һачы Исмајылы вә Бағалав /Бығлы?/ Рамазаны да онлара гошарағ јә-

нидән күндәрирләр. Дәрд елчи вә галадакыларын күмәји илә күлән орду Кәңчәнин мұһафизи Сәрәскәр Мустафа пашанын јанына јолланырлар вә һамысы бурада топлашарағ барышығ вә сүлһ мұғавиләси бағлајырлар. Мұғавиләнин шәрти бу олур ки, Чар алты нәфәр, Тала дәрд нәфәр Топ Гара-Ағача киров версин /69/, онлара тә'минат үчүн верилмиш рәијјәти вә јерләри /мүлкләри/ тәрк етсин вә Иمامу-л-Исламын Јенисел, Хизих вә дикәр јерләрдәки рәијјәтинә зәрәр вурмагдан әл чәксин /70/.

Һәр ики ичма киров верәрәк, мүлкләриндән вә зијанкарлыгдан әл чәкәрәк сүлһ данышығларыны баша чатдырды. Сонра чарлылар кафирләрдән алдығлары бә'зи гуллары гајтардылар, онлар да (кафирләр) гојунларла әсир дүшмүш беш күнчи гајтарырлар.

Ики ајдан сонра кировлар галадан гачыр, Чар-Тала вә Кахет арасында јенидән мұһарибә башлајыр. Османлылар онлардан хаһиш едирләр ки, Иمامу-л-Исламын рәијјәтини раһат бурахсынлар. Бундан сонра онларын арасында нә оғурлуг, нә ишғал, нә дә гарәт олур.

Чар-Талалылар лазым оlanda Әли пашанын (Шурали-паша) јанына Топ Гара-Ағача кедир вә сағ-саламат кери гајыдырдылар.

1143-чү илин әввәлләриндә мәһәррәм ајында -Шир бүрчүнүн әввәлләриндә (1730-чу ил ијулун ахырлары) унтсукуллу Гелеганын /71/ гошуну Чар-Таладан күмәк истәмәк мәгсәди илә Шилда дүзүнә күлир /72/. Сабуд /Сабуе/ вә Кварел онлара табе олдугдан вә гул вердикдән сонра онлар Кондол вә Телавдан Чәер-өрә /"Гара-чај"/ күлирләр. Чарлылар вә бә'зи талалылар Гаваз чајына тәрәф кедирләр. Әһали онлара табе олур вә ијирми гул верир. Сонра Вачин галасына јолланырлар, гала онлара табе олмур, Сигнах вә Хизих дә онларын табелијини гәбул етмир. Чар-Талалылар кери гајыдырлар.

1143-чү илдә (VII.1730-VI.1731) Мәһәммәд Гулу хан Кахетдән Чара јүз тағар тәмиз бугда вермәк шәрти илә Чардан вә усми-Султандан /73/ сүлһ истәјир вә 1144-чү илдә (VII.1731-V.1732) /74/ алтмыш күмән вермәклә /әлава етмәклә/ мұғавиләнин мүддәтини узадыр /75/. Беләликлә, (Вилајәт вә Кахет мұһарибә шәраитиндә олдуғу тәгдирдә) /76/ Чар вә Мәһәммәд Гулу хан арасында 1145-чи иләдәк (VI.1732-V.1733) сүлһ бағланмыш олур /77/.

Бу вахт Сурхај хан Вилајәтдән тәләб едир ки, /Әли Султанын оғлу/ Мәһәммәд бәјлә Шамаһыја чоһлу адам күндәрилсин. Вилајәтдән онун јанына Мәһәммәд ханла јүз нәфәрдән чоһ адам кедир. О, Чардан да он сәккиз нәфәр киров истәјир. Бу шәртлә ки, онлара әсас мәгсәдләри /амаллары/ олан "әлкә" /78/ версин вә кировлара һәр ај ики күмән мөвачиб вә хәләт мөјјән едилсин /79/. Бундан сонра о, Чарын ики елчисини кировларла вә вилајәтдән күләнләрлә бирликдә бурада сахлајыр /һәбс едир/. Әзү исә бөјүк бир орду илә ики шәрәфли мұғәддәскаһын /Мәккә вә Мәдинә/ хадими, Иمامу-л-Ислам Маһмуд ханын /80/ әмринә күрә Шамаһыдан Гавазы, Карели, Шилданы вә әтраф јерләри гарәт етмәк үчүн чыхыр. Она күмәк үчүн Тифлиздән Исһақ

пашанын оғлу Јусиф паша чыхыр. Онлар Кахетин валиси Мәһәммәд Гулу ханы чағырырлар. О, Јусиф пашанын јанына кәлир. Онлар Бичанбагда көрүшүрләр. Рәчәб ајынын 23-дә чүмә күнү /81/ Мәһәммәд Гулу хан бурада һижлә вә мәкр илә өлдүрүлүр /82/. Сурхај хан бу вахт Охлу /83/ тәрәфдә дајанмышды.

Сонра онлар /Сурхај хан вә Јусиф паша/ Кирма-Ункада /Карманка/ бирләширләр. Сурхај хан вилајәтдән орду чағырыр. Әскәрләр чыхырлар, лакин она әмин олмадыларына көрә Чавур Нундан /84/ кери гајыдырлар, јалныз һачы Молла Муртаза Әли, Молла Әли, һәләч Әли вә Шамаһыја кәндәрилән галан кировлардан башга. Онлары Сурхај хан Гаваза чағырмыш вә киров кими Шамаһыја кәндәрмишди. Онларын аиләләри /әһалиси/ вә маллары Гаваздан јухарыја көчүрүлмүшдү. Сурхај хан онлара һүчүм едир, һәр ики тәрәфдән кишиләр өлүрләр, ушагларыны әсир тутур, малларыны гарәт едир. Бу, шабан ајынын сәккизи, ғышын Оғлаг бүрчүнүн /Чадји/ орталары /85/ (1733-чү ил январын 28-и) баш вермишди. Сонра о, Сабудаја кедир вә онун ордусу он күн бурада галыр. Ахметадан /86/ Хизихә гәдәр тавадлар онун јанына кәлирләр. О, бүтүн Күрчүстан илә сүлһ баглајыр. Јусиф паша османлы ордусу илә Алмат /87/ кәндиндә иди. Сүлһ бағладыгдан сонра онлар /тавадлар/ өз кәндләринә гајыдырлар. Сурхај хан Хачмаз галасына вә Јусиф паша Топ Гара-Ағач галасына кедир, Јусиф паша вә Сурхај хан онлара /күрчүләрә/ јүз он нәфәр көмәкчиләрлә /88/ бирликдә газы тә'јин едир. Лакин бир гәдәр сонра, јазда онлар /газылар вә көмәкчиләр/ горхуб гачырлар.

Чардан олан кировлар Шамаһыда догуз ај, Вилајәтдән олан мәһбуслар исә үч ај галыр. Сурхај хан Гаваздан гајытдыгдан сонра Мәһәммәд бәј Шәкини онун әлиндән алдығына көрә она гаршы чыхыр. Онун /Мәһәммәд бәјин/ әлиндә Гах вилајәти галырды. Бундан сонра /Сурхај хан/ Гахы да ондан алып Хәлил бәјә верир. Беләликлә, Чар истисна олмагла Вилајәт Сурхај хана вә Хәлил бәјә табе олур. Чар, онун /әразисиндән/ кәндләриндән кечиб онларын јанына кәдән һәр тәсдән бир түмән алырды. Онлар /Сурхај хан вә Хәлил бәј/ дәфәләрлә аланчы хош сөзләрлә /ширин диллә/ онлары јанларына чағырырдылар, лакин чарлылар кетмирдиләр. 1146-чы илин ахырына кими V.1734) вәзијјәт бу чүр олараг галмагда иди.

Сурхај хан Хачмаз /89/ галасына кетдикдә сәккиз нәфәр Чардан, он беш нәфәр Падар Әзизлидән /90/ чамаатдан кизли гарәт вә оғурлуг мәгсәди илә Магран тәрәфә чыхырлар. Хизихин Моуравы өз дәрәсәси илә онлары мұһасирәјә алыр вә бир нәфәрәчән һамысыны ғырыр.

Ғышда Крым ханын /91/ дәрәсәси атларыны отармаг үчүн Габыррына /92/ кәлир. Ғызылбашлар онларла (татарларла) дүшмән олдуғларындан Бәј-Әһмәддиләр /93/ онларын чохла атыны оғурлајырлар /94/. Бәј-Әһмәдли Чара табе олдуғундан онлар атларыны Чардан тәләб едирләр /95/. Онлар да вермәдикдә, Бәј-Әһмәдлини гарәт едир,

ушагларыны әсир тутур, сонра чарлылардан горхараг Кәнчә шәһәринә османлыларын һимајәси алтына гачырлар /96/. Бу вахт Кәнчәнин валиси Кәнчәли Әли паша, Тифлисин валиси Сурхај хан иди.

Сонра бир дәрәсә чарлы Ичманын разылығы олмадан вилајәтин адамлары илә Дәмирчи һәсәнлијә /97/ јолланыр ки, крымлыларын Бәј-Әһмәдлидән алдығлары малын әвезини чыхсын. Белә ки, османлылар вә крымлылар һәм данышығларына, һәм дә ишләринә көрә /ишдә вә сөздә/ ејни идиләр, Дәмирчи һәсәнли исә онларын рәијјәти иди вә онлар өз һејванларыны бурада отарырдылар. Лакин онлар һача-гајаја чатанда Исаг пашанын дәрәсәси архадан јетишир вә маллары, гојунлары, һејванлары онларын әлләриндән алыр. Чардан сәккиз нәфәр, Чыныхдан бир нечә нәфәр вә Муғалдан /98/ бир нечә нәфәр өлдүрүлүр. Бу, 1146-чы илин ахырында (V.1734) баш вермишди.

1147-чи ил мәһәррәм ајынын әввәлләриндә (XI.1734) чарлылар бир-бир Сурхај ханын тәрәфинә кечмәјә башладылар. Белә ки, Чарда лап аз адам галды. Вәзијјәти нәзәрә алараг, онун тапшырығы илә һәр кәләнә хәләт вә күмүш пул верилирди. Хан өзү бу заман Хачмаз галасында отурурду.

Сонра, сәфәр ајынын әввәлләриндә (ијул) о өз јеринә Хачмаз галасында Гулу Гараты /99/ вә Шамаһы шәһәриндә гардашы Сүлејманы гојуб Гумуга кетди. Ешитдијимизә көрә, бу вахт Тәһмәз Гулу Бағдадда османлыларла вурушурду. О, Шамаһы әһалисинин чағырышына көрә бөјүк бир орду илә кәлир вә шәһәрә елә көзләнилмәз дахил олур ки, һәр кәс бу һагда јалныз о, шәһәрә кирдикдән сонра хәбәр тутур /100/.

Сурхај хан Дағыстандан, Кәнчә шәһәриндәки османлылардан, Крым татарларындан вә Тсахур вилајәтиндән орду јығыр.

Дағыстанлыларын бир һиссәсини Үммә хан /101/ онун јанына кетмәјә гојмур. Чар-Таладан да кәдән чох аз олур. Сурхај хан ордусу илә Шамаһыны мұһасирәјә алмаг үчүн чыхыр, лакин Кирдиман чајынын јанында Дәвәбатана /102/ чатмамыш Шамаһыдан кәлән ғызылбашларла тоғгушур. Дојүш башланыр вә ғызылбашлар галиб кәлирләр. Сурхај хана хәбәр чатыр ки, ғызылбаш ордусунун башчысы Тәһмәз Гулу (Надир шаһ) Шамаһыдан Гумуга онун хәзинәсини вә аиләсини әлә кечирмәк үчүн чыхыб. Онлардан һәр бири дикәриндән тез Гумуга чатмаға чалышыр. Сурхај хан ондан әввәл чатыр.

Тәһмәз Гулу Хусрукијә /103/ кәлир вә үч күн онунла бурада вурушур. Сонра ғызылбашлар гәләбә чалырлар вә Кубуд (Гумух) өлкәсинә кедирләр. Сурхај хан мин нәфәрлик орду илә бурада иди. Ғызылбашлар јенә гәләбә чалырлар. Сурхај хан Дағыстандан көмәк алмадығы үчүн аиләси илә бир јердә Гусурухха (Кесерух) /104/, орадан Руғучаја, сонра Тылико (Телек), даһа сонра исә Кандахдан /105/ јухарыда јерләшән Кедә /106/ гачыр. Гумугун әтрафындакы кәндләр Тәһмәз Гулу илә сүлһ баглајырлар вә о, русларын јанында әсир олан Киреј Шамхалын оғлу Хасполады өз јанында сахлајараг Гумуг вилајә-

тинә рәис тө'жин едир. О. Кубуду дағыдыр, Сурхај ханын хәзинәсини, аиләси Гуниб кәндиңә гачдыгда өзү илә көтүрдүјүндөн башга нә вардыса, һамысыны гарәт едир. Беш жүз нәфәр әсир тутур. Хасполад Тәһмәздән онлары әфв етмәји хаһиш едир. О, Хасполадың хаһишини гәбул едир вә кизләнәнләрдән башга галанларыны мәһәбләриндән дөндәрир/107/.

Бундан сонра Тәһмәз Гулу ордусу илә кери гајыдыр. Бу дөјүшләр вә ишғал Чумада әл-әввәл ајының башланғычында, 1147-чи ил (1734) пајызын әввәлләриндә баш вермишди.

Исһаг пашанын оғлу Јусиф паша ордусу илә Сурхај ханын көмәјинә кәлмәк үчүн Тифлисдән чыхыр вә Шамаһыны мұһасирәјә алмаға кедәркән һача-гајаја чатыр вә Тәһмуразын /башчылығы илә/ кечә бураја кәлмиш Кахет ордусу илә растлашыр. Онлар вурүшүрлар вә Јусиф паша кафирләрин әлиндә чоһлу азугә вә башга гәнимәтләри гојараг Карби чајына тәрәф гачыр. Бу заман Губудун алынмасындан хәбәри олмајан Үммә хан Хунзахлы /108/ өз ордусу илә Шилдаја кәлир вә бу хәбәри ешитдикдә ордусу илә Балакәнә кедир вә бурадан өз јеринә гајыдыр.

Тәһмәз Гулу Гусурухијә кединчә, Гумугдан гајытдыгдан сонра Кәнчә галасыны мұһасирәјә алмаға кедир. Чумада әл-ахирин әввәлиндә (октябрын ахыры) ону мұһасирәјә алып, Кәнчәнин һакими Әли паша Кәнчи бөјүк ордусу илә бурада иди. Тәһмәз Гулунун адамлары Биличикдә /109/ галыб зорла бөјүк мигдарда хәрач жығырдылар. Әһали мұғавимәт көстәрәрәк Чыныхдан /110/, Таладан вә башга јерләрдән дәстәләр чағырыр. Онлар кәлирләр. Тәһмәз Гулу ханын адамларыны өлдүрүр, малларыны апарырлар. Бунларын арасында чарлылар јох иди. Онлар сонра кәлир вә Биличикдән үч жүз ев /аилә/ көтүрәрәк Гапу-чајын гәрб тәрәфиндән чыхыб кедирләр. Тәһмәз Гулу хан Чар-Таланын үзәринә орду көндәрир. Шамаһының һакими сәрәскәр Мәһәммәд Гулу хан вә онунла Тсахурун усмиси вә Гахлы Әли Султан Торпаг галаја /111/ кәлирләр. Вилајәтин ордусу онларын габағына чыхыр. Онлар горхараг Ләләлидән /112/ кери чәкилирләр /113/. Гышын әввәлиндә Шабан ајының орталарында онлар кәлиб Әлиабаддан /114/ јухарыда јерләширләр. Вилајәтин гошуну онлара һүчүм едир. Сәһәр тездән дөјүш башланыр. Гызылбашларын әлиндә топхана варды, әтрафларында һасар вә хөндәкләр газылмышды. Чарлыларла дөрд жүз нәфәрдән ибарәт Дағыстан дәстәси вар иди. Онлар мөғлуб олараг гачырлар. Гызылбашлар онларын далынча кәлиб Ганыгрух /115/ галасының гәрб тәрәфиндә дајанараг Чар-Таланын адамларыны чағырырлар. Чардан алты, Таладан дөрд нәфәр кедир. Онлар хош сөзләрлә Чар-Таладан Тәһмәз Гулу хана хидмәт үчүн жүз әлли нәфәр истәјирләр вә онлары һәммин он нәфәрлә бу вахт Кәнчәни мұһасирә едән Тәһмәз Гулу хана көндәрирләр /116/. Өзләри исә мөкр вә һижлә илс кәлиб Тала кәндиңдә јерләширләр.

Сонра Тәһмәз Гулу хандан мөктүб /"кавағыз"- "кағызлар"/ кәлир ки, даһа жүз әлли нәфәр көндәрсинләр.

О јазырды: "Мән һәлә Гумугдан гајыданда сизин башчыларыңыз мәним јаныма кәләркән сиздән үч жүз нәфәр тәләб етмишдим". һәр ики чамаат јенә дә онун горхусундан һачы Мәһәммәд Әли Чорчор /117/ оғлу илә адамлары көндәрирләр. Лакин бунлар әксәрән гул, тәһкимли кәндли вә муғаллардан ибарәт иди. Бунлар гызылбашларын јанына јолланаркән онларын артыг Закал-Таланын /Загатала/ /118/ јахынлығында кичик Чара кедән Тсилбан /119/ јолунун башында дајандығларыны көрүрләр. Дөјүш баш верир. Чох адам гырылыр. Бәзиләри Тсоријјал Нууруха /Тсорикул Нухур/ /120/ кәләрәк кечә-күндүз бурада галырлар. Гызылбашлар Чарда он дөрд күн галырлар. Чар-Тала малла долу галаларыны дөјүшлә верир, јалныз Әмир Әһмәд галасы /121/ галыр. Чарын аиләләри Јухары кәнддә, Катехин- Бечекилдә /122/, Таланын-Чамчарда /123/, Талада вә Хангарухда /124/ ијирми беш күн галырлар. Гызылбашлар Катехин, Чарын, Тала вә Чардахын евләрини јандырырлар. Јенисел һаһијәсини јандырыр, Чар, һечә вә Чардах әһалиси илә гачанлардан башга онун бүтүн әһалисини апарырлар. Әмир Әһмәд галасындан башга Чарын, Катехин, Таланын галаларыны јандырырлар. Гырх нәфәр бу галаны тәрк етмәјәрәк Аллаһ Тәаланын көмәји илә ону вә ичиндәки вар-дөвләти хилас едир. Онлар мүсәлманларын өмлакыны гарәт едир, бағларыны вә үзүмлүкләрини гырырлар. Бу, 1147-чи илин гышында шанлы рамазан ајында (1735-чи ил февралын әввәли) баш верир. Рамазан ајының он дөрдүндә, чәршәнбә күнү ахшам гызылбашлар кетдиләр. Аллаһ, сән бизи онларын шәриндән вә мөкриндән гору. Еј мүсәлманлар, онлара инанмајын, онларын һижләсинә алданмајын, чүнки онлар ән ријакар адамлардыр. Аллаһ онлары мөһв етсин вә ағыр әзаблара дүчар етсин. Онларын шөксиз кафир олмалары Гур'аны тәһгир едән һәрәкәтләриндән вә сөзләриндән, ону јандырмаларындан вә башга ишләриндән көрүнүр.

Рәчәб ајында (нојабр-декабр) Тәһмәз хан Кәнчәни мұһасирәдә сахлајаркән Абдулла паша бин Көрпүлү /Көпрүлү/ башда олмагла Ислам ордусу Гарса кәлир вә Мәһәррәм ајынадәк бурада галыр. Тәһмәз хан ордусу илә онун үзәринә јолланыр вә Сыныг көрпүнүн јанында дајаныр. Сонра Лори галасына кәлир вә бурадан ислам ордусуна гаршы кедир /125/. Кечә икән кизличә Арпа чајы кечәрәк Гарс тәрәфдә јерләшир. Сәфәр ајының әввәлиндә ики орду көрүшүр. Ислам ордусунун башчысы Абдулла паша өлдүрүлүр /126/.

Бу вахт Исһаг паша өз ордусу илә Тифлис галасында јерләширди. Ханчалу /Ханчал/ хан Гызылбаш вә Кахет ордулары илә ону мұһасирәдә сахлајырды/127. Исһаг пашанын јанында үч жүз дағыстанлы илә Сурхај ханын оғлу Муртаза Әли бәј вар иди. Абдулланын өлдүрүлмәси хәбәрини ешитдикдә о, Дағыстана гајыдыр. Османлылар вә гызылбашлар арасында мұғавилә бағланыр ки, онлар /османлылар/ Тифлис, Ирәван, Кәнчә вә әввәл онларын әлиндә олан дијәр шәһәрләр-

дөн чыгыб кедөчөклөр. Онлар өввөлчө топхана, чөббөхана вө бир чох малларыны атараг, Топ Гара-агач галасыны төрк етдилөр. Бүтүн бунлары күрчүлөр жыгышдырды. Сонра Гумуга вө бурадан да Крыма кетдилөр.

Чар-Таладан алынан кировларын сајы үч жүзө чатырдыса, бунлардан төхминөн жүз нөфөри Чары дагытмаға кедөркөн Тала сөнкөриндө өлдүрүлдү, өслөн Чар-Таладан олмајанлар бурахылды. Белөликлө, жалныз онларла (гызылбашларла) ислам ордусуна гаршы кедөн кировлар галмышды. Бунлардан да 1148-чи ил сөфөр ајында (23.VI-22. VII. 1735) сөрөскөр Абдулла паша өлдүрүлөркөн Лори галасында вурушанлар бурахылды. Гарсын јанында Гырхбулагда Төһмөз ханын јанында алты нөфөр чар-талалы галырды.

Гызылбаш ордусу Чар-Таладан гајытдыгда чарлылар вө Кахетин күрчүлөри арасында дөјүш баш вөрир. Чарын өлинө чохлу гөнимөт кечир. Чар-Талалылар Падар өһалисини Канбур /к.н.бур/ дагындан өз јерлеринө-Даначыја говурлар.

Сонра 1148-чи ил сөфөр ајынын ахырларында(1735-чи ил ијулун орталары) Сурхај ханын оғлу Муртаза Әли бөј Чар-Тала, Чыных, һөр ики Мухах вө Дагыстанын адамлары илө Гах вилајетини јандырды. /128/

Сонра (Муртаза) Рөби өл-өввөл ајында дөјүшсүз, ачлыг вө сусузлугла мүһасирөдө олан Көнчө галасыны алды вө Көнчөли пашаны ордусу илө бурадан (башга јөрө) кечирди. Онлар (османлылар) топхананы вө чөббөхананы /һөрби сурсаты/ гызылбашларын өлиндө гојдулар. Гызылбаш ордусу Ширвана келди. Бу вахт Төһмөз хан бөјүк орду илө Ирован вө Гарс арасындакы Гырхбулагда иди. Ислам ордусу исе Дөмир пашанын башчылыгы илө Гарсда јерлөширди.

Сонра Рөби өл-өввөл ајынын ахырында(1735-чи илин августунда) Төһмөз мүгавимөтсиз Тифлис галасыны да алды. Исчаг паша вө онун ордусу өз малларыны көтүрдү. Лакин гызылбашлар топхананы, чөббөхананы вө Тифлис наһијөсіндөн алынан гуллары апармаға гојмадылар. Бүтүн бунлар Тифлис галасында гызылбашларын өлиндө галды.

Бундан сонра Тифлисе, Көнчөдө, Шөкидө, Ширванда вө дикор јерлөрдө олан гызылбаш өмирлөри Гырхбулага Төһмөз ханын јанына жыгылдылар. Дөмир пашанын ордусу Гарс галасында јерлөширди. Төһмөз ханын ордусу /ијирми күн/ /129/ дөјүшсүз онун өтрафында дурду. Онун башга ордусу Ширваны мүһасирөдө сахлајараг, ону да сүлһ илө алды.

Сонра Төһмөз хан Багдад галасынын мүһафизини Әһмөд паша илө һөр ики төрөф он беш нөфөр киров вермөклө сүлһ мүгавилөси баглады вө ордусу илө Тифлисе гајытды. О, Чар-Таладан онларын кировлары илө бирликдө Гарсдан көндөрдји үч өлчисини вө өз ө'јанларыны онун јанына көндөрмөји төлөб өтди. Мәсөлө бурасында иди ки, чарлылар онлары (елчилөри) өлдүрмүшдүлөр /130/. Чарлылар алчаг бир

адама үч түмөн вө Төһмөз үчүн ат вөрөрөк онун јанына көндөрирлөр ки, о, јаландан елчилөрин сағ-саламат Хизихө көндөрилдијини десин.

Төһмөз һөмчинин Имам Гулу ханын гардашы Төһмуразы, Хизихин моуравыны вө башга тавадлары аилөлөри илө бирликдө Тифлисе төлөб едир. Онлар аилөлөри илө Бешаула (Пшавли) гачырлар вө Төһмөз онлары тапмаг үчүн архаларынча орду көндөрир. Кахетијалылар Хорасана апарылачагларындан горхараг өз көндлөриндөн көчүрлөр. Онлар (гызылбашлар) Кахетијадан, әсасөн Карел, Телав вө Алавердидөн он ики мин әсир тутурлар. Лакин онларын өлиндө олан Јенисел өһалиси Јениселө гачыр.

Сонра о /Төһмөз хан/ елчилөринин өлдүрүлдүјүнө вө Тсахур усминин Гах вилајетинин јандырылмасындан шикајетинө көрө Чар-Талаја һүчүм өтмөјө һазырлашыр вө онларын елчилөри илө кировларыны көтүрүб Чар-Талаја јола дүшүр. Јолда онун ордусу илө кедөн Чар-Таланын галан кировлары да гачырлар. О, үч жүнө Ганыхы кечир вө Рөчөб ајынын өввөлиндө чөршөнбө күнү (1735-чи ил нојабрын 23-ү) бүтүн ордусу илө Чар вө Таланын арасында дајаныр. Катехин чамааты Бечө-ғилө, Таланын чамааты Магатура /Махатур/, бө'зи тсилбанлылар Чамчара, бө'зилөри Мус.лаға /Мөшлеш/ вө Мухаха /131/, бө'зилөри дө Кичи /Кичик/ Чар вө Бувук /Бөјүк/ Чарла јухары көндө /132/ гачмышдылар. Көлөнлөр көндө белө гөрара көлирлөр ки, аилөлөрини Виркитил /133/ дагынын башына чыхарсынлар, өзлөри /кишилөр/ исе дөјүшмөк үчүн көндө гајытсынлар. Чүмө күнү сөһөр онлар өһалини көчүрүрлөр, лакин өһалинин үдө бири һамизекура (Һонзокор) /134/ чатмамыш гызылбаш ордусу Кабаб Шобдан ("Чылпаг зирвө" вө ја "Аг зирвө") /135/, Баараба ("гырмызы") - Касрибдөн (катси-"кечид") јухары кедөн јолда көрүнүр /136/. Әһалинин бир һиссөси Касрибдөн ашагы, бир һиссөси Балаланнил Шобун (Балалуссанил шоб) алтына, бө'зилөри Халаб Тануса ("Јухары узун гапы"?) бө'зилөри дө Молла Муһаммадулох-Нусадан (Молла Мөһөммадал-Авах Нуса) /137/ дикөрлөри Махибулахидуссадан /"Булагын архасы"/, бир һиссөси дө Нукилкези-нуссадан ("Кечид гапысы"?) гачырлар. Ијирми аилө кишилөрлө бирликдө гачмаға фүрсөт олмадыгындан Батсав вө Султаналавын /138/ өвинө жыгышдылар. Онлар сөһөрдөн ахшама кими вурушдулар. Ахшам гызылбашлар јөмөк-ичмөк һазырламаг үчүн өвлөрө дагылышанда, онлар һөмин кишилөрлө бөрәбөр Махибулахдан сағ-саламат гачдылар. Гызылбашлардан жүз гырх нөфөр әскөр вө орду башчысы вө бөјүк орду башчысы Бабахан өлдүрүлдү /139/. Төһмөз хан Закал Талада Әмир Әһмөд галасындан /Чинкөз гала/ шөргдө јерлөшмишди. Шөнбө күнү сөһөр чагы гызылбашлар Шамакы төрөфө кетдилөр. Бу вахт Крым ордусу Кајтаг усмиси вө дикор дагыстанлыларла Баб өл-Әбваб галасынын өразисинө чатыр. Бурада гызылбашлар вар иди. Чүнки руслар ону /галаны/ онлара вермишдилөр. Белө ки, гала өввөл онларын өлиндө иди.

Бу дөүшләр 1148-чи ил (1735-чи ил) пајызын ахырларында баш вермишди.

Чар-Тала әһалиси өз кәндләринә гајыдыр. Бу вахт дағ кәндләриндә гар жарым дирсәјә чатырды. Гасан /Һәсән/ Бин Бааравын аиләси арвады илә бир јердә Молла Мәһәммәд-Авух тәрәфдә сојугдан өлмүшдү /140/. Чүмә күнү вә шәнбә кечәси онлар јухарыда икән кәндин үздә бири јанмышды. Үч көзәл гадын әсир тутулмуш, једди нәфәр јашлы гадын өлдүрүлмүш, кәнддә галан беш аһыл гары хәстәләнмишди. Бахмајараг ки, әтрафда һәр шеј кечәјнән гарәт олунмуш, өвләр јандырылмышды, ичиндә һеч ијирми киши олмајан вә малла долу олан Әмир Әһмәд галасыны /Чинкөз гала/ Аллах-Тәала горујуб сахламышды. Бүтүн азугә вә әмлак апарылмыш, кәнддә галан үч хәстә киши өлдүрүлмүшдү. Катех (140а) вә Масех (140б) саламат галмышды. Онлар /гызылбашлар/ бура кәлмәмишдиләр. Онларла Кахетин күрчүләри јох иди. Тәһмураз Мирзә вә Моурав Кахетә кәлдикдә Шабан ајынын ахырында (1735-чи илин ахыры) Чар-Тала Кахет илә сүлһ бағлады вә онлардан азугә алды. Бир тагар /141/ гарғыдалынын вә чәлтијин гијмәти сәккиз алтуна (гызыла), буғданын тагары он ики гызыла иди. Чүнки адамлар ач идиләр. Һәтта Гах вилајәтиндә дә ачлыг иди. Бәзиләри ағачларын көкүнү вә габығыны, саман вә от јејирдиләр. Онлар һәмчинин Тсахур усмиси вә онун Гах рәијјәти илә дә сүлһ бағладылар.

Гызылбаш ордусу Шамаһыја кәлдији үчүн Крым ордусу топхананы вә чәббәхананы топчубашы илә Гајтаг усмисинин јанында гојараг Кабардаја вә Чәркәсә гајытды. Бу вахт гызылбаш ордусу Гајтага кәлди. Усми топхананы көтүрәрәк әлчатмаз бир јерә, онун оғлу Хан Мәһәммәд исә Гүрәјш галасына /142/ гачды. Акушалылар вә башгалары онларла /гызылбашларла/ сүлһ бағладылар. Сонра онлар Тсудахаран /143/ наһијәсинә кәлдиләр вә тәхминән үч јүз нәфәрдән ибарәт дағыстанлы дәстәси илә вурушдулар. Онлардан (гызылбашлардан) јүз нәфәри вә Дәрбәндин наиби өлдүрүлдү. Дағыстанлылардан алты нәфәр өлдү. Бундан сонра дағыстанлылар гачдылар. Гызылбашлар исә Ухлиби /Охлу/ /144/, Гулезманы /145/, Губдени /146/, Баршалиби /Буршлиб/ /147/, усминин вилајәтини, Әһмәд ханын вилајәтини /148/, Акушаны вә диқәр јерләри алараг кери гајытдылар. Чохлу адам өлдүрүлдү вә әсир тутулду. Бундан сонра онларын һамысы сүлһ бағлады вә чохла һәдијјәләр верди. Сонра онларын әмирләри гајытды. Гајтаг усмиси өз гызыны она /Тәһмәзә/ әрә верди. Сурхај хан вә диқәр дағыстанлылар да ондан горхараг сүлһ бағладылар.

Сонра онлар /гызылбашлар/ Муғана гајытдылар. Иранын ханлары, онларын орду башчылары вә ордулары /дөјүшчүләри/ Тәһмәзин јанына јығылдылар. О, тахты әлә алды вә шаһы һәбс едәрәк өзүнү шаһ елан етди, бахмајараг ки, өзү /әмир Тәһмәз/ шаһ нәслиндән дејилди /149/.

Бу вахт онун јанында рус, фирәнк, һинд сәфирләри, Кәнчәнин әввәлки һакими Әли паша Кәнчи вә башгалары вар иди. Онлар һөкмдарлар нәслиндән олан шаһы сечмәк истәјирдиләр. Лакин белә олмадығындан дағылдылар. Лакин о, Бөјүк Имамын әтәјиндән јапышды. Иранын јүксәк үләмаларындан бирини Әбу Бәкри вә Әмәри тәһгир етдијинә көрә өлдүрдү. Заһирән әскәрләри илә бәрабәр динини дәјишәрәк сүннилији гәбул етди. Јаланчы сөзләрлә Әли пашаны Бөјүк Имамын јанына кәндәрди /150/ вә өзү ордусу илә Муғандан Гәзвинә кетди. Фәтәли ханы Тифлисдән Дәрбәндәдәк сәрдар тәјин етди. Беләликлә, о, бир илин ичәрисиндә Тифлиси, Ирәваны, Нахчываны, Кәнчәни, Шамаһыны, Дәрбәнди, Гумугу, Тсудахаранадәк /Зиреһгыранадәк?/ Гајтагы, ики дәфә Чар-Таланы, Күрчүстаны алды. Сәрәскәр Абдулла паша Ибн Кәпрүлүнү өлдүрдүкдән сонра ијирми күн Гарс галасыны мүһасирәдә сахлады, бахмајараг ки, бурада Имамын сајсыз-һесабыз ордусу вар иди.

1149-чу илдә /V.1736-IV.1737/ рус ордусу Кырма һүчум етди. Әввәлчә гәләбә чалды, сонра исә мәғлуб олду вә сүлһ бағлады /151/.

Сонра мин беш јүз нәфәрлик Дағыстан дәстәси илә Унсукуллу Гелега кәлди вә Шилданын јанында дајанды, Хизихин моуравы Кахет ордусу илә онунла бир күн бир кечә вурушду, сонра чарлыларын вәситәчилији илә сүлһ бағлады. Дағыстанлылар малларыны ијирми нәфәрлә Шилда галасында гојуб Гарагалхана /152/ кетдиләр вә чохла гәнимәт алдылар.

Тифлис галасынын сәрдары вә мүһафизы Фәтәли хан гызылбаш ордусуну Ирәван вә Кәнчәјә јығараг Гелеганын дәстәсинә һүчум едир. Онлар бир нечә күн вурушдугдан сонра шиддәтли сојуга вә гара көрә дағылышыр вә кери дөнүрләр. Гелеганын ордусу Шилдаја јахынлашдыгда хәбәр тутур ки, бурадакы адамлары /ијирми нәфәр/ өлдүрүлүб вә маллары апарылыб. Буна көрә о, Шилданын, Карелин, Гавазын кәндләринә һүчум едир, лакин јалныз бир нечә әсир вә азачыг мал әлә кечирә билир. Чүнки әһали әлчатмаз јерләрә гачмышды. Бундан сонра онлар Дағыстана гајыдырлар, јалныз бир гәдәри Балакәндә галыр. Бунлар һәмин гышы Тсахурун гојунларыны-јүз гојун усмидән, дөрд јүз гојун гахлы Әли Султандан, /153/ галан үч мин гојуну әксәрән Гырмызлыдан оғурлајырлар. Бунларла бирликдә кизли шәкилдә он ики нәфәр кәнч чарлы вар иди, онлар оғурладылары гојунлары кери гајтардылар.

Тәһмәзин гардашы Ибраһим хан ордусу илә Кәнчәјә кәлди вә вилајәтин нүфузлу адамларыны јанына чағырды. Чар, Тала вә Мухахан /ики Мухах/ һәрәси бир нәфәр кәндәрдиләр вә һеч бир хәрәч, Киров вә саирә вермәдән сүлһ бағладылар. О, 1150-чи ил Әкизләр бүрчүндә (1737-чи ил, 28 мај-2 ијун) онларын адамларыны бурахды. Бу вахт Чар, Тала вә Күрчүстан арасында сүлһ мөвчуд иди. Сурхај хан вә гызылбашлар арасында да барышыг варды. Тәһмәз бу вахт Гәндәһар шәһәрини мүһасирәјә алмышды. Бурада әфган ордусу илә Мир Веј-

син өвладлары галырды. Әввәлләр бу шөһәр гызылбашларын әлиндә иди.

Шир бүрчүндә (23 ијун-23 август) Дағыстан ордусу Тифлис наһијәсинә кәлди вә чохла гәнимәт әлә кечирди. Онларын арасында чарлылар да варды. Мизан бүрчүнүн әввәлиндә (сентјабрын ахыры) унсуклу Гелега кәлди вә Әрәшә басгын етди, әһалисини гырды, ушаглагыны әсир тутду, малларыны талан еләди, бахмајараг ки, онлар мүсәлман идиләр. Онларла чарлылар да варды. Онлардан бә'зиләри өлдүрүлдү. Сонра Әгрәб бүрчүнүн әввәлләриндә (октјабрын ахырлары) пажызын орталарында Гелега Балакәнә кәлди вә бурадан Хизихә кетди. Онларла /хизихлиләрлә/ сүлһ баглајараг Күр чајына төрәф јолланды, лакин бурада гызылбаш часусларыны көрәрәк Бәрдәдән Шәкијә гајытды вә бир күн Нухавын /Нуха/ јанындакы гызылбаш сәнкәрини мүһасирәдә сахлады. һәммин күн Сурхај ханын оғлу Муртаза Әлинин ордусу кәлди вә Чардах кәндинин јанында дајанды. Мүһасирә хәбәрини ешитдикдә онлар, Аллаһын изни олмадан онларын (Гелеганын дәртәсинин) көмәјинә төләсдиләр. Лакин Гелеганын ордусу кері чәкилмишди. һәр ики орду Әкри /Әјри/ /154/ чајын јанында көрүшдү. Гелеганын ордусундан чох адам гырылды, онлардан гызылбашлара чохла ат вә силаһ галды. Гелеганын ордусундан бә'зиләри Шәкини гарәт етдиләр. Сонра онларын икидләри, Гелега башда олмагла Сурхај ханын оғлу илә кері гајыдараг сәнкәри бир күн бир кечә мүһасирәдә сахладылар. Сәһәр Зудахарын вә төбәәләринин ордусу онлардан ажрылараг кетди /155/. Гызылбашлар сәнкәрдән гачмаға һазырлашырдылар ки, Сурхај ханын оғлу /мүттәфигләринә/ һирсләнәрәк, (һәм дә) горхудан сәнкәри төрк етди вә гајыдаркән Шәкини талан еләди, Шәки вә Хынавлудан чохла гојун апарды. һәр ики ордуда чар-талалылар да вар иди.

Бундан сонра Сурхајын оғлу ордусу илә өз јеринә гајытды, Гелега исә Балакәнә кәлди. һәммин вахт бурада Дағыстандан үч жүзә јахын адам варды. Онлар Тифлиседән Гарабаға, һәтта Шәки вә Ширванадәк гызылбаш тачирләрини вә рәијәтләрини гарәт едир, онлара һүчум едир вә әсир тутурлар.

Гышын орталарында бир дәртә булгадар Газахлы Казым Ағанын гојун сүрүсүнә һүчум едир. Гојунларыны апараркән Казым ағанын дәртәси кәлир. Дәјүш башланыр. Онлар гојунлары апарыр вә Казым Ағаны өлдүрүрләр. О, Газахын вәкили иди вә Чар-Талаја тачирләрлә лазым олан шејләри кәндәрмәклә чох хејир вермишди.

Чар-Тала вә гызылбашлар арасында сүлһ мөвчуд иди. Лакин һәр ики төрәфдән гарәт вә оғурлуг кәсилмирди. Бә'зән /гарәт олунан мал/ гајтарылырды, бә'зән исә јох.

Гышын ахырына кими Кахетин валиси Әли Мирзә хан иди /156/. Ондан сонра исә вали Тәһмуразын арвады /157/ олура. Онун өзү Тәһмәзин јанында Гәндәһар галасыны мүһасирә едирди.

Бу вахт Чар-Тала вә гызылбашлар арасында сүлһ олса да, онлар бир-биринә инанмырдылар. Лакин е'тибар етмәсәләр дә, чар-талалылар горхуларындан онларла хош сөзләрлә мәктублашырдылар. һәммин гышы гызылбашлар онлара (гызылбашлар) гаршы чыхдыларына көрә Халхал вә Хачмазын демәк олар ки, бүтүн кәндләрини дағыдыр, гарәт едир вә чамаатыны әсир тутуб апарырлар. Белә вәзијәтдә шаввал ајында (1738-чи илин әввәли) Гелеганын жүз нәфәрлик дәртәси Халхалын кәндләринә кәлир. О, адамларынын бир һиссәсини әсирләрлә Балакәнә кәндәрир вә онунла алтмыш дөрд нәфәр галыр. Сонра Тифлиседән гызылбашлар кәлир вә једди күн ону килсәдә мүһасирәдә сахлајырлар. Чохлу гар јағдыгына көрә кечә гача билмәдикләриндән онлар бурада ач галырлар вә онларын (гызылбашларын) мүлајим сөзләринә инанараг хошлугла тәслим олурлар. Онларын һамысыны Тифлис галасында һәбс едирләр.

Зү-л-гә'дә ајында Тәһмәзин гардашы Ибраһим ханын јанындан Газаха Казым Ағанын јеринә гардашы Кәрим Аға вәкил кәлир. Бүтүн бунлар 1150-чи илдә (V.1737-IV.1738) баш вермишдир.

Јазын орталарында Ибраһим ханын адамлары кәлир вә Гелега өз дәртәси илә онларла бирликдә Тәбризә онун /Ибраһим ханын/ јанына кедир. 1151-чи иләдәк (1738-чи илин октјабры) вәзијәт белә олараг галыр.

Чумада әл-ахир ајынын ахырында, бу да Мизан бүрчүнүн сонунә тәсадүф едир (октјабрын орталары), сажсыз-һесабыз орду илә Тәһмәзин гардашы Ибраһим хан кәлир вә Гахын јахынлыгында дајаныр. О, бурада дөрд күнә елә күчлү вә елә мөһкәм сәнкәр гурур ки, башгасы бир аја гурмазды. Беләликлә, он ики күн ишләјә-ишләјә (газа-газа) /158/ онлар Чапар-Чапурдан Чобанкол /159/ төрәфә кәлдиләр вә бурада бир күн, бир кечә галдылар, сонра Хунукруха (Ганыг рух?) /160/ кәлдиләр. Бурада да бир күн, бир кечә галараг Чапурдан сонра М.м.лура /161/ чатдылар. О, һәр мәнзилдә сәнкәр дүзәлдирди вә бир күн, бир кечәнин ичәрисиндә елә сәнкәр гурурду ки, башгасы бир аја гура билмәзди /162/. Бүтүн мәнзилләрдә о, Чар-Таладан сүлһ вә багура билмәзди /162/. Бүтүн мәнзилләрдә о, Чар-Таладан сүлһ вә багурышыг /тә'мир ишләри?/ үчүн адам төләб едирди. Онлар ики нәфәр вә она һәдијә олараг ики гул кәндәрдиләр. О, бунлары гәбул етди, лакин сүлһ багламады /163/. Таланын әһалиси Мағатура, тсилбанлылар Чамчара, Катех вә Масех әһалиси Бешә-Килә, Бувук /Бөјүк/ Чарын бир һиссәси Балакәнә, бир һиссәси дә гәрб төрәфдән Варкитилә гачды.

Рәчәб ајынын он икисиндә чүмә күнү (октјабрын 26-сы) сәһәр тәздән Тсилбанын јахынлыгында дәјүш башланды /164/. Шәнбә күнү чарлылар Јухары кәндә чәкилдиләр, гызылбашлар исә Чара дахил олараг Загатаलाја кәлдиләр. Бу вахт Әмир Әһмәд галасында /бир дәртә/ чарлылар вә булгадарлар вар иди. Онлар үч топдан атәш ачараг галанын јухары һиссәсини дағытдылар. Бурадакылар икинчи күн үч јерә болүнүб-бир һиссәси Кабаб Шобдан, бир һиссәси Зарујјал Наурдан

/Тсорихул Нухур?/, бир hissәси дө Нукил Казибдән /ка.з.б./ Јухары кәндә гачдылар Галада вә ики евдә адамлар галмышды. Онлар /гызылбашлар/ бунларын һамысыны /галаны вә ики еви/ бир саатда алдылар, ичиндәкиләр исә сағ-саламат гачдылар. Гызылбашлар кәндә јајылдылар вә чәршәнбә күнү кері гајыдараг һәмин ики евдә вә галада оланларын далынча дүшдүләр вә Бешәкилдә олан Катехлә Матсехин гачгынларына чатдылар. Чәник (Чыных) дағынын јанында дөјүш башланды. Гызылбаш ордусу дармадағын едилди, гошун башчысы Ибраһим хан, Уғурлу хан, Әфшар хан, Халхан хан, Бәркүшат хан, Хизихин моуравы, Газахын вәкили Кәрим Аға вә диқәр ханлар, султанлар вә әскәрләр өлдүрүлдү /165/. Онлардән чохла гәнимәт, һәтта мин беш жүзә гәдәр түфәнк вә үч топ әлдә олунду. Бунун нәтичәсиндә Гах, Шәки, Ширван сәнкәрләринин мүһафизләри гачдылар. Чар-талалылар бундан сонра Шәки вә Гах өлкәләрини зәбт етдиләр.

Бу вахт Чар-Тала вә Кахет арасында мүһарибә кедирди. Чар, Тала, Вилајәтин башга јерләри вә Моллачынын /166а./ гошуну Шәкидән Бәрдәјә вә Шамаһыја гачан гызылбашлардан вә ермәниләрдән галан маллара саһиб олдулар. Сонра Чар, Тала вә с. Гах вә Шәкини мүәјјән хәрач гојараг Әли Султанын оғлу Мәһәммәд бәјә вердиләр. Бу (хәрач) јалныз Шәкидән-гызылбашларын вә Сурхај ханын дөврләриндә өдәнилән веркидән мин беш жүз түмән чыхмагла мин беш жүз түмән едирди /166/. Усми вә гахлы Әли Султан Кәнчәјә гачдылар. Чамаат (ел) онларын мал-гарасыны апарды, өвләрини јандырды.

Гышын орталарында Сурхај ханын оғлу һејбәтли вә гүввәтли Муртаза Әли бәј Дағыстан ордусу илә Шабран сәнкәринә гаршы чыхды вә үч ајлыг мүһасирәдән сонра ону алды. Сәнкәрин саһиби Абдал хан /167/ аиләси вә гоһум-әгрәбасы илә тутулду. Онлар чохла гәнимәт әлдә етдиләр вә сәнкәри дағытдылар. Шабран өлкәсинә Гарат бәји рәис тә'јин етдиләр /168/. Һәлә сәнкәри алмамышдан бура үч минлик орду илә Сурхај хан кәлмишди. Абдал ханын хәзинәсини она вердиләр. Моллачы үч минлик орду илә Шабрандан архајын шәкилдә кері гајыдырды, лакин Гәбәләјә чатдыгда гызылбашларын Нуханын вә Гәбәләнин сәнкәрләринә дахил олдуғуну көрдү. Сәрдар Сәфи хан ордусунун бир hissәси илә Әрәшдә иди, ордусунун о бири hissәсини исә Араз /Урдо, Арад/ көрпүсүнүн /169/ үстүндә кешиқдә гојмушду. Чүнки Гәбәлә вә Шәки өлкәләри она табе олмурду. Моллачы Гәбәләдә јерләшир. Әһали вә гошун исә Мәһәммәд бәјлә Нуханын сәнкәринә һүчум едир ки, гызылбашлардан галан топлары әлә кечирсин. Онлар беш күн мүһасирәдә дурурлар. Сонра Моллачы ордусу илә көмәјә кәлир вә топла күндән-күнә сәнкәри дағытмаға башлајыр. Шәки әһалиси ордуја (әскәрләрә) вахт гојмушду (имкан вермишди) /170/. Чүмә күнү Дәһнәдән /171/ сәрдар Сәфи ханын ордусу көрүнүр вә мүһасирә едәнләрин бир hissәси Биличиқдән, бир hissәси Дашјүздән /172/ дағылыр. Гошунун бир hissәси Чарла (чарлыларла) бәрабәр Байдар вә Башшалыја (Борчалы)/173/ кәлир. Онларын әлине чохла мүсәлман

әсирләри вә маллары кечмишди. Бунларын бир hissәсини онлара (әһалијә) верир, бир hissәсини исә Дағыстана апарырлар. Сонра Сәфи хан Сәрдарын гошуну Биличикин јанына Әкријә (Әјри-чај) кәлир вә чүрбәчүр шајиәләрлә вә топ атәши илә Чары горхутмаға чалышыр. О, Усми Әли Султанла фәрман кәндәрир вә Сарыбаша /174/ кәлир. Онлар (сарыбашлылар) она көмәк едирләр. Чамаат (әһали) ону Гашгачаја говур. Сәфи хан Шабран тәрәфә кетдикдән сонра чамаат ону вә гызылбашлара табе оланлары чәримә едир, өвләрини јандырыр вә малларыны әлиндән алыр. Бундан сонра бә'зи чарлылар (вилајәтин диқәр јерләринин адамлары) рүшвәтлә усми Султана арха дурараг Мәһәммәд бәји кәнар едирләр.

Сәфи хан Шабрана кәлдикдә вали Гарат гачдыгдан сонра Шабран сәнкәрини гурур, Сурхај хан вә оғулары илә сүлһ баглајараг Тифлисә гајыдыр. О, Кәнчәјә чатанда чар-талалыларын бә'зиләриндән ибарәт гошун гарәт үчүн Тифлисә тәрәф чыхыр. Бу вахт Тифлисин валиси Хәнчөл хан Герхана (Кархана) вә Үч килсәдә (Үч мүәззин) /176/ иди. Моллачынын вә диқәр дағыстанлыларын дөстәси кафир Шаншенин /177/ јанында она көмәк едәрәк гызылбашларын өлкәсини дағыдырдылар. Чар-Талалыларын әлине һеч нә кечмир вә онлар ермәниләри гарәт етмәк үчүн Газахын дағларына гајыдырлар вә ермәни әсирләри вә онларын малларыны әлә кечирирләр. Лакин Газахын мејданына чатанда сәрдарын /178/ гошунунун үчдә бир hissәси илә растлашырлар. Чар-Таланын гошуну тәхминән жүз әлли нәфәрдән ибарәт иди. Дөјүш башланыр. Чар-Таладан он нәфәрә јахын, гызылбашлардан үч жүз нәфәр гырылыр. Онлар чар-талалыларын әлиндән ермәни әсирләрини вә малларыны алырлар вә сонра Шаншенин јанындакы (Саншандакы) Дағыстан ордусуна һүчум едирләр. Бир вә ја ики күн дөјүшдүкдән сонра Ислам ордусу галиб кәлир вә гәнимәтлә кері гајыдыр. Ахметанын јанына чатдыгда өввәл Кахетија ордусу илә, сонра сәрдарла вурушмалы олур. Дағыстан ордусу гәнимәти бурада гојуб гачыр. Дағыстанлылардан ики мин, бәлкә дә даһа чох адам гырылыр. Сонра сәрдар Кәнчәјә гајыдыр вә бурада галыр. Ордусу һәрә өз јеринә дағылышыр /179/. Чар-Тала исә мүһарибәни давам етдирир. Бу һадисәләр 1152-чи илдә (IV.1739-II.1740) баш верир.

1153-чү ил (1740) пајызын өввәлләриндә Сурхај ханын оғланлары Дағыстан ордусу илә Шамаһыја һүчум едирләр вә Шамаһынын јени галасыны бир аја гәдәр мүһасирәдә сахлајырлар. (Шамаһылылар) аман истәјәрәк тсудахарлылар рүшвәт вердикдән сонра тсудахарлылар дағылышырлар /180/. Дағыстана гајытдыгдан сонра чохла гызыдырмадан өлүр.

1153-чү ил зү-л-һиччә ајынын ахырынчы он күнүндә чәршәнбә ахшамы (1741-чи ил мартын 17-дә) сәрдар Мәһәммәд Әли хан вә Гәни хан Әфгани Гәндаһари /181/ бөјүк орду илә кәлиб Чар вә Таланын арасына јерләшир. Онлар бир саата елә сәнкәр гурурлар ки, бир аја баша кәлмәзди. Чәршәнбә ахшамы онлар Чара дахил олурлар. Дөјүш

једди күн давам едир. Гызылбашлар һәр кечә сәнкәрләринә гајыдырдылар. Чүмә ахшамы- зү-л-һиччәнин сон күнү онлар јухары Чара кетдиләр вә үч күн ону дагытдылар. Сонра бә'зиләри Сыгнаг Катехо (Катехин сыгыначагына) кетдиләр. Онларын бир һиссәси Катехдән, бир һиссәси исә Меседул-Һердән /182/ кечдиләр. Үч күн дәјүшдүкдән сонра бу јерләри алдылар. Онларын әлине чохлу мал-дөвләт, һејван вә јалныз ики әсир кечди. Бундан сонра онлар он беш күн дәјүшү дајандырмадан Бешәғилә, бурадан да Нухағилә кетдиләр. Гышын ахырынчы күнү иди.

Сыгнаг Катехдә тәғрибән дөрд јүз дәјүшчү вар иди. Чар әһалисинин бә'зиси Чурмута /183/, бә'зиси Росо-Шакдан (Руис Шакки) /184/ һачоја /185/, бә'зиләри Хуввум-Меседирабдан (хум-с.д.р.д) /186/ Закал Талаја, бурадан да бә'зиси Зәрнәјә /187/ бә'зиси һачоја, бә'зиси Чарын јанындакы мешәјә, бир һиссәси Атала /188/ кедир, галанлары Росо-Шакын алтында кизләндиләр. Бу вахт тсилбанлылар Чамчарда, талалылар Карелин алтында идиләр. һәр ијирми беш аддымдан бир /189/ гызылбашларын сәнкәрләри иди. Меседул-Һерин, јухары кәндин, Дарбасул/190/ гуранын сәнкәрләри, Чар вә Тала арасында сәнкәр...

Мәһәррәм ајынын 19-да (апрелин 8-9) онлар Шамчара (Чамчар) вә Сыгнагталалава (талалыларын сыгыначагына) һүчүм етдиләр. Тсилбанлылар әлчатмаз јерләрә, талалылар Карелин дағларына, бә'зиләри Кикилабдан (Киликаб) /191/ һачоја вә Мухаға гачдылар. Талалылар вә онларын рәијәтләри Карелин дағларында /192/ вурушурдулар. Онларын аиләләринин бә'зиси Овши Усмас (овчу Осман?) дағларынын башында, бир һиссәси сағ, бир һиссәси сол тәрәфдән һачоја гачдылар вә Карелин башында, әтрафларында, сәнкәр газдылар. Гызылбашлар онларын далынча һачоја кәлдиләр. Онлар мәһәррәм ајынын ијирми икисиндә (апрелин 11-12) дағын башында јолун јахынлығында бир күн, бир кечәјә сәнкәр газдылар вә сәһәрисини "бизим сизинлә ишимиз јохдур, биз анчаг гачанлары тәғиб едирик", - дејә керә гајытдылар. Онларын әлине чохлу әсир кечди. Рәијәтләрдән бә'зиләри онлардан аман алараг керә гајытды /193/.

Бу вахт елә мөһкәм гар јағмышды ки, һәтта көзмәк белә горхулу иди /194/. Дүкаған вадисиндә /195/ Јенисел һаһијәсинин вә Таланын әһалисиндән гызылбашлар тәрәфиндән чохлу әсир тутулмушду. һачонун әһалиси бә'зи чарлыларла Килмуш дағынын башына гачмыш вә кечәни бурада галмышдылар. Сәһәр күчлү гарлы човғуна дүшдүләр вә ијирми нәфәр сојугдан өлдү. Гызылбашлардан да гырх-әлли нәфәри Дүкаған вадисиндә сојугдан өлдү. Бурада дириләрдән вә өлүләрдән чохлу мал галды. Тала вә Јенисел әһалисиндән Кикијаб (Киликај) дағынын башында вә Дүкаған вадисиндә өлдүрүләнләрин вә өләнләрин сајы үч јүзә чатырды.

Балакәндән, дағлардан, вадиләрдән Гах Сонкәринә кедән гызылбашлар Чар вә Тала арасындакы сәнкәрдә јығышдылар вә һамы-

лыгла Чәлаир /196/ тәрәфә Ганыха гајытдылар. Бурада чајын үзәриндән јол (јә'ни көрпү) кедирди. Ијирми күндән сонра бир дә кәлдиләр вә ијирми күндән сонра јенә кетдиләр вә үчүнчү дөфә јенә гајытдылар. Бу дөфә кәләнләр Чарын вә Таланын бағларыны, үзүмлүкләрини гырдылар/197/.

Бундан сонра Уғурлу ханын гардашы һүсејн Гулу хан Гарабағын, Шәмшәддинин, Газахын вә башга јерләрин ордусу илә кәлди вә сәнкәрә дахил олду. Гошунун галаны шаһ Тәһмәзлә көрүшмәк үчүн кедир. О, Чүмәда әл-ахир ајынын әввәлләриндә (августун ахырлары) ордусу илә Кулаб (Кули) Хосрокаб (Хосрех) кәндинә кәлир вә гардашы оғлу Гәни ханы Рисиб кәндиндә Киров гојараг Сурхај ханы хидмәтә чағырыр /198/. О, аиләси вә мал-дөвләти илә онун јанына кедир. Дағыстанлылар ондан сүлһ, аман вә барышыг истәјирләр.

Бу вахт Аллаһверди хан дөрд минлик гызылбаш ордусу илә һачонун јанында дајанмышды. Онлар Лучекдән вә Ихрекдән /199/ Дулдибә, /200/ бурадан да һачоја кәлмишдиләр. Онларын әһалиси Умура /201/ вә Гусура /202/ гачмышды. О, (Аллаһверди хан) вилајәт илә сүлһ бағлајыр. Бу вахт гызылбашлар шамхалын јанында олурдулар. Әтрафдакы Дағыстан әскәрләри онларла вурушур, онлары гарәт едир вә өлдүрүрдүләр. Тәһмәз хан Гумуга кәлдикдә шамхалын ордусуну тәшкил едән дағыстанлылары өз јерләринә кәндәрир, Сурхај ханын оғуллары аиләләри илә Бүһнуд /203/ һаһијәсинә гачырлар.

Бу вахт Чар-Тала әһалиси Аһк. јал (Ахах јолу?) илә /204/ Чамчар арасында дәрәләрдә вә мешәләрдә Чар вә Тала арасындакы вә Кунак-рухдакы /205/ сәнкәрләрдән гызылбашларын атларыны оғурламагла мөшғул идиләр. һәммин вахт Кахетин ордусу Балакәнә кәлир вә Маковун /206/ јанында дајаныр. Бир күнүн ичиндә Гобу чајдан /207/ беш әсир тутур, алты әсири өлдүрүрләр, кишиләр Кахетдә олан күн Мукалхандан (Мухалхан) /208/ једди әсир тутурлар.

Бу вахт Тәһмәз орду илә Чох /209/ дағында иди. Гани ханын ордусу Мухуб /210/ вә Убуха /211/ кедир, (бу кәндләри) јандырыр вә Ури Мухрахдан /212/ әсирләр тутур. Онлар Дағыстана чөмлөширләр вә Ури Мухрахдан Тсадахарана галхырлар. Тсудахар (Тсадахаран) вә Гумух Киров вермәклә, Гүсур да атлар вермәклә онларла сүлһ бағламышдылар /213/. Лакин онлар сүлһү позурлар. Үч күн дәјүш кедир. Гызылбашлардан үч мин нәфәр өлдүрүлүр вә чохлу гәнимәт алыныр. Дағыстанлылардан гырх ја әлли нәфәр өлдүрүлүр.

Сонра ордулары илә Гелега вә Моллачы кәлир. Тәбриздән гачдыгдан сонра онлар бир күн Гарагалхан һаһијәсиндә Шанашинин (Шаншан) әтрафында /214/ галдылар. һәммин күн јағыш жағыр. Онлар ач идиләр вә атлара вермәјә отлары јох иди. Ачлыгдан, сојугдан вә булгадарларын кечә гарәтләринин гаршысыны алмагда ачиз олдуғларындан нә едәчәкләрини билмәјәрәк, вуруша-вуруша вә гыра-гыра Гумуга, бурадан да Шабран вә Дәрбәнд һаһијәләринә гајыдырлар.

Тәһмәз хәзинәсини вә демәк олар ки, бүтүн малларыны вә атларыны итирәрәк ордусунун ярысы илә Шабрана гајыдыр /215/. Чохдан вә Согратлдан /216/ олан Дағыстан әскәрләри онун далынча кетмирләр. Онлар Тәһмәз кетдикдән сонра Дағыстана гајыдырлар вә јолда Гумугдан, Сарһалдан, Акушадан, Кубачидән, Гајтагдан вә башга јерләрдән гачан гызылбашлары өлдүрүрләр /217/. Бу, 1154-чү илдә (1741) пајызын әввәлләриндә баш верир.

"Мән јазда Ирандан /218/ орду јығараг Дағыстана кедәчәјәм вә интигамымы алмадан үзүгара гајытмајачағам", - дејә Тәһмәз хан ордусунун галан һиссәси илә Дәрбәнд галасына кәлир. Тәһмәз Чох дағларындан гајытдыгдан сонра Балакәндән, Чардан, Хунагрухдан /Х.на. г.рух/ вә Гахдан да орду һиссәләри Ганых јолуну дағыдараг кери гајыдырлар. Чар-талалылар пајызын орталарында өз јерләринә кәлирләр. Шабан ајынын әввәлиндә (октябрын орталары) һәр кәс өз мүлкүндә галырды.

Вилајәт вә гызылбашлар арасында Чар, Тала вә һачо истисна олмагла сүлһ вар иди. Сонра бу үчү - доггуз нәфәр Чардан, алты нәфәр Таладан вә дөрд нәфәр һачодан Киров верәрәк Тәһмуразла сүлһ бағладылар. Тәһмураз шаһ Тәһмәзин јанына кетди. О, Дәрбәнддән јухарыда дајанмышды.

Чар-Талалылар Гаваза, Карелә, Хизихә вә башга јерләрә буғда, гарғыдалы вә дуз алмаг үчүн кедирдиләр. Бә'зиләри бәрәјә/219/ бал кәсмәјә (чыхармаға) кедирдиләр /220/.

Тәһмураз зүл-л-һиччә ајынын әввәлләриндә (1742-чи ил февралын әввәлләри) бајрам әрәфәсиндә ордан гајытдыгдан сонра, Гаваздакы Крыма вә Сабуда кедән адамлары Кировларла бирликдә һәбс едиләр, мешәләрдә оланлары өлдүрүрләр. Сәбәбини бунунла изаһ едиләр ки, Тәһмәз бу мәсләһәтдән (барышыгдан) разы галмајыб. Јалныз Чардан олан мәһбусларын сајы ијирми нәфәр, өләнләрин сајы ијирми беш нәфәрә јахын иди. Тәһмураз мәһбуслары Тифлисин һакими Дәлу (Давуд) ханын, сонра Кәнчәнин һакими Азәрбајчанын сәрдары Фәтәли ханын јанына кәндәрир. Кировлар Давуд ханын јанында оlanda о, Чар, Тала вә һачонун адамларыны јанына чағырыр. Үч кәндин һәрәсиндән бир адам кәндәрилир вә сәрдар Шамаһыда оlanda бизимлә онун (Давуд ханын) арасында ијирми беш нәфәр Киров верилмәклә мүгавилә бағланыр. Кировлардан он дөрд нәфәри Чардан, једди нәфәри Таладан, дөрд нәфәри һачодан иди. Сәрдар Кәнчәјә кәлдикдә үч кәндин адамларыны тәләб едилр. Онлар ики нәфәр адамларыны кәндәрирләр вә нечә ки, бизимлә Давуд ханын - Имам Гулу ханын арасында мүгавилә бағланмышды, онунла да (сәрдар) бизим арамызда мүгавилә бағланыр. О, мәһбуслардан он нәфәрини кәтүрүр вә онларын зөвчәләрини Чардан кәтиртдирир. Онларын дөрдү евли иди /221/. Бунунла да данышыглар битир. Сонра о, јенидән данышыглар башлајыр вә вә галан алты нәфәр үчүн дә онларын гачачағындан

горхараг арвад истәјир. Биз онлары кәндәрдик вә Кәнчә шәһәриндә онларын кәбинләри кәсилди/222/.

Бир гәдәр сонра Надир шаһын әмри илә онлар јенидән (данышыглар) чағырылырлар вә о, әввәлки мүгавиләјә кәрә онун јанында олан сәккиз нәфәрин әвәзинә дөрд аилә тәләб едилр. Биз онлары кәндәрдик вә онлар да Чара мәнсуб олан /223/ сәккиз нәфәри гајтардылар. Гајтарылан бүтүн адамлар әслән Чарлы идиләр/224/, кәндәрилән аиләләр исә ашағы вә әзәбкеш тәбәгәдән/225/ идиләр. Тала вә һачо да онлар кими Кировлар верәрәк мүгавилә бағлајыр. Гышын әввәлине - зүл-л-гә'дә ајынадәк вәзијәт белә олараг галыр/226/.

Бу вахт шаһын ордусу һеч вахт олмадығы гәдәр бөјүк сајда Ибраһим ханын оғлунун башчылығы илә Гајтагын сәрһәддиндә дурмушду.

Сурхај хан аиләси илә вар-дөвләтини өз јери Чатруха/227/ кәндәрир. Сонра о, дағыстанлыларла кәрүшүр вә онлара јазда Тәһмәзлә сүлһ бағламағы тәклиф едилр. Бүтүн бунлар 1155-чи илдә (III.1742-I.1743) баш верир. Сүлһ бағланылмыр/228/. Ибраһим ханын оғлу Иран ордусу илә хәзинәни вә чохла сурсат кәтириб кәлдикдә, шаһ Тәһмәз һәммин илин јајында Дәрбәнддән Дағыстана кетмәји гәрәра алыр. Тәһмәз үч күн Кудул/229/ кәндени мүһасирәдә сахлајыр. Лакин өзләри илә азугә олмадығындан, Дағыстан ордусунун кәлдијини ешитдикдә Сурхај хан вә Шамхал/230/ васитәси илә (онлара) сүлһ тәклиф едилр. Кудулдан үч нәфәр вә ики ат кәтүрәрәк сүлһ бағлајыр вә јүкләрини, дөвәләрини атыб гачыр/231/. Дәрбәнд һаһијәсинә чатдыгда ордусу илә бурада дајаныр вә Кајтагдан, Акушадан, Тсудахардан, Гумухдан Сурхај хан вә Шамхал васитәси илә сүлһ тәләб едилр. Гајтагдан башга һамы чаванларыны верәрәк сүлһ бағлајыр. Онлар (гајтаглылар) пајызын орталарынадәк вурушурлар. Сонра Гајтагын усмиси/232/ Хунзаха гачыр, гајтаглылар да һәм ачлыға, һәм дә сүлһү позараг онлара көмәк едәнләрин аз олмасына кәрә/233/ Дағыстана гачырлар.

Тәһмәз ханын ордусу Кудулдан гачдыгда Гелега вә Моллачы авар ордусу илә Амилахорун/234/ јанына Гарагалхана кәлирләр вә чохла гәнимәт әлә кечирирләр. Гелега бурада өлдүрүлүр. Сонра бөјүк бир орду илә сәрдар /235/ кәлир. Вурушдулар, өлдүрүлүр, өлдүрүлүр вә сонра мәғлуб олдулар. Авар ордусу гәнимәтлә сағ-саламат Арканидән/236/ Дағыстана кетди. Моллачы ики јүз нәфәрлә јаза гәдәр гышы бурада Амилахорун јанында галды. Сәрдар Кәнчәјә гајытды, сонра Биличкин/237/ јанында олан сәнкәрә кәлди вә Чардан галан аиләләри тәләб етди, лакин онларын јалныз икисини гәбул етди/238/. Гышын орталарынадәк вәзијәт белә олараг галды. Сонра үч аилә вердиләр вә сүлһ бағладылар.

Бу вахт адамлар Гаваза вә Хизихә буғда вә гарғыдалы алмаг үчүн кедиб-кәлирдиләр. Буғданын тагарынын гијмәти бурада үч гызыла (алтун), Чарда исә он ики гызыла иди. Лакин Бојатанда (Битан) он нәфәр чарлы өлдүрүлдүкдән вә ијирми ат гачырылдыгдан сонра тичарәт бунунла битди (кәсилди).

Терек чајы саһилинә руслар кәлди. Онларын бир һиссәси гајытды, бир һиссәси бурада галды. Шаһ Тәһмәз дөвәләрини, јүкләрини, әлдән дүшмүш һејванларыны, үмумијәтлә, онунла Дағыстан арасында нә вардыса, јығылмагла вә әксинә, атылмагла (нә јығмышдыса, атараг), һәр шејини тәрк едиб ордусу илә Багдада гајытды.

Азәрбајчанын сәрдары Фәтәли хан чыхарылдыгдан сонра Топ Гара-Ағача һачы хан/239/ кәлди вә Чарын адамларыны төләб етди. Ики нәфәр кәндәрилди. Бу вахт бүтүн Азәрбајчанда Чара, Талаја вә башга јерләрә әрзаг сатмаг гадаған олунмушду. Лакин Хизих кизличә сатырды. Онунла вә бир дө Кахетин һакими Тәһмураз ханла сүлһ бағланмышды вә гадаған көтүрүлмүшдү. Чар, Тала вә башга јерләрин кишиләри, арвадлары, оғланлары вә гызлары ачлыгдан Гаваза, Хизих вә дикәр јерләрә танышларынын јанына кедир, бурада бә'зиләри донуз отарыр, бә'зиләри диләнир, бә'зиләри гуллуғчулуғ едирди.

Вәзијәт 1156-чы илин мөһәррәм ајына (1743-чү ил февралын 25-и), гышын орталарына кими белә давам едир. Сонра әл-Һачы хан бөјүк орду илә Топ Гара-Ағачдан Моллачынын вә Амилахорун гошунуна һүчүм едир. О, Тифлисин әтрафындан Бәндәрәдәк /240/ чохла гөнимәт јығыр, онларла вурушур вә онлардан да чохла гөнимәт алараг кери гајыдыр/241/.

Јајда Иمامу-л-Ислам Хункар/242/ Чар-Талаја, Гајтагын усмисинә, Сурхај ханын оғлуна, Әһмәд хана, Үммә ханын оғлуна (Мөһәммәд Нут-сала) дөфәләрлә мөктуб јазараг билдирир ки, Шаһ Тәһмәз ондан гызыны истәјир вә өлдүрдүјү шаһын онун (султанын) јанына гачмыш оғлуну төләб едир/243/. Султан јазырды: "Аллаһын еви дөрд сүтүн үзәриндәдир. О исә бујурур ки, мән онун Чәфәри динини һагг сајым"/244/ Она көрә дө бу фитвада дөјилир ки, "Һарада көрсәниз, өлдүрүн онлары. Чүнки онлар шәксиз кафирдирләр"/245/.

1156-чы илдә (25.II.1743-14.II.1744) Шаһ Тәһмәз Багдад јахынлығында Иمامу-л-Исламын өлкәсини алмаға чөһд едөркән Ширван, Шамахы вә Шәки (өлкәләри) Тәбриздән олан гызылбашларын сөзүнә көрә онун (Тәһмәзин) төбәәлијиндән чыхыр. Онлар (тәбризлиләр) шаһын оғлу Шаһзадә Султанын/246/ јанына гачырлар. О, Тәһмәз хан тәрәфиндән гулаглары вә бурну көсилмиш һалда Сурхај ханын оғлунун јанында олурду. Ширванын вә Иранын дикәр вилајәтләринин башчылары Сурхај ханла вә онун оғлу илә бирликдә она өзләринә башчылығ етмәји тәклиф етмишдиләр.

О, мин беш јүз нәфәр әскәр илә Сурхај хандан ичазәсиз /247/ онун оғлу илә Ширвана кедир, Сурхај хан өзү исә јајын ахырында мин нәфәрлик орду илә Губа Мускура вә Табасарана кедир. Хәрачы јығдыгдан вә ону Гумуга кәндәрдикдән сонра Шаһзадәнин вә Сурхај ханын оғлунун ордусуна гаршы һачы ханын, Ашур ханын/248/ вә Фәтәли ханын башчылығы илә Иран ордусу кәлир. Сурхај ханын оғлу Гумугун ордусу илә дөјүшсүз гачыр. Галанлар Шамахы галасында үч күн вурушурлар. Бә'зиләри өлдүрүлүр, бә'зиләри гачыр. Шаһзадә дө јә

нәфәр гызылбаш нәслиндән олан хидмәтчиси илә османлы ордусунун тәрәфинә кедир. Һәмин вахт Сурхај хан да Дәрбәнд һакими Мөһәммәд Әли хандан/249/ гачыр.

Әһмәд паша һанбалын вә Тәһмәзин әлиндән сағ-саламат Хункарын јанына гачан Шаһын оғлунун гардашы Шаһ Сәфинин/250/ башчылығы илә әлли мин нәфәрлик ислам ордусу Гарсда чөмләнир. Лакин о, Чәер-өрә/251/ чатанда, бурада Кахет ордусу вә гызылбашларла бирликдә Амилахора гаршы гараллылар вә төбәллиләр/252/ илә вурушан (дикәр дағыстанлылар да онунла, јә'ни Амилахорла идиләр) Тәһмураз хан ону (шаһ Сәфини) хадимләри илә бирликдә јахалајыр вә бу вахт Бәрдәдә олан Тәһмәз ханын оғлу Нәсруллаһ Мирзәнин/253/ јанына кәндәрир. О да көзләрини чыхарараг ону Гарса јоллајыр/254/.

Бу вахт Чар вә вилајәтин башга јерләри Гарабағ, Газах вә Амиралавдан (Әмирли) чохла гөнимәт топлајыр/255/. Һәмин вахт Тәһмуразла Чар-Тала арасында сүлһ вә әмин-аманлығ мөвчуд иди вә онлар Кахетдән буғда вә арпа алырдылар. Јусиф паша Чар-Талаја дөфәләрлә мөктуб јазараг османлы ордусунун кәлдијини (кәләчәјини) хәбәр верирди. Бу мөзмунда мөктублар Гајтагын усмисинә, Сурхај ханын оғлуна вә башгаларына да кәлирди. Бу заман Али дөвләтдән Усми хана, Әһмәд хана, Үммә ханын оғлуна јүз кисә (гызыл) кәлир вә онлар чатдырылыр. Хәзинәни Ибраһим паша үч минлик орду илә Ганьха кәтирир вә тө'чили олараг сағ-саламат, нечә ки, кәлмишди, елә дө кери гајыдыр. Онлардан Һәр биринин нүмајәндәси онунла Хункарын јанына кедир. Бундан сонра Чар-Таланын, Сурхај ханын вә Гајтаг Усмисинин адамлары Хункарын елчиләри илә онун јанына кедирләр вә о, онларла јүз кисә Сурхај ханын оғлуна, алты кисә Сурхај хана, ијирми кисә Чар-Талаја, алты кисә Әли бәјин оғлу Мөһәммәд бәјә вә сәккиз кисә Моллачыја кәндәрир. Бүтүн бунлар һәлә јазын әввәлиндә Јусиф пашаја чатыр, лакин Тәһмәзин әмри илә хәзинәни әлә кечирмәк үчүн јолу нәзарәттә сахлајан Тәһмураз ханын горхусундан јајын әввәлләринә кими бурада галыр. Бу вахт Тәһмуразла Чар-Тала арасында бағланмыш сүлһүн мүддәти кечдијинә көрә Чар-Талалылар Аллаһын көмәклији илә Топ Гара-Ағачын кешикчиләринин атларыны әлә кечирир вә Хизихдән чохла гөнимәт топлајырлар.

Һәмин вахт Тәһмәз Көркүк вилајәтиндә вурушур вә сонра (Багдад галасынын мұһафизи Әли паша илә сүлһ бағлајараг) Мосула кедир, бурадан да османлы Әһмәд тәрәфиндән мөғлуб олараг өз өлкәсинә гајыдыр.

Һәмин гышы Тәһмураз хан Кахет ордусу илә тавад Амилахора гаршы чыхыр. Амилахор мөғлуб олараг Јусиф пашанын јанына гачыр вә онун торпаглары Тәһмуразын әлиндә галыр. Бир гөдәр сонра Амилахор османлы вә булғадар ордусу вә һәмчинин Гараалын вә Төбәлин дөстәләри илә она (Тәһмураза) һүчүм едир, Тәһмураз галиб кәлир вә үч галада үч јүз адам гојараг Кахетә гајыдыр/256/. Амилахор бу дөфә

Јусиф пашанын вә Моллачынын көмәји илә кәлир вә гәләбә чалараг өз мөмлөкәтинә гајыдыр. Тәһмураз исә ордусу илә 1157-чи ил /1744/ јајын ахырынадәк өз сәрһәдләри дахилиндә галыр.

Һәмин јазы Јусиф паша Молачы илә бирликдә орду илә Амилахорун бүтүн хәзинәсини Тифлисә кәтирир. Онлар Чар-Тала илә сөзләшмишдиләр ки, ијirmi күнә Тифлисә јығылсынлар. Тәһмураз бөјүк ордусу илә Чәер-Өрә (Арагви) кәлир ки, јоллары тутсун. Ики орду бурада көрүшүр. Моллачы өлдүрүлүр, Тәһмураз галиб кәлир. Јусиф паша хәзинә илә гачыр, сағ-саламат Ахисхаја (Ахалсых) кәлир вә бурада өз әчәли илә өлүр. Оун јерини атасы Исһаг паша тутур.

Сонра Тәһмәз (Надир шаһ) Гарса кәлир вә Гарс галасынын үст тәрәфиндә үч сәнкәр гурур вә чајын габағыны кәсир. Османлылар Имамү-л-исламдан Тәһмәзә гаршы көмөк истәмәјә кәлмиш Шаһзадәнин оғлу илә алты сәнкәр гурурлар. О, үч ај бурада галараг вурушур. Пајызын әввәлләриндә о, онларын вурушмағына мане олан вә сурсатларыны кәсән сәрәскәрә һирсләнәрәк Рум ордусунун һиссәсини говур. О (сәрәскәр) кизли шәкилдә Тәһмәзлә әлагәјә кирмишди вә нәтичәдә онларын бә'зиләри галаја/257/ дахил олмушдулар. Аллах бу сиррин үстүнү ачыр вә о, кәнар едилир. Башга бөјүк орду кәлир вә Тәһмәз тәләсик Бәрдәјә/258/ гачыр.

Газаха чатдыгда о, ордусунун бир һиссәсини Чар вә вилајәтин саир јерләрини гарәт етмәјә кәндәрир. Лакин онларын әлине Мухахын, Мешлешин вә Чыныхын гојунларындан башга һеч нә кечмир. Бүтүн орду Бәрдәјә јығылыр вә о, дөвәләри јүкләри Муғана кәндәрир. Өзү Бабаартмаја/259/ кәлир вә бурада јерләшир. Ордусунун бир һиссәсини Шәки үзәринә кәндәрир. Шәкилиләр Ширванла бирликдә Чәләби хан Нухалынын башчылығы илә оун табелијиндән чыхмышдылар. Дөјүшләр бир ајдан чох давам едир. Тәһмәз ордусу илә Көјнүкә/260/ кәлир, лакин оун әлине бир шеј кечмир, сонра Нуханын сәнкәринә һүчүм едир. Чох вурушур, лакин ону ала билмир. Анчаг Шәкини јандырыр. Бә'зиләри өлдүрүлүр, бә'зиләри әсир алыныр, бә'зиләри гарәт олунур, лакин онлар ач олсалар да, сәнкәрләриндә галырлар. Бундан сонра Тәһмәз шаһ ордусу илә Муғана кедир.

Онларла Вилајәт арасында сүлһ вә барышыг мөвчуд иди. Вилајәтин башчылары оун јанына кедиб-кәлирдиләр. Сонра онлар Акушанын, Тседехин вә дикәр јерләрин, Тсахур вилајәтинин, Кахетин башчылары илә, Тәһмуразла, бүтүн шәһәрләрин ханлары вә башчылары илә көрүшәрәк Ирәван дағларына вә Әрәшә оун оғлунун јанына (тојуна) кедирләр/261/. Бундан сонра Тәһмураз Әрәш тәрәфдән Амилахорун галасыны муһасирә едир вә анд-аманла ону алыр. Амилахорун мөмлөкәтини зәбт едәрәк оун өзү илә Тифлисә кәлир. Оун көзләрини чыхарыр/262/.

Јајда Тәһмәз хан өз ордусу илә Хорасана тәрәф кедир. һачы ханы Азәрбајчана, Мустафа ханы Ирәвана, Тәһмуразы Тифлисә, оун оғлу Иракли ханы Кахетә һаким тә'јин едир.

Шамахы ханы һачы Чәләбијә сүлһ вә барышыг тәклиф едир. О буну гәбул едир вә сонра нә олачағындан горхараг/263/ 1159-чу илин гышында (1746) оғлуну Тәһмәзин јанына кәндәрир. Оғлу гајыдыркән, Надир шаһ онунла Шәкинин вәкили олан (тә'јин олунан) атасы үчүн гырх түмән кәндәрир.

1160-чы ил (1747) јазын әввәлиндә Надир шаһ Сеистан (Систан) тәрәфә кедир вә бурада күчлү дөјүшләр баш верир. Бундан сонра о, Иранын өлкәләринин үзәринә әввәлләр олдуғундан даһа ағыр хәрәч гојур. Тифлисин һакими Тәһмураз хан бунунла разылашмајаараг она гаршы чыхыр. О, шәһәрин рәисләри вә оғлу Иракли ханла бирликдә Тифлиси тәрк едәрәк Герхана/264/ тәрәфә гачыр вә јолда она гошулан күрчүләрлә, шәкилиләрлә вә ширванлыларла Шамахыја .../265/ јанына кәлир. Онларын (Шамахыда оланларын?) арасында ики мин үч јүз нәфәрлик орду илә Әли хан вар иди. Бунларын һамысы хорасанлы идиләр вә Шамахыја көмәјә вә ону горумаға кәлмишдиләр. О (Әли хан), гардашынын көзләрини чыхардығына көрә Надир шаһдан ајрыларараг онларла (хорасанлыларла) бирликдә Шәкијә кәлмишди/266/. Кәнчә, Самух, Ирәван вә Иранын дикәр шәһәрләри вә тәбәәләри дә хәрәчын ағырлығына көрә она (Надир шаһа) гаршы чыхырлар.

Бу вахт о (Надир шаһ), Сеистанын сәрдары Фәтәли хана гаршы вурушурду/267/.

Тифлисин һакими Тәһмураз хан вә Кахет һакими Иракли хан илә Чар-Тала арасында сүлһ вә әмин-аманлыг мөвчуд иди. Сонра онларын арасында дојүш (һәрб) башланыр. Сурхај хан јүз нәфәр илә Шәкијә кәләрәк шәкилиләрлә һачы Чәләбини, Гәбәләнин нүмајәндәләри (башчылары) илә Сәфәр Әлини, Әли хан Гачары/268/, Шамахынын, Ширванын вә Әрәшин нүмајәндәләри илә һачы Мөһәммәд Әлини/269/ оз јанына чағырыр. Онлар оун һакимијәтини гәбул едирләр вә она пешкәш верирләр. О, Газмалара/270/, бурада шәһәр салмаг үчүн кетдикдән сонра онунла һачы Чәләби арасында мунагишә баш верир. О, Чатруха/271/ кедир вә бурада гыздырмадан өлүр. Аллах-Тәала она рәһмәт етсин.

Сонра Сурхај ханын оғлу (Мөһәммәд хан) Дағыстандан орду јығараг һачы Чәләбидән интигам алмаға һазырлашыр. О, Губа Мускура кәлир вә бурада Губа ханы (һүсәјн Әли хан), Дәрбәндин султаны вә башгалары илә оун арасында дава дүшүр. О, ордусунун аз олдуғуна көрә Гумуга гајыдыр. О, Муғанлы Әһмәд ханы Муғана гызылбашларкәрә бир хәбәр билмәк үчүн кәндәрир. Кәнчәнин Башчылары һачы Чәләбини Кәнчә шәһәринә чағырырлар. Онларын бә'зиләри гызылбашларын горхусундан оун (һачы Чәләбинин) јанында галырдылар. О, (һачы Чәләби) Әли хан Гачарла Кәнчә шәһәринә кәлир вә 1160-чы ил (1747) јајын орталарынадәк бурада галыр.

Бу заман Әрдәбилдә Сам Шаһ адлы бир адам пејда олур. О, Гарадагда Гоча ханын јанында кизләнирди. О, Азәрбајчанын ханларына тәзәдән форманлар вермәјә башлајыр/272/.

Елэ бу заман Ибраһим ханын оғлу Әли хан, Һүсејн хан/273/ вә ке-
шикчи дәстәсинин рәиси Мәһәммәд Гулу ханын тәшкил етдији суи-
гәсд нәтичәсиндә Надир шаһ кешикчиләри тәрәфиндән өлдүрүлүр. Бу
әһвалат о вахт баш верир ки, Надир шаһын Һүсејн хана Әли ханы өл-
дүрмәји /247/ вә Әли хана Һүсејн ханы өлдүрмәји әмр етмәси үзә чы-
хыр. Онлар буну билдикдә бу һагда Мәһәммәд Гулу ханла мәсләһәт
едирләр вә кешикчиләрә ону өлдүрмәји әмр едирләр. Үч кешикчи
мәкр вә һижлә илә ону өлдүрүр/275/. Әфганлар онун өлдүрүлдүјүнү
ешитдикдә (нә вахтса) бир күн ону өлдүрмәк гәрарына кәлән гызыл-
башларла мұһарибәјә башлајырлар/276/. Надир шаһ өлдүкдән сонра
онун ордусу дағылыр. Һүсејн хан Келатда онун хәзинәсинә саһиб
олур/277/, Әли Гулу хан Хорасан вилајәтиндә мөһкәмләнир, орада ону
шаһ е'лан едирләр вә о, әввәлчә Надир шаһын өвладларыны
өлдүрүр/278/.

Бу вахт Әмир Аслан Хан Ирәванда, һачы Чәләбинин јанында олан
Әли хан исә Тәбриздә иди. О, Әмир Аслан ханын әмри илә Сам Шаһы
һәбс едир вә онун көзләрини чыхарыр/279/. Азәрбајҗан өлкәси 1161-
чи иләдәк (2.I.1748-22.XI.1748) һакимсиз галыр/280/.

Бу вахт Шамаһынын рәиси (башчысы) һачы Мәһәммәд Әли, Гәбә-
ләнин рәиси Сәфәр Әли, Шәкинин рәиси һачы Чәләби иди. һачы Чә-
ләби вәкилдән горхараг Шәкијә кетдикдән сонра Кәнчәнин рәиси вә-
кил Мәһәммәд Рәһим иди. Тифлис шәһәриндә отуран Күрчүстанын
рәиси Иракли хан иди (атасы Тәһмураз хан Надир ханын өлүм хәбәри
кәлмәмишдән әввәл онун (Надир шаһын) јанына кетдикдән сонра).
Иракли ханла һәлә Исҗаг паша Тифлиسدә оларкән мүсәлманлығы гә-
бул етмиш Вахдан ханын гардашы оғлу Абдулла бәј/281/ арасында мұ-
нагишә варды вә мұһарибә кедирди. Абдулла бәј мин беш јүз нәфәр
дағыстанлы илә... (Тифлис?) галасында јерләширди. Иракли ханын јә-
нында Тифлис шәһәриндә Антсүхдан вә дикәр јерләрдән үч јүз нәфәр
вар иди. Бундан сонра Азәрбајҗан өлкәсинин шаһы адынын иддиә-
сында олан сәрдар Әмир Аслан хан кәлир вә фәрманларла Кәнчәни
Мәһәммәд Гулу хана, Шамаһынын наibliјини Сурхај ханын оғлунун
јанында олан Әһмәд хан Муғанлыја, Шәкини һачы Чәләбијә, Ирәваны
Казым хана верир. О, Чар-Таланын вә Вилајәтин дикәр јерләринин вә
бүтүн Дағыстанын башчыларыны өз јанына тәләб едир. Муғанлы Әһ-
мәд хан Дағыстан гошунуну Шамаһыја чағырыр. Балакәндә вә Кахетдә
оланлар кедирләр. Шамаһы әһалиси онунла мүттәфиг иди. һачы Мә-
һәммәд Әли, Сәфәр Әли, Абдуррәһман вә Ағамоғлу/282/ она гаршы
идиләр вә Гәбәләнин јухарыларына гачмышдылар. Әмир Аслан хан
Бәрдәдән Әрәшә кәлир. Әрәшин әһалиси гачыр. Орду онларын да-
лынча дүшәрәк чохлаыны өлдүрүр, әсир тутур вә гарәт едир. һачы
Чәләбинин оғлу онларын мәкриндән горхараг јүз нәфәр шәкили илә
пусгуда дурмушду. Онлар гызылбаш гошунунун дәстәси илә үзләш-
рәк вурушурлар. Гызылбашлар башга дәстәләринин јанына гачырлар
вә гајыдараг ону вә дәстәсиндән гырх нәфәр кәнчи өлдүрүләр.

Әмир Аслан хан онун өлдүрүлдүјүнү ешитдикдә чох һејфсиләнир,
онун рәнкбәрәнк хәтләрлә кәфәнләнмиш (өртүлмүш), гызыл вә кү-
мүшлә мәләфәләнмиш башыны тәәссүфләндијини ифадә едән мөк-
тубла бирликдә атасына кәндәрир вә башга оғлуну өз јанына тәләб
едир. Оғлу онун јанына кәндәрилир вә бир мүддәт онун јанында гал-
дыгдан сонра үч јүз түмән мигдарында гызыл, күмүш вә хәләтләр
алараг онун ичазасы илә кери гајыдыр.

Шәкилиләр онунла (Әмир Аслан ханла) мұгавилә бағлајырлар.
Бундан сонра о, әскәрләрини Гәбәләјә кәндәрир. Онлар өлдүрүләр,
әсир тутурлар, гарәт едирләр вә Әрәшдә олдуғу кими, бурада да чох-
лу зијан вурурлар. Бундан сонра Әмир Аслан хан отуз минлик ордусу
илә Бәрдәдә јерләшир/283/.

Бундан сонра Абдулла бәј Кәнчәјә кәлир вә ондан /Әмир Аслан
хандан/ гошун истәјир. О, Абдулла бәји вали тә'јин едир вә она Тиф-
лисин вә Кахетин фәрманларыны вә сәккиз минлик /284/ орду верир,
Мәһәммәд Гулу ханы, Казым ханы вә Әли ханы да онларла кәндәрир
/285/. Тсахур вилајәтинә, Чар-Талаја, Чыныха да әмр едир ки, онларла
бирликдә Күрчүстаны ишғал етмәјә кетсинләр. О, һачы Чәләбинин
оғлуну отуз нәфәрлә шәкилиләри хидмәтә чағырмаға кәндәрир. Әмир
Аслан хан Бәрдәдән вә Әһмәд хан Муғанлы Шамаһыдан Тәбризә
тәрәф гајыдырлар. Абдулла бәјин әскәрләри Кәнчәјә чатдыгда һачы
Чәләби онун јанына хидмәтә чәлб етмәјә кәндәрилмиш адамлары
өлдүрүр вә гызылбашлардан ајрылыр. Орду чарлыларын вә булга-
дарларын гошунлары илә Тифлисе кәлир. Онлар Тифлис галасынын
мұһафизәси минбашы илә әлагәјә кирмишдиләр. О, хаинчәсинә он-
лары алдадыр. Орду гачыр. Әскәрләрин аз бир һиссәси өлдүрүлүр,
(галанлары) Әмир Аслан ханын далынча кедир/286/.

Сонра Әмир Аслан ханын јанына бәјүк орду илә Ибраһим ханын оғ-
лу Ибраһим Мирзә (Ибраһим хан) кәлир. О, Адил шаһ адланан гарда-
шы Әли Гулу хана гаршы чыхмышды. Онлар бирләшәрәк Әли Гулу хана
гаршы һүчүм едирләр. Гәләбә чалараг ону һәбс едиб көзләрини чыха-
рырлар, хәзинәсини әлә кечирирләр. Онун ордусунун әксәријјәти бун-
ларын тәрәфинә кечир. Кери гајытдыгда вә Тәбризә чатдыгда о,
(Әмир Аслан хан) Әһмәд хан Муғанлијә, Кәнчәнин һакими Шаһверди
хана, Сурхај ханын оғлуна вә дикәр дағыстанлылара, Чар-Тала илә
бирликдә Тсахур вилајәтинә әмр едир ки, Абдулла галасы илә бир јердә
ләр/287/. Минбашы (Тифлис) галасыны Халвар галасы илә бир јердә
Абдулла бәјин оғлуна вермишди вә о, өз вилајәтинин мин нәфәр ада-
мы вә дағыстанлыларла галаја дахил олмушду. Онларла унсукуллу Зу-
мы вә дағыстанлыларла галаја дахил олмушду. Лакин османлы-
бајдалав/288/ да варды. Онлар үч ај галада галырлар. Лакин османлы-
лардан башга һеч ким онлара көмәк етмир вә дағыстанлылар чыхыб
кәдирләр/289/. Минбашы, Абдулла бәјин оғлу вә онлар галаны Иракли хана тәс-
оланлар галаны сахлаја билмирләр вә онлар галаны Иракли хана тәс-
лим едирләр/290/. О, минбашыны вә Абдулла бәјин оғлуну һәбс едир.
1161-чи ил (1748-чи ил) пајызын ахырларынадәк вәзијјәт белә олараг

галыр. Бу вахт Чар-Тала ва Көнчө һакими Шаһверди хан арасында мугавилә ва иттифаг мөвчуд иди. Лакин онларла Күрчүстан арасында исә муһарибә ва тоггушмалар баш верирди. (Онлар Карданахини алырлар ва Аллаһын изни илә бурадан чохла гөнимәт өлдә едирләр)/291/.

Бу вахт Ибраһим ханын оғлу Ибраһим Мирзә өзүнү шаһ е'лан едәрәк Тәбризә кәлир ва Азәрбајманын бүтүн ханларыны јанына чағырыр. Онлар онун шаһлығыны гөбул едирләр ва о һамыја, һетта һачы Чөлөбијә дә фәрманлар верир. Чар-Талаја Јөниселин фәрманыны верир.

1162-чи ил ғышын ахырында Әһмәд хан Муғанлы Ибраһим шаһа гаршы чыхараг бөјүк бир орду илә ва елијлә (өләтларла) /292/ Шамаһыја кәлир ва Көнчә Шамаһыда јерләшир/293/. О, һачы Мөһәммәд Әли ва Шамаһынын дикәр ө,јанлары илә, һәмчинин һачы-Чөлөби илә дә мугавилә бағлајыр ва јајын өввәлләриндә Шамаһы шөһәрини фәтһ етмәјә чыхыр. Сурхај ханын оғлу Мөһәммәд өз адамларыны она көмәјә көндәрир. Шамаһынын ва Ширванын өһалиси һачы Чөлөби ва Шөки илә бирләшир ва дөјүшмәји гәрәра алыр. Дөјүшдә Әһмәд хан Муғанлынын гардашы Рза Гулу хан, Баку хан ва Әһмәд хан өлдүрүлүрләр. һәр ики тәрәфдән өләнләр олур. өләнләрдән чохла гөнимәт өлдә едилр. Бундан бөш күн өввәл өләтлардан бә'зиси Муған тәрәфә, бә'зиси Шабран тәрәфә гачыр/294/, лакин һеч бириси оралара кәдиб чатмыр.

1162-чи ил (22.XII.1748-12.IX.1749) Надир шаһын гатили Мөһәммәд хан һаким олмаг иддиасы илә Ирована кәлир. Лакин ону гөбул етмирләр. О, Понаһ хандан ва һачы Чөлөбидән көмәк истәјир. Онлар өз ордулары илә чыхырлар ва төләб едирләр ки, онларла бирликдә Чар да Виләртлә чыхсын. Ированын өһалиси Иракли ханы ва Тәһмураз ханы көмәјә чағырыр. Онлар өз ордулары илә Ирована кәлирләр ва Мөһәммәд ханы ахтарырлар, онун хәзинәсини ва өһлини гәрәт едирләр. Мөһәммәд хан Понаһ ханын ва һачы Чөлөбинин јанына гачыр.

(Иракли ва Тәһмураз) Шәмкирә чатанда о, атасы илә Сыныг Көрү тәрәфә гарыдыр ва онлар өскәрләри илә Гарабулагын јанында дәрәшләр. һачы Чөлөби ва Понаһ хан онлар тәрәфә кәдиб раһынлыгдә дәрәшләр. Онлар Иракли хана ва Тәһмуразга сүлһ төклиф етдиләр. Вахт Мөһәммәд бәј Виләрттин гошуну илә Вакир кәндинә һуҗдә едир, ону јандырар ва чохла гөнимәт топлајараг Урдә-ағһа гарыдыр ки, сәһәр тәздән Мөһәммәд ва Мирзәана һуҗдә етсин. Бу вахт Понаһ Әли ханын ва һачы Чөлөбинин јанында олан бизим адамларымыз мөкәблә кәлирләр ва һәбәр верирләр ки, ики орду арасында мугавилә бағлаһыб, бу шөртлә ки, Мөһәммәд ханын өһли ва хәзинәси она гәрәтәһсан ва кәфирләрин ордуһу Күрчүстанга гарытһсан. Бундан сонра Виләртдән оланлар һөһишан һаяда өз кәндләринә гарыдырлар. һәр сә-

кит ва раһат өз јериндә галыр, лакин Чар ва Күрчүстан арасында муһарибә кәсилмир.

Бундан сонра Понаһ хан Көнчәни алмага кәлир ва Килискәнд кәндиндә дајаныр. Ким бачарырса галаја сығыныр. Бајырда галан шөһәр өһалисиндән ва ермәниләрдән Понаһ ханын ордуһу чохла гөнимәт топлајыр.

Бу вахт Көнчә ханы Шаһверди хан Чар-Таладан, һачы Чөлөбидән ва Иракли хандан көмәк истәјир. Понаһ хан да Чар-Таланын ва һачы Чөлөбинин башчыларыны јанына (мәсләһәтә) чағырыр. Бунлар һамысы бир јерә јыгышараг өз араларында сүлһ бағлајырлар/295/. Шаһверди хан Понаһ хана јүз түмән ва Килискәнддән јүз түмән вермәјә бөјүн олур. Понаһ хан да Көнчә галасына олан төмөннаһсандан өл чәкир. Бундан сонра барышанлар дағылышырлар.

Үч күндән сонра бөјүк орду илә Тәһмураз хан ва Иракли хан кәлирләр ва Рза Гулу хан сүлһү позмағы төләб едир. һачы Чөлөби бунула разылашыр. Онлар онун (Понаһ ханын) даһынча Араза јоллаһнырлар/296/. Понаһ хан ордуһу илә гачыр ва Араздан о јана/297/ сыхышдырылыр. Иракли ханын јанында үч јүз нәфәрлә һачы Чөлөбинин оғлу варды. О, Әрәшә кәфирләрә көмәк етмәк үчүн кәлмишди. Онлар бирликдә Понаһ ханын өлкәсини ва јашајыш јерләрини хараба гојурлар, өлдүрүр, өсир тутур, гәрәт едирләр. Понаһ хан гачыб хиләс олдуғу үчүн һамы истәдјини едәрәк өз јерләринә гарыдыр. Бундан сонра Понаһ ханын јанында олан Бәј Әһмәддили Мөһәммәд Әли хан һачы Чөлөбинин јанына гарыдыр ва о (һачы Чөлөби) она Понаһ ханын торпағлары үчүн фәрман верир, бир гәдәр сонра о, адамлары илә бурадан чөнуба (гиблә) тәрәф гачыр/298/.

Иракли хан Мөһәммәд бәј/299/ вәситәси илә Чар-Талага дөфәләрлә сүлһ төклиф етмишди. Онлар (күрчүләр) Понаһ хана гаршы һуҗушун нәтиҗәсиндә чохла гөнимәт өлдә етмишдиләр/300/. Чарын, Күрчүшүн нәтиҗәсиндә чохла гөнимәт өлдә етмишдиләр. Мөһәммәд бәјлә бирликдә Таланын, һәр ики Мухаһын ирәмәндәләри Мөһәммәд бәјлә бирликдә сүлһ бағламаг үчүн Тифлиһә кәлирләр. һәр ики тәрәф бир-биринә өманәт (киров) верәрәк сүлһ бағлајыр. Баласакла, парһадәк сүлһ бағлајырлар олур. Бундан сонра сәккиз минлик Дағыстан ордуһу Баласакла кәлир ва Чар-Талага онларла бирликдә Күрчүстанга һуҗдә чыкмаг төклиф едилр. Дағыстанлылар ғышын онларга көмәк үчүн Баласакла галәһәләринә сәз верирләр.

Чар-Талаһылар ордуларына реис төләб едирләр. Чәки онларын башчылары јок иди. Булгалай өскәрләри реисдан онларга едирдиләр ва кәфирләрә гаршы төләһини көтмәк истәмишдиләр. Чар-Тала һачы онларга өһли тәһәр үлүһә/301/ вердиләр. Чар-Талаһылар һачы Чөлөбинин төләб едиләр, о исә көтмәди ва јәки: "Мөһәммәд Иракли хан арасында әһд-әмәлә сүлһ бағланһыб ва мән она гәрәһ чыкыб билимәһәм. һәм да Дағыстан ордуһуна о тәһәр өһли сәһәг. Чәки онларда өһли ва һәт, ва й ва иттифаг үлүһә. Онлар һәч өһли сәһәһи гүләһ өскәрлар ва һаләһи һәһәмдән аударһылар".

Сонра онлар Сурхај ханын оғлуну чағырдылар. О да дағыстанлы-лара е'тибар етмәдији үчүн кәлмәди. Тиндили Данканын (Денг, Зән-ки?)/302/ ордусу да вә'динә хилаф чыхараг кәлмир.

1163-чү ил зү-л-һиччә ајында (1750-чи илин нојабр ајы) Чар, Тала, һәр ики Мухах онларла жүрүшә чыхыр. һамысы күн батмамыш Чукаана чатырлар вә ону, ичиндә адамлар олан гала илә бирликдә јандырагаг кәчә Ганыгын һаһилинә кәлирләр. Сонра јенә дә ахшамүстү Тибаана вә Мешхаана/363/ кедирләр. Тибааны вә Мешхаанын јарысыны јанды-рырлар. Вилајәтин ордусу Иракли ханын вә Тәһмураз ханын ордусуну көзләјәрәк Тибаанын јанында пусгуда дурмушду. Мешхаан тәрәфдән вурушмаг үчүн әлли нәфәр кафир кәлир. Дағыстан әскәрләри Вилајә-тин әскәрләринин јанына гачыр вә ахшамадәк бурада олурлар. Сонра онлар Топ Гара-Ағача кедәрәк кечәни бурада галырлар. Бундан сонра Дағыстан ордусу Чар-Таланын разылығы олмадан Газах тәрәфә ке-дир. Вилајәтин әскәрләри Дағыстан ордусунун пијадалары илә/304/ гәнимәти онлара вермәјә вә'д едәрәк кери гајыдырлар.

Күрчүстанын әһалиси маллары илә өз галаларында јерләшмишди. һәр галада топхана вар иди. Бунлар мүсәлманлары талан едиб, саж-сыз-һесабысыз малларыны јығыб, әсир тутуб, ганларыны төкүб јыгдыг-лары гәнимәтлә Шалфаја /305/ кәлирләр вә беш күн бурада галырлар.

Иракли хан вә Тәһмураз хан әлләри чатан јерләрдән кафирләрдән орду јығырлар. Иракли хан әскәрләри илә кәләрәк вурушур. Булга-дарлар мүсәлманларын малларыны вә мин беш јүз ат атараг гачырлар. Дәјүшдән габаг бә'зиләри гојунларла, малларла, әшјаларла, әсир-ләрлә кедирдиләр. Булгаварларын јүз нәфәрә јахыны өлдүрүлүр. Ба-лакәнә чатан күнү онлар Дағыстана кедирләр вә бу фитнә (тагсыр) Чарын башында галыр/306/.

1164-чү илин әввәлләриндә (1750-чи илин ахырлары) Иракли хан вә Тәһмураз хан Чардан ики нәфәр истәјирләр. Чарлылар ики нәфәри онларын јанына Тифлисә кәндәрирләр. Онлар јалныз бу шәртлә сүлһ багламага разы олурлар ки, Чар-Талалылар Јенисел һаһијәсини тәрк етсинләр/307/ вә Газах кәндинин онлардан Јениселә гачмыш әһали-сини гајтарсынлар/308/. Чарлылар бунларын һеч биринә разы ол-мурлар. О (Тәһмураз), отуз мин нәфәрлик орду илә вә Ганыг (чајынын) үстүндәки көрпүнү мөһкәмләтмәк үчүн зәнчирләрлә вә дирәкләрлә вә (гајыгларла?) Топ Гара-Ағача кәлир. Ганыгы кечәрәк Даначыја јахынлашыр.

Чар-Талалылар һачы Чәләбинин вә Мөһәммәд бәјин јанына адамларыны кәндәрир. (Бу вахт һәр ики вали илә һачы Чәләби ара-сында мөһкәм андларла кәсилмиш сазиш варды)/309/. Онларын (Һачы Чәләби вә Мөһәммәд ханын) арасында бир балача ихтилаф вар иди. Анд ичәрәк барышыр вә иттифаг баглајырлар. Вилајәт дә он-ларын һәр икиси илә иттифаг вә мүгавилә баглајыр вә дин дүшмән-ләринә гаршы чыхмага чағырыр.

Мөһәммәд бәј (өз јериндән) чыхараг Чобанкола, һачы Чәләби исә Чәләјирә јахынлашыр. Иракли ханын вә Тәһмуразын елчиси онлара чарлыларын тәдарүкү һагда хәбәр кәтирдикдә, онлар ағыр јүкләри вә зәнчирләри Топ-Ағача кәдәрирләр вә Чара һүчум етмәјә горхараг бирдәфәлик атлы вә пијада дәстәләри илә һачы Чәләбијә гаршы ке-дирләр. Мөһәммәд бәј минә јахын дәјүшчүсү илә Чобанколдан онун көмәјинә кәлир. Кафирләрин әскәрләри ахшамүстү Даначыдан чыхыр вә сүбһ сәһәрә һача Гирмаја /310/ чатырлар. Күн чыхан вахт Чәләјир тәрәфә кечир вә сәнкәр гурагаг сәһәрәдәк бурада галырлар. һачы Чәләби илә Мөһәммәд бәј Чәләјирин јанындакы дәрәдә идиләр.

Ахшам/311/ бу һагда Чара хәбәр чатыр. Чар, Тала вә тәбәәләри (јола) чыхырлар вә күн батан вахты кәлиб дәјүшүн үстүнә чатырлар. Онлар кәлдикдә әввәлчә кафирләрин сүвари дәстәләри, сонра да пи-јадалары кери чәкилир. Онлардан он беш мин нәфәри өлдүрүлүр, тәгрибән ики мин нәфәри чајда богулур вә мин нәфәрә јахыны сојуг-дан өлүр. Мүсәлманлары (әсирләри) азад едирләр. Ики јүз нәфәр ис-ламы гәбул етдији үчүн Гарабаг тәрәфә бурахылыр. Мүсәлманлар чох-лу гәнимәт - дөвә, ат, ешшәк, гатыр, силаһ, чохла хәзинә - гызыл, күмүш өлдә едирләр. Бу дәјүш вә гырғын 1164-чү ил Балыг бүрчүнүн әввәлиндә Рәби әл-әввәл ајынын базар ертәси (1751-чи ил февралын 22-дә) баш верир/312/.

Зү-л-һиччәнин орталарында (нојабр ајынын әввәлләри (sic!), октјабрын әввәлләри - зү-л-гә'дә ајы) Шаһверди ханын, Пәнаһ ханын, Мөһәммәд бәјин /313/, Чар-Таланын адамлары һачы Чәләбинин јаны-на Нухаја топлашараг Топ Гара-Ағачдан Күрчүстана жүрүш етмәк барә-синдә мәсләһәт едирләр. Лакин сөзләри дүз кәлмир вә сазиш баш тутмур. Сонра зү-л-һиччәнин ахырларында (нојабрын ортасы (sic!), октјабрын ортасы - "зү-л-гә'дә ајы") Шаһверди хан вә Пәнаһ хан һачы Чәләбинин әмри илә бирләшәрәк ермәни Хәмсәсинин/314/ бә'зи јерләриңә һүчум едирләр. Дәјүш битдикдән вә Пәнаһ хан ондан ајрылдыгдан сонра һачы Чәләби вә оғлу әскәрләри илә бирликдә Шаһверди ханы өлдүрмәк вә ја тутмаг үчүн Самуха кедирләр. О (Һачы Чәләби) Чар-Талаја хәбәр кәндәрир ки, үч күнә гүввәләрини көтүрүб Самуха кәлсинләр. Онлар бир саата онун јанына кәлирләр вә өјрә-нирләр ки, о (Һачы Чәләби), күрчүләрлә әлагәдә олдуғу үчүн Шаһвер-ди ханы өлдүрмәк вә ону тутмаг үчүн кедир. О, Чар-Таладан хаһиш едир ки, онлар Күр чајыны кечмәсинләр вә вә'д олунан вахты Топ Га-ра-Ағача кетсинләр. Онлар разы олмурлар.

Һачы Чәләбинин оғлу ордусу илә вә Чар-Таланын, Мухахын дәстә-ләри илә кечәјнән јола чыхыр. Онлар сәһәр Кәнчә илә Әһмәдлинин арасына чатанда Шаһверди хан һачы Чәләбинин хәјанәтиндән хәбәр тутур вә ики топу, гатырлары, атлары, отуз чадыры вә әшјалары тәрк едәрәк галаја гачыр.

Чар-Талалылар Кәнчәни вә онун гошунуну, бүтүн Гарабағы, мин беш јүз евдән ибарәт Шәмкир елини (елатыны) гарәт едәрәк һачынын

изни илэ керн гајыдырлар. Чар, Мухах, Илису бу ели өз араларында бөлүшдүрүрлөр. Һачы өз ордусу илэ Көнчө шөһөринин ашағы һиссәсиндө галыр.

Бундан сонра Шамаһынын, Ширванын, Муған ханын вө башгаларынын једди минлик пијада вө сүвари гошуну кәлир. Онун (Һачы Чөлөбинин) јанында галан Чарын рәисләри (сонра Илису ичмасы кәлир) /315/ вө Һачы Чөлөби галан гатыр вө он чадыры Шаһверди хана гајтарараг ондан сүлһ вө барышыг истәјир вө Күрчүстана чыхмағы хаһиш едирлөр. О разы олмур, Пәнаһ хан да она (ҺачыЧөлөбијө) е'тибар етмәдији үчүн кәлмир.

Зү-л-гә'дә ајынын әввәлләриндә (1752-чи ил сентјабрын әввәлләри (sic!), 1751-чи ил октјабрын ахырлары-"зү-л-һиччә ајы" /316/ о, гошуну илэ Абруш буруна /?/ гајыдыр. Мөһөммәд бөј, бүтүн Вилајәт бура јығышыр /317/ вө онлар гышын ахырларында Күрчүстана чыхмағы гәрара алырлар.

Бурада ордулар ајрылыр. Бу вахт бөјүк бир орду илэ Тәһмураз хан илэ Иракли хан Көнчөјө кәлирлөр вө Шаһверди хандан гардашы Гочу ханы, бачысы оғлу Худада бөји вө Көнчөнин диқәр башчыларыны (рәисләрини) киров истәјирлөр. Сонра Пәнаһ хан вө Казым хан да һөмин төлөб илэ Көнчөјө кәлирлөр. һамысы бу гәрара кәлир ки, Гарабағын рәијјәтини Һачы Чөлөбинин ихтијарындан чыхарсынлар.

Һачы Чөлөби Дәрбәнддән гошун јығараг Әрәш төрәфә Биличикә кәтирир. Вилајәт онунла е'тибарлы иттифагда иди. Бу вахт ики вали зијафәтдә оларкән Шаһверди ханы, онун гардашы Рза Гулу ханы, Пәнаһ ханы, Казым ханы вө башга рәисләри вө онларын тәбәәләрини е'тибарсыз сајараг һөбс едир. Онларын вө әскәрләринин малларыны, атларыны, јабыларыны, ешшәкләрини, гатырларыны, мал-гараларыны, һәрби сурсатлардан силаһларыны, түфәнкләрини, низәләрини әлләриндән алырлар. Онларын арасына һәрч-мәрчлик дүшүр. Мөһбуслар һәрә бир јана дағылышырлар. Бә'зиләри дөјүшдә өлдүрүлүр, бә'зиләри гачыр /318/.

Валиләр гышын ахырына төсадүф едән Чүмада әл-үлө ајынын 16-да (1753-чү ил мартын 21-и, 1752-чи ил апрелин 1-и) шәнбә күнү /319/ Көнчө галасына һүчум едирлөр. Валиләр Көнчө галасыны төлөб едәндә Көнчө өһалиси Һачы Чөлөбини, Шамаһынын һакими Мөһөммәд Әли ханы вө Ширванын диқәр рәисләрини чағырырлар. һөмин ајын 17-си, базар күнү, Һачы Күр чајынын үзәриндәки көрпүдә дајанмышды /320/. О, көрпүдән Гарабағ төрәфә кечир вө бүтүн Ширванын вө диқәр јерләрин рәисләри илэ базар ертәси, ајын 18-дә күрчүләрин үзәринә кедир. О, Көнчөнин јанында дајаныр. Күрчүлөр Көнчөнин ашағы һиссәсиндән јухары һиссәсинә кечирлөр. Һачы Көнчө шөһөринә даһил олур вө мејданда јерләшир. Күрчүлөр шәнбә күнү, Чүмада әл-әввәл ајынын 23-дә јерләриндән төрпөниб гачмаға һазырлашырлар. Һачы онларын кетмәсиндән хөбәр тутур вө далларынча дүшөрәк јолда онлара чатыр.

Күрчүлөр јолда дүшөркә салыр, сәнкәрләр гурур вө мөһкәмләнирлөр. Гаршыдурма вө дөјүш һөмин шәнбә күнү күнортадан ахшамадәк давам едир. һәр ики төрәф түфәнкләрдән, охлардан, низәләрдән, топлардан истифадә едирди. Кафирләр чәтинә дүшдүкләрини көрүб гачырлар. Күрчү әскәрләри Аллаһ-Тааланын көмәји илэ дармадағын едилир, онларын мүттәфигләри дағылышыр /321/. Бә'зиләри өлдүрүлүр, әсир дүшүр, һөбс едилир, галанлары гачыр. һөбс олунан ханлар вө рәисләр хилас олурлар /322/. Валиләр күрчү гошунунун башчылары илэ гачырлар. Онларын бүтүн маллары, дөвәләри, гатырлары, ешшәкләри, чадырлары, топу, һөјванлары вө башга шөјләри ислам ордусуна галыр. Лакин кафирләр Чар ордусунун кәлмәсиндән горхараг Ширван ордусунун габағындан гачырлар. Чар ордусу исә базар ертәси, дөјүш кедән шәнбә онларын чыхмасындан ики күн кечдикдән сонра кәлир. Сонра Бајдарын, Бозчалунун (Борчалы), Газахын, Шәмшәддинлинин нүмајәндәләри (рәисләри) күрчүләрдән әлләри үзүлөрәк (әлләрини үзөрәк) /323/ чохла пешкәшләрлә Һачынын вө Чарын рәисләринин јанына кәлирлөр вө анд ичәрәк сөз верирләр ки, Буға бүрчүнүн орталарында (мајын әввәлләриндә) бу ислам ордусу илэ Тифлис шөһөринә, Күрчүстана јүрүшә чыхачаглар.

Панаһ ханын рәијјәтини онун (Пәнаһ ханын) ихтијарында гојурлар. Онлар (рәијјәт) Чаваншир (тајфасындан) идиләр. Казым ханын Гарадагдан олан, Шаһверди ханын Гарабағдан олан, Суанверди (Субһанверди) ханын Газахдан олан рәијјәтләрини дө онларын ихтијарында сахлајырлар /324/.

Бүтүн бунлар 1165-чи илдә (20.XI.1751 - 7.XI.1752) /325/ баш верир.

Һөмин ил Һачы Чөлөбинин оғлу Ағакиши газахлыларын чағырышына көрә онлары кафирләрдән горумаг үчүн Шир бүрчүнүн ахырларында (августун ахырларына јахын) ики мин нөфәрлә Газаха кәлир. Һачы Чөлөби дә Әрәшә кәлир. Һачы Мөһөммәд Әли, Сәфәр Әли, Абдуррәһман вө Ширванын диқәр башчылары (рәисләри) кәлмирлөр /326/. Јалныз Аға Рза бөј кәлир. О, Ағакиши илэ кедир. Гыз (Сүнбүл) бүрчүнүн ахырларында (сентјабрын ахырларына јахын) о, зорла Газахдан верки јығыр. Газахлылар хәрачын ағырлығындан наразы олараг Иракли ханла бирләширлөр. Онунла (Иракли ханла) чәркәс әскәрләри вар иди /327/. Ираклинин әскәрләри Ағакишијө һүчум едир. Ағакишинин әскәрләри керн чөкилир. Үч јүз нөфәр өлдүрүлүр вө әсир тутулур. Јығылан верки, атасына көндәрдији истисна олмагла, онлара (күрчүлөрә) галыр /328/.

Үч күн габаг Ағакишинин керн чөкилмәси хөбәрини алан Ширванын, Шамаһынын, Вилајәтин рәисләри кәлирлөр. Онлар мүгавилә бағлајырлар вө Гурбан бајрамындан (Ид әл-Әдһа) сонра Аллаһын көмөклији илэ Күрчүстаны дағытмаг үчүн бүтүн гошунлары бирләшдирөрәк Топ Гара Ағача чыхмағы гәрара алырлар. Јүрүш шаввал ајынын

вәлләринә (августун әввәлләринә) тө'јин олунур /329/. Лакин бу гавиләҗә көрә (нәзәрдә тутулан) жүрүш баш тутмур.

1166-чы илдә /8.XI.1752 - 29.IX.1753/ Ширванын вә Вилајәтин башчылары һачы Чөләби илә сөзләширләр ки, Гоч бүрчүнүн әввәлләриндә (мартын ахырлары) Топ Гара Ағача чыхсынлар вә мәчлисдә әрт гојурлар ки, вилајәт отуз гајыг дүзәлтсин. Онлар кәмиләри зырлајырлар. Лакин һачы Чөләби мугавиләни позур вә Шамаһыны һасирәҗә алмаға кедир. Чүнки һачы Мөһәммәд Әли она гаршы чымышды. Вилајәтин башчылары, Шәкинин әскәрләри, Ағамогланын, дуррәһман Султанын, Аға Рза бәјин дәстәләри дә онунла кедир. шунлар Шамаһынын әкин зәмиләрини корлајырлар. Вилајәтин рәләри бу тәдбирдән имтина едәрәк кери-гајыдырлар /330/.

Сонра Губа ханы /331/, Сәфәр Әли, Шамхалын гардашы, Гајтаг мисинин оғлу /332/, Табасаранын газысы һачы Мөһәммәд Әлиҗә мәҗә кәлирләр. Дөјүш башланыр, һачы Чөләбинин ордусу кери чәлир. Абдуррәһман Султан вә үч жүз нәфәр өлүр, ики жүз нәфәр исә ир тутулур вә сојулараг бурахылыр. һачы Чөләбинин сәнкәриндә ылан хәзинәси, атлары, гатырлары вә дөвәләри һачы Мөһәммәд инин вә Губа ханынын әлине кечир. Сонра һачы Вилајәтин нүмајәнләрини йығыр вә онларла хејирдә-шәрдә бир олмаг һаггында мугалә баглајыр, Ағамогланы онун мәкриндән горхараг өлдүрүр. һачы ләби мәрһум Ағамогланын мәмләкәтинә өз адамыны тө'јин едир.

Шабан ајынын әввәлләриндә (1753-чү ил ијунун әввәлләри) һачы пәммәд Әли Губа ханына, Сәфәр Әлиҗә вә Мурад хана /333/ гаршы караг һачы Чөләби илә иттифаг баглајыр. Губа ханы, Сәфәр Әли вә рад хан һачы Мөһәммәд Әлинин үстүнә кедир. О, һачы Чөләбидән мөк истәјир. О, көмөк үчүн онун јанына Шәки ордусу илә оғлу Ағачини көндәрир. һачы Чөләби дөфәләрлә Чары бунларын икисинә чы Мөһәммәд Әли вә Ағакишиҗә) көмөҗә чағырыр. Лакин онлар тмирләр.

Бунлар 1166-чы илдә баш верир. Бу гаршыдурма, чағырыш вә төб Хәрчәнк бүрчүнә тәсадуф едән рамазан ајында (1752-чү илин ијулнда) олур. Зү-л-һиччәнин әввәлләриндә (сентјабрын ахырлары) киши һачы Мөһәммәд Әлинин изни илә Нухаја гајыдараг Вилајәтин дусуну тәләб едир. Онлар Шамаһыдан рүшвәт алдыглары үчүн Чар араларында игтишаш олдуғуна көрә кәлмирләр. Сонра Чар-Талан адамлары Әли Султан Кишли /334/ илә бирликдә Губа ханы вә ны Мөһәммәд Әлини барышдырмаға кәлирләр. Губа ханы вә Сәфәр бу нәсиһәти гәбул етмирләр. Сонра Губа ханы вә Сәфәр Әли Шамаһы шәһәринин вә Аға Рза бәјин /335/ гојунларыны вә мал-гарасыны кечирорәк Күрүн саһилиндән бәјин сәксән мин гојунуну, алты мин атыны, ики жүз атыны апарырлар. Кишли Әли Султан вә Чар-Таланын адамлары гајытдығына көрә һачы Мөһәммәд Әли вә һачы Чөләби Чар-Таладан вә Вилајәтин дикор јерлориндән һәр ләзкиҗә үч түмән, булгадара вә муғала /336/ бир түмән мөвачиб вермәк шәрти илә

орду чағырыр. Вилајәтин бирләшмиш гошуну чыхыр вә Тозанакча /т.в./у/.з.ј./и/.н.к.ча/ /337/ кәндинә чатанда Губа ханы вә онунла оланлар Көјчајдан гачырлар. Гошун Шамаһы тәрәфдән көрүнәндә Губа ханы ики топуну гојуб ордусу илә Көһнә шәһәрин јанындан гачыр.

Гошун Шамаһынын јанында јерләшир. Сәфәр Әли, Мурад хан вә Ағамогланын гардашы бурада һачы Чөләби, һачы Мөһәммәд Әли вә Аға Рза бәјлә барышырлар.

Сонра бүтүн Ширванын рәисләри нәинки һачы Мөһәммәд Әли вә һачы Чөләби илә мугавилә баглајыр, һәтта һәр ләзкиҗә верилән мәбләғи дөрд түмәнә, һәр булгадара вә муғала верилән мәбләғи ики түмәнә галдырырлар. Үмуми мәбләғ мин ики жүз түмән едирди.

Гошун гајытдыгдан сонра һачы Чөләбинин әмри илә Ағамогланын гардашы Таһир өлдүрүлүр. 1167-чи ил Балыг бүрчүнүн әввәлләриндә (1754-чү ил февралын ахырлары) һачы Мөһәммәд Әли хан, һачы Чөләби вә Шаһверди хан Вилајәтин гошунундан тәләб едирләр ки, Долча бүрчүндә (јанвар-феврал) /338/ Пәнаһ хана гаршы чыхсынлар. Шаһверди хан ләзки гошунуна үч мин түмән вә'д едир. Чар, Тала вә һәр ики Мухаһын адамлары кәлирләр. Ханлар Пәнаһ ханын галасына һүчүм едәрәк беш-алты күн вурушдугдан сонра ики Мухаһын вә Чар-Таланын бә'зи дәстәләри кери гајыдыр, бә'зиләри галыр. Сонра онлар бирликдә Пәнаһ ханын јанына адам көндәрир вә сүлһ тәклиф едәрәк шәрт гојурлар ки, о, Губа ханы Ширвана кәләркән онун јанына гачмыш Мөһәммәд Әли ханын дөрд жүз евлик рәијјәтини гајтарсын. Шаһверди ханын Гајнагла бирликдә Курал чајдан (Күр чајы) Көнчөҗәдәк Күрәк (саһилиндәки) торпагларыны гајтарсын /339/. Пәнаһ хан бунларын һамысы илә разылашыр вә нә тәләб олунурдуса, верәрәк сүлһ баглајыр. Онларла галан чар-талалылар вә муғаллар Шаһверди хан илә Көнчөҗә гајыдырлар ки, вә'д олунан үч мин түмәни алсынлар. Онлар (чар-талалылар) онун (Шаһверди ханын) башчылары бә'зиләри үчүн үч түмән, бә'зиләри үчүн беш түмән, бә'зиләри үчүн исә он вә һәтта он беш түмән, галанлара беш жүз түмән вермәсинә мане олурлар. Пулу көтүрүб һамынын, һәтта башчыларын да арасында бөлүшдүрәрәк кери гајыдырлар. Бу ихтилаф онунла (Шаһверди ханла) бизим арамызда әдавәтә сәбәб олду /340/.

Сонра 1167-чи илдә (29.X.1753 - 19.IX.1754) Шамхал Гусуру /341/, Тседехи, чобанларла бирликдә гојунлары онун әлиндә олан Гумугун бә'зи јерләрини (бә'зи гумуглулары) вә Сурхајын оғлу Карај (Көрај?) Әли оғлунун оғлу Елдары тәләб етмәҗә кәлир вә кичик әскәр дәстәси илә Витсха /342/ кәндиндә јерләшәрк данышыглар апарыр /343/. Сурхајын оғлу разылашмыш. Шамхал онунла олан гумухлулардан жүз әлли нәфәри киров көтүрәрәк әскәр йығмаға (орду чағырмаға) кедир. Сурхајын оғлу илә Гаралалдан /344/, Ругычадан /345/, Кујалдан /346/, Тлијјадан /347/, Курчихалдан /348/ вә бүтүн Гумугдан адамлар варды. Киров көтүрүләнләр дә гојунларыны азад етдикдән сонра онларын јанына гачырлар.

Сонра Шир бүрчүнүн орталарында (1754-чү ил августун эввөллери) о, жөнө дө келир вә Акушанын жанында дајанараг Тседехи вә Гусуру төлөб едир. Дағыстан (ордусу) ону Гумуга кәлмөжө гојмур. Бу вахт онунла (дағыстанлыларла) Мөһөммөд бөј вә Вилајетин жүз нөфөр башчысы вә эввөлдөн бурада оланлар вар иди. О(Шамхал), ордусунун чымадыгыны көрүб кери гајыдыр /349/.

Һөмин ил Нутсал /350/ өз ордусу илө Кунал /351/ вилајетиндөн Күрчүстана кедир. Лакин Кунабурун /352/ јахынлығында онун ордусу мөғлуб олур, әскерлеринин бө'зиләри өлүр. Онун вә ордусунун маллары гарәт олунур. О, Балакәнә кәлир. Вилајәтдөн вә Чардан орду истәјир. Онлар разы олмурлар. О, кәлән ил Гыз /Сүнбүл/ бүрчүнүн эввөллөриндө (августун ахырлары) жүрүшө чыхачагына сөз верәрәк кедир/353/ вә дедији кими дө едир. Кунал (к.н.л.) тәрәфдөн Карел кәндинә дүшүр вә галаны мүһасирәжә алыр. Сонра Чар, Вилајәт, Мөһөммөд бөј вә Ағакиши бөј чыхырлар вә һөмин галаны ијирми күн мүһасирәдә сахлајырлар /354/. Бурада Карелин вә Гавазын әһалиси варды. Сонра Вилајетин адамлары Мөһөммөд бөјлө вә Ағакиши бөјлө бирликдә галаны алмағын мүмкүн олмадыгыны көрәрәк кери гајыдырлар. Бурада (галада) топ /355/ варды. Онларын исә топлары јох иди.

Сонра Нутсал Дағыстан әскерләри илө Газах тәрәфө кедир вә буралары гарәт едир. О, Шаһверди ханын, сонра Ағакиши бөјин јанына кедир. Сурхај ханын оғлу Мөһөммөд хан да мин нөфөрлө Ағакиши бөјин јанына кәлир. Онун гызы Ағакиши бөјдө әрдә иди. О, гышын эввөллөриндө бурада ијирми күн галыр. Нутсал да бурада иди. Сонра онларын һамысы Дағыстана кедирләр. Нутсал Шамахыдан, Мөһөммөд хан Диндидән /356/, галанлары Балакәндөн кечир. Ширван онларын Шөкијө вә Ширвана кәлмәсиндөн наразы иди вә онлара гаршы гәсдө (гөтлө) вә вуруша һазырлашырды.

Һөмин ил Азад хан Әфгани вә Мөһөммөд һәсән хан Гызылбаш арасында игтишаш вә дөјүш баш верир /357/. Гызылбашлар она галиб кәлирләр вә о, османлыларын јанына гачыр. Мөһөммөд һәсән хан бундан сонра Шаһверди ханын хаһишинә көрө Пәнаһ хана һүчүм едир /358/ вә Чаваншир маһалында дајаныб онларын әкинләрини, әмлакларыны дағыдыр. О бурада үч ај галыр. Пәнаһ хан ермәни Сығынағында /359/ олур. Мөһөммөд һәсән хан Азад хандан /360/ горхараг өз дијарына кедир.

Сонра Вилајетин гошуну үләмаларын вә рәисләрин (газыларын, ағсагалларын вә башчыларын) разылығы олмадан гарәт үчүн Гарабаға кедир. Орду Шәмкирә дағылышыр вә мөғлуб олур. Чардан доггуз нөфөр, Тала, Мухах, Тсахур, Илису вә башга јөрдөн төхминән ијирми нөфөр өлүр. Онлардан сајсыз-һесабысыз силаһ, ат галыр. Көнчөнин ордусунда Мөһөммөд һәсән ханын әмринә көрө үч жүз нөфөр әфган, Иракли хандан гачмыш газаклылар (Газак) вә һөмчинин борчалылар /Борчалы/ вурушурду. Бундан сонра Чарын гошуну чыхыр. Онлар кәчидө /361/ чатдыгда Көнчөнин дөстөси кәлир. Онлар (көнчөлиләр)

Күр чајына чатдыгда Чар гошуну кизличө (чајы) көчәрәк онлара һүчүм едир. Көнчөнин гошуну гачыр. Онлардан он нөфөри өлүр, силаһлары вә атлары галыр. Бундан сонра Газах вә Борчалы (елләри) Шаһверди ханын јанындан өз јерлеринә гачырлар вә о (Шаһверди хан), Вилајетин гошунундан галан силаһ вә атлары гајтармагла вә үч жүз түмөн вермәклө сүлһ төклиф едир. Чарлылар разылашмырлар. Јазын ахырынадөк вәзијәт белә олараг галыр.

Елө бу вахт, 1171-чи илдө (15.IX.1757-3.IX.1758), Панаһ хан бөјүк гошун илө Көнчөнин/362/ әкинләрини дағытмаға кәлир. О, Вилајетин башчыларыны вә Ағакиши бөји чағырыр вә һамысы бирликдә Шаһверди хандан сүлһ төлөб едирләр. О разылашмыр. Рәисләр Панаһ ханын разылығы олмадан кери гајыдырлар/363/. О, онларын муздла онун јанында галмаларыны истәјирди. О, Көнчөнин/364/ бө'зи јерләрини јандырараг, бө'зи јерләрини гарәт едәрәк хараба гојур вә Газах, һәтта Шәмшәддин, Борчалы вә Шәмкир елатлары (ил) илө гајыдыр.

Һөмин ил Иракли хан вә Чар-Тала арасында һәр ики тәрәфдөн кировлар верилмәклө сүлһ бағланыр. Бундан сонра Панаһ хан Рза Гулу ханы јанына чағырыр вә о да кәлир. Сонра о, ширин диллә Гоча ханы јанына чағырыр вә она Көнчө шөһөрини ишғал етмөји тапшырыр/365/. О, (Гоча хан) Пәнаһ ханын гошуну илө Көнчөжө кәндәрилир вә Шаһверди ханы һөбс едәрәк Пәнаһ ханын јанына кәндәрир. О, (Пәнаһ хан) Рза Гулу ханла ону (Шаһверди ханы) онларын бүтүн еһтијатларыны тө'мин едәрәк јанында сахлајыр. Гоча хан Көнчө шөһөринин һакими олур. Онун ады Мөһөммөд Гулу хан иди.

Сонра Пәнаһ хан вә Мөһөммөд Гулу хан һөрмәт-иззәт вә әмин-аманлыг намина вилајәтдөн адамлар чағырырлар. Пәнаһ хан Көнчө шөһөринә кәлдикдә нүмајәндөләр онларын јанына кәлир вә онлар (һамысы) хејирдө-шөрдө, мөнфөәттө вә зөрөрдө бир олмаг барәдө мүгавилө бағлајырлар. Сонра Пәнаһ хан Ағакиши бөјө һүчүм едир вә онун атлары илө гојунларыны гәсб едир.

1173-чү илдө (25.VIII.1759-12.VIII.1760) онун јанындакы Рза Гулу хан вә Шаһверди ханын оғлу һәсән паша Ағакиши бөјин јанына гачырлар. Пајызда Ағакиши бөјлө Рза Гулу хан ики гардашы - һәсән пашаны вә Сөдрәддини Сурхај ханын оғлу Мөһөммөд ханын далынча кәндәрирләр/366/. О, ордусу илө кәлир вә Нухада, сонра Дөһнөдө/347/ дајаныр. О, Чар-Таладан адамлар чағырыр вә онлара гыш ајынын орталарында Пәнаһ хана гаршы чыхачагыны дејир. Бу вахт Ағакиши бөј кет-көдө Мөһөммөд хана нифрәт етмөжө башлајыр/368/. Онлар Дөһнөдөн Әрөшө кечирләр ки, Пәнаһ хана һүчүм етсинләр. О, бағланмыш мүгавилөжө осасөн бүтүн Вилајетин вә Чарын гошунуну чағырыр/369/. Вилајетин гошуну чыхыр вә /370/ Бөј-булаха о вахт чатыр ки, Мөһөммөд хан Ағакиши бөји, Ағаширини, һачы Шөфини, һачы Пирими, Малик Әјубу вә башгаларыны өлдүрүр, Чөлөби көвханы, һачы Нур Әһмөди, Мөһөммөд аға һашымзаны вә дикөрләрини гандаллајараг һөбс едир. Ағакишинин чөназәсини Әрөшли Мөлик Әлинин јанына

мөвлүдө вә Пәнаһ ханын јанына раһатланмаг вә азад /тәмиз/ олмаг үчүн көндөрир/371/.

Бундан сонра Мөһөммөд хан Әрөшдән Нухаја һүчүм едир. (Нуханын) Әһалиси Сығнага гачыр/372/. Онларын мал-дөвләти әскәрләрин әлиһә кечир. О, Ағакиши бәјин евләриндә јерләшир. Орду бир ај бурада галыр/373/. Муртаза Әлинин оғлу Әли бәј һачы Чәләбинин оғлу һәсән ағанын арвады илә, Мөһөммөд хан да һачынын арвады, Мәлик Әлинин бачысы илә евләнирләр. Мөһөммөд хан мал-дөвләти, хәзинәни өз әлиһә алыр. Әскәрләри ондан һәрәјә дөрд түмән мөбләгиндә гуллуг һаггы истәјир. О, беш күн көзләмәји хаһиш едир. Онлар имтина едирләр вә сәһәр тездән чыхыб кедирләр. О онларын далынча чыхмаға һазырлашыр вә әлиһә нә кечирсә көтүрәрәк Дашјүзә/374/ кәлир, сонра Гыпчаға/375/ јолланыр, бурада кечәләјир вә Илисуја кедир, бурадан Тсахура, сонра Чатруха, сонра да Гумуха чатыр. Әскәрләрин бә'зиси Балакәнә кәлир. һәмин күнләр гышын орталары мөһкәм гар вә јағыш јағмышды. Гах, Тсахур, Илису, Ләләлинин өлкәләри булгадарларын малыны, атларыны, силаһларыны, палтарларыны, әлләриндә нә вардыса алыр. Бу гышын орталарында баш верир.

1173-чү илин (1760-чы ил) јазында, сонра пајызда Фәтәли хан бөјүк гызылбаш ордусу илә Пәнаһ хана һүчүм едир. Үч дәфә һүчүма кечәрәк дөјүшүр вә Пәнаһ хана галиб кәләрәк онун өлкәсини әлиндән алыр вә ону ермәни Хәмсәсинин мөһкәм олан Сығнағына говур. Онун јанындакы орду ермәниләрдән вә чаванширлиләрдән ибарәт иди. Фәтәли хан јајын әввәлиһә тәсадүф едән Зү-л-гә'дә ајында (15.VI-14.VII.1760) бу Сығнағын гапысыны әлиһә кечирир вә Пәнаһ ханын рәијјәти Кәнчә шәһәринин әтрафына кетдикдән сонра бурада јерләшир/376/.

Һәмин јазда/377/ Губа ханы/378/ вә Сәркәр/379/ бөјүк гошунла Шамаһыја кәлир вә ону мүһасирәјә алырлар. һачы Мөһөммөд Әли хан вилајәтдән тәкрар-тәкрар орду истәјир вә она көмәјә кәлән һәр кәсә дөрд түмән вә'д едир. Балакәндән Илисујадак Вилајәтин ордусу чыхыр, лакин Көјчаја чатанда Губа хан вә Сәркәр Көһнә Шамаһыја гачырлар. Губа ханы бурадан Губаја гачыр.

Вилајәтин ордусу беш күн Шамаһы шәһәринин јанында дурур. Белә ки, һачы Мөһөммөд Әли хан вә'д етдији пулу верәчәјини дејирди. Губа ханынын јанында олан Сәфәр Әлинин оғлу Мөһөммөд вә Мурад хан һачы Мөһөммөд Әлинин јанына сүлһ бағламаг үчүн кәлдикдә Ви-лајәтин гошуну Сәркәри төләб едир.

Сәркәр дејир: "Сиздән горхурам! Сиз кетсәниз, кәләрәм вә зәнн едирәм ки, Мөһөммөд Әли ханла мүгавилә бағлајарам" /380/. Онда Ви-лајәтин адамлары дедиләр ки, һәмин ијирми мин түмәни Шамаһы әһалиси јох, горхмадан вә чәкинмөдән о өзү версин. Шамаһынын әһалиси дә сәһәр Шамаһы шәһәринин гапысыны бағлајыр ки, һеч кәс ичәри кирә билмәсин. Ви-лајәтин ордусу онлара һирсләнәрәк кери

гајыдыр вә јолда Ширвандан сајсыз-һесабыз ирибујнузлу мал, ат, дөвә вә башга шәјләр апарыр.

Сурхај ханын оғлу Мөһөммөд хан Нуханы аларкән Ағакиши бәјин јанында олан Рза Гулу ханын вә Шаһверди ханын оғлу һәсән пашанын Гаха, Әһмәд хан Султанын/381/ јанына кетмәләринә ичазә верир. Сонра исә ондан (Әһмәд хандан) онларын атларыны вә силаһларыны алараг өзләрини өлдүрмәк истәјир. Чарын адамлары онлары атлары вә силаһлары илә бирликдә онун әлиндән алыр вә аралары јахшы олдуғуна көрә Иракли ханын јанына көндөрир.

Шаһверди хан Пәнаһ хандан Сәрдарын/382/ јанына гачмышды. Сәрдар Кәрим хан Зәнддән горхараг Рза Гулу ханла Чаваншир әјаләтиндән өз вилајәтинә гајытдыгда Шаһверди хан Иракли ханын јанына кетмишди. Сәрдар икинчи дәфә Аразы (кечиди) кечиб Чаваншир тәрәфә кәлдикдә, Шаһверди хан Кәнчә шәһәринә кечмәји гәрара алыр. Иракли хан она гошун верир. Әл-Кула/383/ чатдыгда онун јанына Кәнчәдән адамлар кәлир вә Чар-Тала, Гарабаг вә һәтта Сардарла бирләшәрәк ону әввәл олдуғу кими хан тә'јин едирләр. Бундан сонра Сәрдар Шаһверди ханы Бәрдәјә чағырыр. О, Чарын вә Гарабағын адамлары илә кедир. Сәрдар Бәрдәдә олурду.

1174-чү ил гышын әввәлләриндә (1760-чы илин сону) Азад хан Әфган османлылар тәрәфдән үч јүз нәфәрлә вә мал-дөвләти, аиләси, ушағлары илә Газах тәрәфә гонаг кедир/384/. Иракли хан да бурада иди. Иракли хан она (Азад хана) галиб кәлир вә адамларыны дағыдыр. Бир һиссәсини һәлә Шаһверди хан Сәрдарын јанына кәлмәздән әввәл Кәнчәјә көндөрир, бир һиссәсини Азад ханла, онун мал-дөвләти вә аиләси илә Тифлис шәһәринә көндөрир, гызылбаш Мөһөммөд һәсән ханы өлдүрдүјү вахт гызылбашлардан она чатан ики арвадыны Сәрдара көндөрир/385/, галан адамларыны исә Газахда сахлајыр. Шаһверди хан онлары (Кәнчәјә көндөриләнләри) өлдүрмәк истәдикдә онлар Ширван, Шәки вә Илису тәрәфә, Ханбаба султанын јанына гачырлар. Сонра һамысы адамларыны гачан афганларла бирликдә шикајәт вә имдад, хилас диләмәк үчүн Чар чамаатынын јанына көндөрир. Чүнки Чар вә Иракли хан арасында сүлһ, достлуг вә мүгавилә варды. Чар (бу) гачынларын хаһишиндән әввәл дә, сонра да, Иракли хандан дәфәләрлә аиләси, күлфәти вә варидаты илә бир јердә Азад ханы истәмишди/386/. Јазын ахырынадәк о (Иракли хан) бунула разылашмырды/387/.

Сонра Сәрдар дүшмәнләриндән горхдуғу үчүн өз дијарына гајыдыр. Иракли хан она күрчү гошунуну, Шаһверди ханы вә һачы ханын оғлу һүсәјн ханы көтүрмәјә ичазә верир, јалһыз онун јанына сүлһ бағламаға кәлмиш Пәнаһ ханын оғлундан башга. О (Пәнаһ ханын оғлу), ондан вә атасы Пәнаһ хандан ичазәсиз кедир/388/.

Сәрдар гајытдыгдан сонра Хәрчәнк бүрчүнүн орталарында Губа ханы сәркәрә һүчүм едир вә дағлардан онун һәдсиз мал-дөвләтини апарыр. О, көһнә Шамаһыны мүһасирәјә алыр. Гошунунда Акушанын,

Тседехин вә башга јерләрин дәстәләри вар иди. Бир гәдәр сонра о өз мәскәнинә вә дијарына гајыдыр.

1175-чи ил гишын ахырларында (1762-чи илин январы) Сәрдар гајыдараг гәфилдән Пәнаһ хана һүчүм едиб, она вә Чаваншир елатына (ил) чохлу зијан вурур. О, јазын орталарынадәк ону галада мүһасирә-дә сахлајыр вә Газахдан сурсат төләб едир. Ирәкли хан буна мане олур. Гарабаг ачлыг кечирир вә бу, Сәрдарын гошунунун зијанына олур. Јазын орталарында о, Бөркушада сурсат далынча гајыдыр.

Бундан сонра Ширван өз-өзүнә ајрылыр вә Мөһөммөд Әли хан өз галасында тәкчә галыр. О, Сәфәр Әлинин оғлу Елдары Губа ханына гаршы көмөјә чағырыр. Мин нәфәрдән чох адамла Елдар јола дүшүр вә Биличи кәндиндә/389/ дајаныр. Бурада өшидир ки, Губа ханы Шамахы галасынадәк Ширваны зәбт етмөјә көлир вә әкәр о, Мөһөммөд хандан горхмасады, бу вахт кәлмәзди. Губа ханы гарәт вә ишғал үчүн Сәркәрә һүчүм едир. Сурхај ханын оғлу Мөһөммөд хан да Губа ханынын өлкәсини ишғал вә гарәт етмөјә чыхыр. Губа ханы Сәркәрлә сүлһ бағлајараг кәри гајыдыр. Мөһөммөд хан да 1175-чи ил јазын орталарында (1762-чи илин орталары) өз јеринә гајыдыр.

Мөһөммөд ханын јүрүшүнүн сәбәби Ширванын башчыларынын хош сөзләри вә Елдарын онунла олмасы иди.

Бу вахт Кәрим хан Тәбризә кәләрәк Сәрдарын гошунуну дағдыр, онун өзүнү исә ики јердән јаралајыр. Онун әскәрләринин чоху Кәрим хана табе олур. Сәрдар ордусунун галан һиссәси илә Урмијаја гачыр. Кәрим хан Иракли ханы, Шаһверди ханы, Пәнаһ ханы, Чар вә башга јерләрин адамларыны јанына чағырыр. Онун јанына јалныз Пәнаһ хан кедир вә о, Пәнаһ ханла Сәрдарын далынча Урмијаја кедир. Ону мүһасирәјә алыр вә 1176-чы ил гишын өввәлләриндә (XII.1762-I.1763) онун әһалисини вә һәтта Сәрдары өзүнә табе едир/390/. Бундан сонра о, Иракли хандан Азад ханы төләб едир. О, Азад ханы сағсаламат онун јанына кәндәрир. Азад хан, Сәрдар, Пәнаһ хан вә Рза Гулу хан онун јанында кабиру-л-күбара (али ә'јан) олурлар/391/.

1176-чы илдә (23.VII.1762-11.VII.1763) Губа ханы, Кајтаг усмиси вә Нусал Узниб/392/ кәндиңә шамхал тө'јин етмөјә көлирләр вә Сачал (Кечал?) һечону (Маһач, Мөһди?) тө'јин едирләр. Мөһөммөд хан да Муртаза Әлинин оғлу Киреји (Караји?), Гумугун, Акушанын вә башга јерләрин гошуну илә Узниб кәндиңә кәндәрир. Онлар Кечал һечону говараг Муртаза Әлини һаким гојурлар/393/.

1176-чи ил јазын ахырында (1762-чи илин мај ајы) Сәркәр Ширванла бирләшәрәк һачы Мөһөммөд Әли ханы һәбс едир, Сәркәр Шамахыда отурур, һачы Мөһөммөд Әлини исә һеч бир мұнагишә олмадан көһнә Шамахыја кәндәрир/394/.

1177-чи ил јајын ахырларында (1763-чү илин августу) Чар вә Кахет арасында Вилајәтин, һәтта Таланын да гарышачағы олмадан дава баш верир. Иракли хан онлара сүлһү позмамаг үчүн јүз түмөн верир. Бул гадарлар јолу кәсиб бу пулу онларын әлләриндән алырлар/395/.

Сонра Мөһөммөд хан бөјүк орду илә Губа ханына гаршы чыхыр. Гајтаг усмиси Губа ханындан рушват алараг онлары барышдырыр. Сонра Ханбаба вә Тсахур арасында игтишаш баш верир. Онлар дөјүшүрләр вә Тсахурдан беш нәфәр өлүр. Ханбаба Чар-Талаја вә Чыныха гачыр. Онларын арасында өввәлчөдән мүгавилә вар иди. Сонра Тсахур, Илису вә Сарыбашла Чар-Тала вә Чыных арасында игтишаш олур. Биринчиләр Усминин оғлу һәсән хана, икинчиләр исә Ханбабаја төрәф идиләр/396/. Онлар Гахын рәијјәтинин малыны, Тсахурун вә бир гәдәр дә тәбәәләринин гојунларыны гарәт едирләр.

1177-чи илдә (12.VII.1763-30.VI.1764) Кәрим хан Зәнд Исфahanда тахта чыхыр вә шаһ олур. О, Сәркәри Шамахынын, һәтта Әрәшин вә Ағдашын ханы тө'јин едир, шәкили һүсәјни/397/ Шәкијә наиб гојур.

1178-чи илдә... (силиниб) Шаһверди хан Иракли хандан, шәкили һүсәјндән, Сәркәрдән вә Чардан гошун јығараг ону (Шаһверди ханы) һәбс етдијинә көрә Пәнаһ ханын оғлу Ибраһим Хәлил бөјә гаршы кедир. Онлар онун әкинләрини, бағларыны гарәт едәрәк јандырдыгдан сонра гајыдырлар. О, һәр чарлыја бир түмөн верир.

1178-чи илдә (1.VII.1764-9.VI.1765) Әли бөј көлир вә беш јүз нәфәрлә Хан-талада, сонра Мосул/398/ төрәфдә дајанараг Мөһөммөд ханын бөјүк бир орду илә кәлдијини хәбәр верир. Мөһөммөд хан Губа ханындан вә Елдардан/399/ горхараг көлә билмир. Ханбаба вә талаылар Әли бөјин ордусуну Вилајәтин јығынчағына чағырырлар вә онунла Нухаја кетмөјә сөз верирләр. О да муздлуларын төләбини өдөмөјә сөз верир. Онлар Шәкија јола дүшүр вә Гыпчағын јанына чатырлар. һүсәјн хан Кәңчөдән, Шамахыдан, Ширвандан вә Шәкидән јығдығы әскәрләр илә Ағјазыдан/400/ шөргдә сәнкәрдә дурмушду. Вилајәтин сазишиндә Чар иштирак етмирди. Әлибөј гошуну илә дајанмадан Гумуга гачыр, гардашы Карај (Жәрај?) ондан ајрылараг Кә'бөјә (Губаја?) јолланыр/401/. Пајызда (1764-чү ил) Мөһөммөд хан Губа ханы илә, Елдарла, Усми Гајтаг илә вә дикәр дағыстанлыларла бирләшәрәк Ширвана вә Шәкија һүчүм едир.

Сонра һүсәјн хан вә Шаһверди хан арасында өдавәт баш верир. һүсәјн хан Ширвана кедир вә Әһмәдлийәдәк әкинләри јандырыр. Шаһверди ханын гошуну чохлу төләфат верир вә о, һүсәјн хандан сүлһ истәјир. Онлар сүлһ бағлајырлар. Сонра һүсәјн хан төләб едир ки, Пәнаһ ханын оғлу Ганығын архасына она көмөјә кәлсин. О, Чар-Талаја вә башга јерләрә дә чохлу мал верәрәк чағырыр ки, нә гәдәр ки, јенидән әкинләри јандырмајыблар, Ширвана јүрүшә чыхсынлар! һамы онун јанына көлир. Лакин о, Мөһөммөд ханын онун дағдакы малларыны, атларыны вә гојунларыны гарәт етмәсиндән горхараг кәри гајыдыр.

Бундан сонра Шаһверди хан Чарын вә Вилајәтин бө'зи јерләринин адамларыны вә Балакәндәки Дағыстан әскәрләрини јанына чағырыр. Онлар һамысы көлирләр вә сөз верирләр ки, лазым олмајан јерә кетмөјөчөкләр. О да хәстәләрә, ачлара вә јаралыларә бахмағы вә'д едир/402/.

ГЕЈДЛЕР ВӘ ШӘРҢЛӘР

К И Р И Ш

1. "Главное управление каждого общества отдельно, вверялось от народа или тохумов кевхам, старшинам и казиям, т.е. главным духовным лицам, которые вместе составляли и высший, как духовный, так и Гражданский Суд. В этом случае оказывается огромная разница в образовании духовного Суда с прочими мусульманскими народами, у которых гражданская власть не имеет никакого влияния на духовные судилища. Шариат, или собрание магометанских узаконений, основанных на правилах Корана, заключает в себе постановления гражданские и духовные; но как старшины лезгинские, дорожа лично свободой, не уступили светской власти духовенству, а законов, заключающая начертанных в Шариате, - не существует, то обе власти, основывая свою силу и законность на одном и том же положении, по необходимости составили общую связь, так что без взаимного согласия не могли решать никаких дел, ни в высшем, ни в низшем Суде..." Сборник газеты Кавказ О.И.Константинова, Джаро-Белоканцы до 19-го столетия. с 378-379.

2а. Гуляков принял старшин в русском лагере на берегу Алазани. Скоро явились к нему сюда депутаты от всех вольных обществ и заключили трактат, по которому весь Джаро-Белоканский гез /союз/, Самухские владения и Елисуйское султанство поступали на вечные времена в подданство России и облагались данью. Для утверждения же над ними русского государства построены были при броне Урдо Александровский редут и, сверх того, два укрепления: одно - на местности известной под именем Царских колодцев, а другое - в Караагаче. /В.А.Потто. Кавказская война, т.1, Ставрополь, 1994, с.338.

2б. Семнадцатого февраля, у монастыря св. Стефана на Алазани, окончательно сосредоточился весь русский отряд, назначенный к экспедиции. Здесь, под начальством генерал-лейтенанта князя Эрисова собрано было восемь с половиной пехоты /грузинского полка - семь рот, Эриванского полка - шесть, Ширванского - десять, сорок первого егерского - шесть и Кавказского саперного батальона - четыре/, весь Нижегородский драгунский полк, пять сотен казаков и пятьдесят восемь орудий.

Двадцатого числа к отряду прибыл фельдмаршал, а двадцать четвертого войска перешли Алазань у Муганлинской переправы; пехота и конница по мосту, а обозы и пушки были переправлены на трех огромных паромах. Такого большого отряда еще никогда не видали лезгины. Невозможность сопротивления была очевидна...

Двадцать шестого февраля 1830 г. представители Джара явились к Паскевичу и повергли к его стопам ружье и шашку. Паскевич принял оружие как знак безусловной покорности и объявил следующие условия:

Весь Джаро-Белоканский округ отныне и навсегда присоединяется к России и входит в общий состав империи. Для разбора гражданских и тяжёбных дел народу предоставляется право руководствоваться своими адатами, но дела уголовные подлежат ведению общих русских законов.

Так пала самостоятельность джарского союза. Он был присоединен к России под именем Джаро - Белоканской области, и военным начальником ее был назначен генерал-майор Бекович-Черкасский. /В.А.Потто. Кавказская война, т. 5, с. 70-71/.

2е. "Округ представляет из себя величину совершенно самобытную, почти ничего общего не имеющую с соседними административными делениями Закавказья: Дагестанской областью, Тифлисской и Елизаветпольской губерниями..."

Народное хозяйство и связанное с ним землевладение и землепользование представляется единственным исключением не только для Закавказья и России, но и для других стран...

Наконец, в смысле государственного управления, в порядке военном, народном и Суда... округ решительно отходит от порядка вещей, существующего на территории его закавказских административных соседей... /Материалы по вопросу с введением, земских учреждений в Закавказье /о введении земства в Закатальском округе/. Т.VII. Тифлис. 1910. с. 374./

2с. На следующий день, двадцать восьмого февраля Ширванский полк, шесть рот сорок первого егерского, две роты кавказских саперов, три сотни казаков и десять орудий заняли Закаталы. Вслед за ним въехал фельдмаршал и, лично ознакомившись с местностью, приказал поставить в Джарском ущелье крепость, которая могла бы держать в повиновении жителей и ограждать наши границы от вторжения хищных лезгин. К постройке ее приступили немедленно; дома и сады джарских жителей, входившие в черту крепостной эспланады, были куплены казной за высокую цену... Окрестные леса были также вырублены, и вековые громадные чинары пошли на устройство деревянных оград... /В.А.Потто. Кавказская..., с.71/.

3а. Государь был чрезвычайно огорчен подобным происшествием. По этому поводу граф Чернышев писал Паскевичу: "Государь император с крайним прискорбием и неудовольствием усмотреть изволил, что Эриванский карабинерный полк, столь отличавшийся в последней компании, под личным предводительством Вашего Сиятельства, ныне, в деле пятнадцатого октября против лезгин оставив вверенные ему орудия в руках неприятеля обратился в бегство, будучи преследуем незначительным числом горцев. Не постигая, какие обстоятельства могли побудить русских солдат к столь постыдному бегству, Его

терминини ве һәмчинини бу мә'наја уйғун "лага" /"лакта", "алга" ... / "һавалә етмәк, сәләһијәт вермәк, гаршыламағ ве јәхүд кечид /кириш/, мағара, сығыначал мә'насынн верән "ләчә", "валләчә" /морчә, иләч, валләчә, тауләч, личә/ әрәб көкләри илә /мүг. әт. "логово", "ложә" сөзләрини, ч-г/ әләгәләндирмәк олар. Дәмәли, "лә" терминини дә спәсиғ /"служилые люди", "сторожа" / -регәнт мә'насынн ве "мона", "әри", "казак" терминләри кими гул /хидмәтчи/ - әскәр мә'насынн дашымышдыр. /бах: кириш, гәйд. 28/. Гәйд олунмалыдыр ки, моно, ери, лаг сөзләри адам /әр/ сөзү ве ја шәхс шәкилчиси илә әләгәләрдәдир. Авар. "хан" шәкилчиси "мән" /тап/ шәкилчиси илә ејни мә'налыдыр. Белә олан тәғдирдә кәшикчи мә'насынн верән хун /хон/ сөзүнү дә гәйд етдијимиз терминләр сырасына дахил етмәк олар /бах. гәйд. 28/.

Гәдим Өн Асия ве Гәрби Авропа мифологикасында бу епоним һәртәрәфли билликли ве баһарығлы көмәкчи, чәнкавар образлары /Луг, Лих /Лихас/, Локи, Лугал, Логман/ илә бағлыдыр.

89. Есан Хасан Джалалы, Краткая история страны Албанской /1702-1720 г./ Б. - 1989 с. 22, 44 /гәйд. 120/.

90. Әрәб тарихчиси /Тәбәри/ Дәрбәнд ве онун әтрафындакы дағларда јашајан еһали һагтында мә'лумат верәркән јерли еһалинин һүндүр јерләре көчмәсини ермениләрин һүчүмү илә изаһ едир ве дағлыларын /"габчи" - "гафгазлы" / өз торпағларынн атарат дағларда кизләнмәсини, һәмин јерләрдә исе јалныз дәушүчүләрин /әскәрләрин/ ве онлара көмәк едәнләрин галмасынн гәйд едир. Ибн әл-Әсирин "сијасичиләрин" /сијасича/ өз галаларынн ве шәһәрләрини төрк едәрәк кетмәси һагтындакы мә'луматы да бу дәврә аиддир. /Мәзәтдин Ибн әл-Әсир, Әл Камил фи-т-Тарих, тәрчүмә, гәйдләр ве шәрһләр акад. Зия Бунјадовчүндүр, Б. - 1996, с. 9/.

Лакин Х әсрдә, көрүнүр, јерли еһали артығ христіанлашмышдыр. Күрчү мәнбәси Х әсрин әввәлләриндә "ерләрин чарынн" Кахәтија хорейлискоғуна гаршы вүрүшмасынн гәйд едир. 40-чы илләрдә исе артығ "Ишханик царь Эрети /"архонт Алвани" / гәйд олунур. Күрчү мәнбәси мә'лумат верир ки, "в Эрети до царствования Ишханика прежде все были еретиками". Ермени католикосу Ананија Мокатси гәйд едир ки, "престолом царства владел Ишханик, сын владыки Атрнерсе /бах: гәйд. 72/, внук благочестивого царя блаженного Хамама" /Д.Л. Мухәлишвили..., с. 36-40/. Буна көрә дә әрәб тарихчиләри Кәнжә ве Тифлис арасында јашајан "гайда-ғанун билмәјән, гача-гулдурлуғла мөшгул олан" әс-сијавүрдија /ермени мәнбәләриндә "сәвордик" / тајфаларынн "ермени синфиндән олан позгун адамлар" кими тәсвир едирләр. /бу һағда бах: Н. Вәлиханлы, Әрәб Хилафәти ве Аәрбәјән, Б. - 1993; с. 63, 64/.

91. Салнамедән әввәл русларын Чара дахил олмасы һагтындакы гәйд и бу мубаризәләрин јени мәрһәләсини тәһәссүм етдирән нөвбәти Салнаменин әскизи кими гийәтләндирмәк олар. Зағатағла археогра-

фик материаллары ичәрисиндә Чар Русијасына гаршы үсәнләр барә-синдәки гәйдләре дә раст көлмәк олур. Дүздүр, бу гәйдләр Чар Сална-мәси кими формалаша билмәмишдир. Лакин бу дәврәдә Чар Русијасы-на гаршы дағлыларын мубаризәсинә даир башга мәнбәләр мөвчүд-дүр.

САЛНАМЕ

1. Күрчү терминини "тавад" - кнјаз мә'насынн верир. Бу терминин Албан тарихиндәки "туаник" ("варлы адам") ве пәһләви "туваник" ("тувәтгли", "варлы") сөзләри (бах: Албанија тарихи, с. 214, г. 147) илә ве јәхүд әрәб көкү "тавада" ("тада") - "галхмағ", "тауд" - "дағ" ве авар сөзү "таде" ("тад") - "ухары", "үксәк", "дәрәчәли" илә мугајисә етмәк олар.

2. Искәндәр Мүнши Шаһ Аббасын Күрчүстанна јүрүшү дәврүндә Ка-хәтијадакы вәзијәти тәсвир едәркән "ләзкиләрин" кәчмишдән бәри бу јерләре вахташыры јүрүшләрини ве әсир тутмағ мөгсәди илә һә-мин вахт бу јүрүшләрин хүсусилә күчләнмәсини гәйд едир.

"Иһи әл-мүлк" әсәри 1616-чы ил Шаһ Аббасын Кахәтијаја һүчүмү заманы гызылбашларын бурадан ики јүз мин әсир апармасы ве бун-дан әлаве, јүз мин нәфәрдән чоһ әсирин "Кух-и-Албурз" (Албурзистан-Дағлыг Гафаз) истиғамәтиндә "мамаати-лағи" тәрә-финдән апарылмасы һагтында мә'лумат верир. (Г.Г. Берадзә, Я.П. Смирнова, Материалы по истории ирано-грузинских взаимоотношений в начале XVII века, Тб. - 1988, с. 18-19).

3. Бу мә'лумат Вахуштинин 1706-чы илә аид етдији һадисәләрин тәсвири илә уйғун кәлир: "Предложили кахи Имамкули-хану разорить Чари и избавить Кахети от этого бедствия. Послушався он и собрал войско всего Кахети с тушами, пшавами и хевсурами, выступил и стал в Вардиани лета Христова 1706..., чтобы оттуда нападать посто-янно" (Вахушти Бағратиони, История царства Грузинского, пер. и ук. Накашидзе Тб. - 1976, с. 165). Дәмәли, Салнаменин мәтниндә "Виляјәтин көмәклији илә" дедикдә, тушлар, пшавлар ве хевсүрлар дахил олмағла Кахәтијанын гувәләри нәзәрдә тутлуур, Бисинчағ исе Вахуштидәки Вардианијә уйғун кәлир ки, бу да Кахәтијанын шәргиндә Јенисәл нәһијәсиндә кәнддир. Парсадан Горгичанидзә Башинчағы Алазанын јахынлығында Топ-Гара Ағачдан бир аз ашағыда гәйд едир (Парсадан Горгиджанидзе, История Грузии, с. 115-116). Вахуштинин гәйд етдији бу тарих (м. 1706-һ. 1118) Салнаменин В.Хулуфлуғунн нәш-риндә истифадә олунан нүсхәсиндәки ве авар мәтниндәки тарихә (һ. 1118-чи ил) уйғун кәлир. Лакин Чара һүчүм етмиш күрчүләрин кәри чәкилмәси ве ја мусәлманлардан ијирми дәрә, кафирләрден дәрә јүз нәфәрин елдүрүлмәси мә'лумат дикәр археографик гәйдләрдә ве Вахуштидә 1106/1695-чи илә аид едилән (Вахушти, с. 162-163)

Молла Муртаза Әлинин китабханасындан бир нечә китабын сонунда, мөсәләһ, "Әли һүсәйн оғлу Голода маһалында "Талхис әл-Мифтәһ" китабыны 1622-чи илдә көчүрүб гугардыгда /Голодалы Молла Мөһәмәдин јанында охуругу дөврдо/" кими мө'луматлар гејд олунур. Әли б. һүсәйн Молла Мөһәмәдин јанында төһсил алдыгдан сонра Дағыстана гајытмыш вә мөдрәсә төһкил етмишди. Мөшһур Дағыстан алими Мөһәмәд әл-Кудуки дә бу мөдрәсәдә төһсил алмышдыр.

12. И.Ю.Крачковский, Памятники арабской письменности на Кавказе, Сочинения. т. 6. М.-Л. 1960, с.571-616;

13. В.Бартольд. Дагестан, Сочинения т. 3. М.-1963, с. 417-418

14. Покоренный Кавказ. С. -Петербург, =1904, с.296.

15. "...альянс с ними был всегда желателен для соседей... Они в разные эпохи составляли особые части у турков, персов, грузин..."

"Путешествие в южную Россию и особенно Закавказские провинции, совершенные с 1820 по 1824г., кавалером Гамбой, консулом короля в Тифлисе", НАИИ; В.В.Гаджиев, Джаро-Белоканский союз сельских общин в освещении французского консула Гамбы. Общественный строй союза сельских общ. Дагестана в XVIII в. М.-1981, с.961.

16. "Не только в политических комбинациях мелких ханств Азербайджана и Дагестана их поддержка нередко играла решающую роль, но и обе главные соперницы - Турция и Персия - стремились заручиться союзом с Джаром. Чаще джарцы поддерживали суннитскую Турцию. Их отряды хозяйничали порой и на очень отдаленных от Джара территориях. В 1710 г. они взяли Шемаху и разграбили Ширван. В 1714 г. кахетинский царь Имам-Кули-хан обязался платить Джару ежегодную дань в размере 100 туманов. В 1722 г. взяли приступом Тифлис, который должен был уплатить контрибуцию в 60.000 туманов..."

/И.П.Петрушевский, Джаро-Белоканские вольные общества в первой половине XIX в. М.-1993. с.36, 52/.

Инкилтөрәнин нүмајәндәси полковник Монтисин көлиши, ола билсин ки, Загатала музејиндә сахланылан Инкилтөрә дөвләтинә аид гөдим медалын тарихини изаһ едә биләр.

17. С.Сүлејманова "Загатала тарих-дијаршүнаслыг музејинин XVIII-XIX әсрләрә аид археографик сәнәдләри" Аз. ЕА Хәбәрләр тарих, фәлсәфә, һүгүг серијасы/. 1990 н.4, 50-55.

18. Г.М.Мамедов "Каиме" Бедреддинзаде Али-бея, Известия АН Азерб. ССР. серия истории, философии, права, 1988, н.3, с.71.

19. "...Всегда заняты хорошим делом, благоустраивают свой быт, строят, творят, в каждом деле думают не только о себе, а о поколении, присмотритесь к их домам, садам, всюду видна прочность и добротность. Это удивительная черта. Храбры и воинственны, но нельзя сказать, что любят воевать. Народ будучи грабителем и варваром, не станет стараться для благоустройства своего жилья".

Глиноецкий Н.Поездка в Дагестан. Военный сборник 23,24, 1862

20. Бөдрөддинзадә Әли-бөј Чар јүрүшләринин шөрһини 1716-чы илдән башлајыр: "В 1128 г. х. в западной части страны /Аджем/ выступили около двух тысяч лезгин из четырех деревень, именуемых Джархар /Чар-Тала/, возглавляемых лезгинами по имени Канлы Шабан и Молла Абдуллах,... в нахийе Тифлис и Гянджу..."

Гејд едилән мәнбә..., с.71.

Мәнбәләрдә, адәтән, ләзки этноними јалныз етник ваһид олан ләзки милләтинә дејил, үмүмән дағыстанлылар аид едилир. Бу термин, көрүнүр, илк өввөл етник јох, ичтимаи мө'на дашымышдыр.

21. Есаи һәсән Чәләлјан 1711-чи илдә гафгаз дағларынын Гах, Чар, Тала вә с. јерләриндән "ләзкиләрин" шаһа гаршы чыхараг Шәмкир, Бөрдә, Көнчә вә с. јерләрә һүчүмлар етмәсини вә бундан сонра Кахетијаја јөнәлмәсини төсвир едир вә бу јүрүшләрин сәбәбләриндән бирини сүнни мөзһәбиндән олан Гәбәлә мөликләринин шаһын адамлары төрәфиндән мадди вә чисмани чөһәтдән сыхышдырылма-лары илә бағлајыр /Есаи Хасан-Джалалјан, Краткая история страны Албанской /1702-1722/, Предисловие и подготовка к изданию академика З.М.Буниятова, Б. -1989 с.22-31/.

22. 1723-чү ил Иран вә Русија арасындакы Петербург мугавиләсиндән сонра рус-түрк мунасибәтләриндә јаранмыш көркилији вә мұһарибә төһлүкәсини 1724-чү илин ијулунда бағланмыш Константинопол /Истанбул/ мугавиләси нәтичәсиндә арадан галдырмаг мүмкүн олур. Бу мугавиләјә көрә Азәрбајчан вә Дағыстан Хәзәрјаны өјаләтләри Петербург мугавиләсиндә көстөрилдији кими Русијанын өлиндә галыр, Азәрбајчан вә Дағыстанын дикөр өјаләтләри вә һәмчинин Күрчүстан вә Ермәнистан Түркијөнин сөрәнчамына кечир. "Ширван был объявлен особым Шемахинским ханством под протекторатом Турции с условием, что "не будет в нем горнизна турецкого" /История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в. М. -1988 /отв. ред. акад. Б.Б.Пиотровский/.

Ширван вә Күр чајындан шималдакы Азәрбајчан торпағлары /Шәки, Әрәш, Гах/ хүсуси статуса малик идиләр. Османлы империјасы бурада һәрби гүввә сахлаја вә өз идарәчиләринә малик ола билмәзди. /Т.Т.Мустафајев, 1723-1735-чи илләр Османлы һакимијәти дөврүндә Азәрбајчанын вәзијәтинә даир /АЗ. ЕА хәбәрләри, тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы, 1990, н.4, с.47, 48/.

23. Есаи һәсән Чәләлјан гејд едир ки, "Көнчәлиләр /гызылбашлар/ бу јүрүшләрин сәбәбини онлары /үсјанчылары/ бура чағыран вә онла-ра төрәф кечән јерли сүнни әһалисиндән көрүр вә Көнчә ханы Уғурлу хан үсјаны јатырмаға көлмиш күрчү ордусуну онларын үзәринә көндөр-ир. Төрәкәмә тајфалары һәлә "ләзкиләрә" көрә кери гајытмамышды-вә јајлағларда јерләширди. Ибер ордусу Зөгәм, Шәмкир, Көнчә, Бөрдә, Күрәкчај әтрафларына вә с. јерләрә сәпәләнир вә әһалини талан едир, /Есаи Хасан Джалалјан, с.22-23/.

Күрчү мәнбәси мә'лумат верир ки, "из-за насилия лезгин стали крестьяне убежать и прибывали к лезгинам, ибо пострадав от своих владельцев и прибыв туда, указывали дорогу, нападали на села и ста- да" вә җахүд башга җердә: "Благодаря Туре Рамезашвили, который пе- решел в Чари и стал предводительствовать лезгин и нападать с вой- ском на Кахети, чарцы побеждали многожды, ибо /он/ знал места и укрепления и подходы и выходы" /Вахушти Багратиони, История царства грузинского /перевод, пред... Н.Т.Накашидзе/ Тб. - 1976 с.166-167/.

Кахетија чары Имам Гулу хан 1720-1722-чи илләрдә шаһа җазыр- ды: "Над нами висит грозный мечь... До сих пор с нами боролись од- ни джарцы и живущие в горах лезгины. Теперь восстали против нас и булгадары. К ним пристали кабальцы, шакинцы и другие... Наши вра- ги расположились в Гавазе. С гавазцами и вообще с гагма - мхарца- ми они открыли переговоры... Крестьяне теперь действуют сходно с ними. Лезгины увлекли также и некоторых тавадов. Поспешите по- дать помощь, иначе и остальная Кахетия изменит нам - и тогда горе Азербайджану и соседним странам... И внутренняя Кахетия пристала к лезгинам. /Записки Кавказкого отдела Императорского русского географического общества. Кн. XIV, вып.1 Дм. Бакрадзе Заметки о Закавказском округе./

Архив материаллары сонракы дөврләрдә дә Кахетија кәндлиләри- нин чар-талалыларла әлбир олмалары һаггында мә'лумат верир. Чар һөкүмәти дә Кахетија кәндлиләри вә бә'зи күрчү феодал даирәләри- нин Чар-Тала илә һәмрә'лијини нәзәрә алараг, Чардакы чыхышларын Гафгазда бөјүк кәндли үсјанына чеврилмәсиндән горхурду /бу һагда бах: И.П.Петрушевски, Джаро-Белоканские..., с./

24. В.И.Левиатов. "Очерки истории Азербайджана в XVIII в." Баку, 1948, с.63; Дж.Ханвей, Исторический очерк британской торговли на Каспийском море... с прибавлением описания волнений в Персии., Лондон, 1762, Т.2, С.215, НАИИ АН Азерб.

25. Султан III.Әһмәдин 1140/1728-чи ил тарихли фәрманы, бах: С.Суләјманова, "Хәбәрләр"дә гејд олунмуш мәгалә, с.53, 54.

26. Вопреки заключенному условию, русские власти вмешивались во внутренние дела вольных обществ и предъявляли им требования... Требовали, чтобы джарцы оказывали вооруженный отпор дагестан- ским "хищникам", проходившим через их территорию, чтобы Джар превратился в оплот российских интересов на границах Дагестана /И.П.Петрушевский, с.93/

Көрүндүјү кими, Русија да бурада Сәфәви шаһларынын вә Осман- лы султанларынын сijasәтини җеридирди.

I Александрын Манифестинә вә Чар вилајәти үчүн гәбул олунмуш хусуси идарә системинә /"Правила"/ әсасән Ичманын дахили гурулу- шуну вә торпаг саһибләринин һүгүгларыны сахлајан чар инзибати ор-

ганлары мәһкәмә вә дөфтәрхана ишләриндә османлы фәрманларын- дан истифадә едирди.

27. Сборник газеты "Кавказ" Константинова, с.382.

28. Адәтән "кешкәл" терминини фарс сөзү "кешман"- "әкилмиш (сәпилмиш) торпаг" етимолокијасы илә изаһ едирләр. /Алескеров Ю.Ю. Очерк социально-экономических отношений в Закавказском округе в XIX в. Диссертация, Всесоюз. библи. им. В.И.Ленина./

Бу термини "гәср", "ках" сөзләри илә ејни мә'наны верән "кәшк" - феодал һакимләринин маликанәси /бу һагда В.В.Бартольд, Туркестан при Исламе. Сочинения т. П, ч. 1, М. 1963 с. 207/ илә бағлајараг "крепость" /гәср/ - "крепостничество" /тәһкимчилик/ терминләри илә мугајисә етмәк вә кешкәл институтуну тәһкимчилик һүгүгунун хусуси формасы кими арашдырмаг перспективи дә чазибәли көрүнүр.

Әрәб сөзү "гәср", башга кәкдән олан "гәсс" кими һәм дә кәсәк /"кусок"/, җә'ни /торпаг/ пајы мә'насыны верир ки, буну да "газах" /"ичарәчи кәндли", "гул"/ термини илә мугајисә етмәк олар. "Казак" термини, көрүнүр, һәм дә "ичарәчи әскәр" мә'насыны дашымышдыр.

Әскәр сөзүнүн өзүнүн дә илк әввәл "сәкр" /"сәкәра"/, вә "тәскир" /"сәккәра"/ - "әртмәк", "бағламаг" /гапыны, јолу/ мә'налары илә әла- гәдар олмасыны тәхмин етмәк олар.

Казак-кәсәк /јол кәсән, кешикчи, сәрһәдчи/ - кешик-ешик- јасаг- әскәр- сакл /әрәб. "әртүк"/ - сакля /гафг. "ев", дом - крепость?/ - саклаб /әрәб. "гул", ичарәчи?/ - кашак /косог-черкес/ әлагәсини мүмкүн һесаб едәрәк гејд етмәк олар ки, Л.И.Лавров "черкес" /чәркәс/ епонимини черкасы /украјналы/ вә шерикес /газах/ ифадә- ләри илә әлагәләндирәрәк онун етник јох, ичтимаи мә'на /"какое-то социальное значение"/ дашыдығыны күман едир /Л.И.Лавров, Исто- рико-этнографические очерки Кавказа, с. 40/. Бу ичтимаи мә'наны Гафгаздакы "казак" /ичарәчи, гул/ вә ја "казак" /"хидмәтчи", мүг. ет: "казачок"- "хидмәтчи ушаг"/, казак /казачество/ терминләри илә дә гаршылашдырмаг олар. һәммин икитирәлији "саклаб" /әрәб. "славјан", "гул"/ термининдә дә көрмәк олар. "Кәсмәк" фе'ли /әрәб. "кәсәра", "гәсса", "гәсара", "сәкәра", "сакка"/ мөһдудлуг, сәрһәд, тохунулмаз- лыг анлајышлары илә әлагәләнир. Сәрһәд һәм дөвләт һүдудларыны, һәм хусуси торпаг мүлкијәти-мүлк һүдудларыны, һәм дә ичарәјә ве- рилән мөһдуд торпаг пајы һәдләрини ифадә едә биләр. Белә олан һалда, "казак" сөзүнү һәм сәрһәд горујучусу, һәм мүлк саһиби вә ича- рәдар, һәм дә ичарәчи мә'налары илә бағламаг олар.

Көрдүјүмүз кими, мүхтәлиф мә'налар дашыјан бу мүрәккәб термин һәм дә онунла гәлиزلәшир ки, азад ичмачы вә әскәр асылы кәндлијә вә гула, җахүд асылы /тәһкимли/ кәндли азад ичмачыја вә әскәрә чев- рилә билир. Белә ки, Салнамәнин мәтниндән вә дикәр мәнбәләрдәки мә'луматлардан көрүндүјү кими, һәрби јүрүшләрдә алынән әсирлә асылы кәндлиләрә /хьазахь-"гул"/ чеврилирләр /бу һагда: Магомедо Д.М. Некоторые особенности социального развития союзов сельски

общин западного Дагестана в XVIII-XIX вв. Мах.-1981, с. 39-40/ вә ја-худ киров-әсирләр ичарәчи әскәр кими истифадә олунурлар. Дикәр тәрәфдән асылы кәндлиләр феодал зүлмүнүн ағырлығындан "азад" ичмалара вә ја "азад" торпаглара гачырлар. Мәсәлән, сәрһәд постларына чеврилән казак станитсаларынын јаранмасы шәраитини тәсвир едән мәнбәләрин мә'луматына кәрә, "крепостные крестьяне и холопы, бобыли и "гулящие люди", посадские и приборные низы- "беглые сходцы" из разных городов и сел России устремлялись на вольный Дон, на Юг и Юго- Восток- в земли, не подвластные никому государству или номинально подчиненные местным феодальным владельцам" /История народов северного Кавказа с древнейших времен..., с. 328/. Гафгазын чәнубунда да /Загафгазијада/ һәмин просес мүшаһидә олунур. Истәр Гафгазын шималында, истәрсә дә чәнубунда "азад" вилајәтләрин бу нисби азадлығы тарихән онлар үчүн ајрылмыш сәрһәд горујучулары статусу, үмумијјәтлә, һәрби гүввә функцијалары илә изаһ олуна биләр.

Әскәр -гул әлагәсини күрчү термини мона /гул, әскәр/ вә шумер сөзү егі /гул, әскәр/ нүмунәләриндә дә көрмәк олар.

29. Л.И.Лавров, Историко- этнографические очерки Кавказа, с. 5-27; М.С.- К.Умаханов, О социальной борьбе в союзах сельских обществ Дагестана в XVIII в. Вопросы истории Дагестана, Т. 2. М.1975, с. 206-207;

30. "В любой исторический период мы можем обнаружить признаки разложения родо-племенного строя, но затем встречаться с ним снова и снова... Так и образуется странное смешение примитивных форм племенной организации с наличием товарно-денежных отношений и развитой культуры, явно не соответствующей мышлению примитивного общества..."

О.Г.Большаков История Халифата, ч. 1, М.-1989 с.40.

31. Л.И.Лавров, Историко., с.13-15.

32. Х.М.Хашаев, Общественно- экономический строй Дагестана в XIX в. /Материалы к сессии/ М. -1954, с. 61.

Әсасән нәсил /тајфа/ иттифагынын әләмәти кими азад ичма ваһидини билдирән "тохум" ифадәси көтүрүлүр. Лакин бу ифадәни әрәб сөзү "тәәхин" /тәәххин/ -"гардашлык"; "гардашлашмаг" /братство/ илә әлагәдар "ихван", "аххуту" -"ичма" терминләри вә ичма гурулушунун әсасыны төшкил едән гардашлашма принципләри илә мүгајисә етмәк олар. Јер, мөкан билдирән "мәф'әл" формасыны нәзәрә ала-раг бу термини Махан /мүг. ет. "братания"- Британија/ этноними илә багламаг олар.

* Бу хусусда Исламдан әввәл әрәб мүһитиндә мөвчуд олан "ухувва" институту да мараг доғурур. һамилик вә мүдафиә формасы олан "ухувва" /"гардашлашмаг"/ ичма башчысы олан "сејидә" вә онун әтрафындакылары бөјүк мәнфәәт верирди. Бә'зән тајфалар даһа күчлү мүттәфигләринин һамилијини гәбул едирдиләр вә јахуд әкинчи-

ликлә мөшғул олан әһали өз әкинләринин төһлүкәсизлији үчүн гоншу бәдәви тајфаларындан бири илә мүгавилә /"ухувва"/ баглајыр вә мөһсулун бир һиссәсини она верәрәк өзүнү дикәр тајфаларын һүчүмларындан да горумуш олурду. /Е.А.Беляев, Арабы, Ислам и Арабский Халифат в раннем средневековье, М. -1966, с. 68, 77-78/.

Бу мүкәлләфијјәтләри Чар-Таладакы "кешкәл" /"кешик һаггы"/ мүкәлләфијјәти илә мүгајисә етмәк олар.

"Материалы Закатальской сословно-поземельной комиссии подтверждают, что крестьяне добровольно подчинялись вольным обществам, надеясь на улучшение своего положения, т.к. их повинности джарцам не были очень тяжелы. Так, поверенные сел. Байдарло показывали в 1870 г. российскому "начальству, что их селения в XVII в. добровольно отдались под покровительство цахурских лезгин, жители сел. Чобанкол показывали, что сами отдались под покровительство лезгин..." /ЦИАГ. Ф. Зак. сословно-поземельной комиссии, Д. 3 д, л.2; И.П.Петрушевский, с. 36-37/.

33. Г.Г.Берадзе Л.П.Смирнова Материалы по истории ирано-грузинских взаимоотношений в нач. XVII в. Т.Мецниереба - 1988, с. 86.

34. Јерли әһалинин төбиәти һаггында вәләһликлә /вәчдлә/ данышан сәјјаһ гадын јазырды: "Галада јашајанлар һәр күн һүчүма мә'руз галачагларыны көзләјирдиләр..."

Мән исә төк галадан чыхыб кәзинирдим, чүнки билирдим ки, рус әскәрләринин мүшајәти илә чыхсам, төһгирә мә'руз гала биләрәм". Карла Серена, Гејд олунан мөгалә.

35. А.И.Фонн Плотто Природа и люди Закатальского округа, ССКГ выпуск - IV.

36. Халг кими формалашан викингләри вә ја жуан- жуанлары да бу идејалар вә мараглар бирләшдирирди.

37. Броневский, Новейшие географические и исторические известия о Кавказе, ч. 1, М. -1823, с. 40; ч. 2, с.113-114; ВС, 1863, н. 8, с.387.

38. Д. Зубарев, Поездка в Кахетию, Тушетию, Пшавию, Хевсурию и Джаро-Белоканскую область, "Русский вестник", 1841, 6; М.О.Косвен. Этнография и история Кавказа М.-1961, с. 215-216; А.Пасербский, Закатальский округ, "Кавказ", 1864, 48

И.П.Петрушевский Джаро-Белоканские... с. 38, 64; 150.

39. Родовой и боевой строй хурритских общин был широко распространен во всех континентах, а например, на юге Югославии и на Кавказе дожил до XIX в., как опора патриархального строя не слишком отличавшегося от общинной жизни горных хурритов древности. Исследователи колеблются в случайности этих сходств и того обстоятельства, что хурриты и этнолингвистически считаются родственными горским народам Кавказа.

История Древнего Востока ч. II, М. -1988 с. 78.

40. Бу термини Орта Әсрләр Ислам верки системиндә орта верки /хәрач/ ваһиди - " 'абра" илә мугәјисә етмәк олар.

"Лисәну-л-'араб" да бу сөз "умра" илә паралел верилир ки, бу да "өмүрлүк торпаг саһиблији һүгугу" терминини ифадә едир. Әрәб сөзү " 'абр" /кечид, сәрһәд хәтти/ нәзәрә алынараг бу термини "кешик һаггы" кими гәбул етмәк олар...

Мә'лумдур ки, сәрһәд һәр һансы бир мүлқијјәтин вердикти кими чыхыш едир. Ичмалара вә ја ајрыча шәхсләрә верилән дөвләт фәрманларында мүтләг онлара верилән, онларын ихтијарында танынан мүлкләрин сәрһәдләри кәстәрилир. Мәсәлән, Чар-Талаја верилән гејд етдијимиз османлы фәрманында әрз олунур ки, "әввәлләр вә һалһазырда ихтијарынызда олан Чәбәл әл-Фәтһ /Габх/ вә Куртуманы, Шәки тәрәфдән Гобу чај, Кахет тәрәфдән Габырры чајы вә Каваз сују әтрафында олан Јенисел, Падар, Ахило, Бәј-Әһмәдли, Ләләли өлкәси сизә гаршы падшаһнамә мәрһәмәт вә лүтфкарлығымызын әләмәти олараг мугәфатыныз олур". /бах: гејд. 25/.

Бу форма, көрүнүр, дикәр рәсми сәнәдләр үчүн дә характерикдир. Буну О.Д.Чеховичин вә А.С.Тверитинованын ишләриндә дә көрмәк олар. А.С.Тверитинова гејд едир ки, "Пограничная опись для мюлькнаме считается обязательным..." /А.С.Тверитинова, Новые Турецкие документы XVI в. из рукописных коллекций Ленинграда, Будапешта и Берлина, Письменные памятники Востока, М. -1972, с. 29; О.Д.Чехович. Самаркандские документы XV-XVII вв. М. -1974.

Торпаг вермә актлары олан бу чүр гәбалә /купчи/ кағызларыны, сәнәд вә фәрманлары, вә јахуд, мәсәлән, Пәнаһәли ханын һакимлијинин ганунилијини сүбүт едән чејран дәрисиндән олан пергамент гәбалә һаггында рәвајәтләри /Әһмәдбәј Чаваншир, Гарабаг ханлығынын сијаси вәзијјәтинә даир, Б-1961, с. 18-19/ јенә дә гәдим Өн Асија мәдәнијјәтләри илә бағламаг олар. Гәдим Бабилистан мә'бәдләриндә торпаг вермә актлары олан сәрһәд дашларынын /китабәләр/ сурәтләри /күдурру/ сахланылырды вә бу мәрз дашлары /"межевые камни" һүгуги сәнәд ролуну ојнајырды. /И.М.Дьяконов. История Древнего Востока ч. 1, М.-1983, с.357./

Мараглыдыр ки, һүгуги сәнәд ролуну ојнајан ејни формалы, орнаментли бу чүр мәрз дашлары Гафгазда XIX әсрәдәк мөвчүд олмушду. /М.А.Агларов, Территория сельских обществ и их союзов горного Дагестана в XIV-XIX вв. Способы обозначения границ, право на владение, иммунитет, Общ. строй союзов..., с. 83-85/.

41. Буну Сәфәви дөвләтиндә ишләдилән "өлкә"- өмүрлүк вә ја мүвәггәти верилән ирси торпаг, мүлк илә мугәјисә етмәк олар. И.Петрушевски гејд едир ки, верки тохунулмазлығы һүгугуну ифадә едән бу терминә һәлә Тејмуриләр дөврүндә раст кәлмәк олур. /И.Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI- нач. XIX в. Л, 1949, с. 102-103/.

42. И.М.Дьяконов, История Древнего Востока, ч. 1, М.-1983, с.91; История Древнего Востока, ч. II, с.229; И. М. Дьяконов, Языки Древней Передней Азии М. 1967, с.114;

43. "Они нанимались в волонтеры, без различия в том, что народ, нанимавший их, мусульмане или христиане. они в разные эпохи составляли особые части у турков, персов, грузин, и старый Ираклий имел постоянно их на своей службе". Гамба "Путешествие в Южную Россию ..." с. 96.

Бу хусусда Загатала археографик материаллары ичәрисиндә һачы һарамејн һачы Маһмуд әл- Чаринин Әмир Султан һүсејн хана јаздыгы мәктубу мисал кәтирмәк олар.

"... сизин јанынызда Ислам наминә јүрүшдә иштирак етмәк үчүн шәрәфли хидмәтә Әлинин, Мәһәмәд Әли Хизри оғлунун, мәрһум Мәһәмәдин... оғулларыны кәндәрирәм... Мән кимә олурса олсун, сәдагәтлә хидмәт едирәм вә истәр мүсәлман олсун, истәр кафир, һеч кимә сатгынлыг етмирәм. Сурхај хан хаһиш едир ки, биз онлар үчүн јолу ачаг ки, онун вариси бөјүк сәрдарын јанына кечә билсин".

/ИВАН Азерб. С.Сулейманова, Археографический материал XVIII-XIX вв. н.40/.

44. О.И.Константинов, Джаро-Белоканы... с. 396-398.

45. История Древнего Востока II ч. с. 248.

46. И.М.Дьяконов, Языки... с. 113, История Древнего Востока... с. 239

47. Дм.Бакрадзе. Заметки о Закатальском округе. Записки Кавказского отдела Императорского русского географического общества кн. XIV, вып. 1.

48. Көрүнүр, Плиниј бу рәвајәтләр әсәсында Гафгаз сөзүнүн етимолокијасыны "гары көз гамашдыран" мә'насы илә изаһ етмишдир.

/А.Н.Генко, Задачи этнографического изучения Кавказа, Советская этнография 1936, н. 4-5, с. 18/

мүг. ет: ав. "кяапи"- көз гамашдырмаг "глазу"- гар.

49. Х.Е.Керлот, Словарь символов, М.-1994, с. 288;

50. Гафгаздакы шимал сәрһәдләрини горујан халглары әрәб мәнбәләри "сибасича", јә'ни "спасиг" /п=б; г=ч/ адландырыр. "Сибасиджа" /из среднеперсидского "спасиг"/ означало "служилые люди", "сторожа", размещенные Сасанидами вдоль кавказской границы /Маркварт/, вооруженные секирами, известных как саварди. Саварди храбрые люди, связанные с производством секир /тәбәрзин//В.Ф.Минорский, История Ширвана и Дербенда. М.-1963. с.31, 214/. В.Ф.Минорски бу этноними /саварди/ "белые сабарты" вә ја "севордик" /"черные сыны"/ адландырылан мачарларла әлагәләндирир ки, буну да Авропа аварлары- вар хуниләрлә ејниләшдирмәк олар.

51. В.Ф.Минорский, История Ширвана и Дербенда, М.-1963, с. 28.

52. "... Погнался за ними царь, побили многих и остаток их скрылся за стенами Цилкани. И после вновь вышли из Цилкани и начали палить из ружей... И воины /царя/ стремились идти в атаку, и разрушить стену, однако подошедший Шанше не позволил... Вахушти Багратиони, История царства грузинского Т-1976, с.113."

53. "Дурдзук" этнониминин етимолокијасы "дэрэ", "даш гују", "кечид" кими изаһ олунур. /Генко А.Н. Из культурного прошлого ингушей. -Зап. Коллегии востоковедов, 1930, т. IV. с. 705/

Дурдзук-вайнахларын /чечен, ингуш/ әчдады сајылып. /А.В.Гадло, Этническая история Северного Кавказа IV-X вв. Л.-1979 с. 24-25/.

В.Ф.Минорски Кахетијадакы санарлары /Балакәндән 30-35 км. чәнуб-гәрбдә јерләшән Цнори, көрүнүр, бу епонимлә бағлыдыр/ чечен мәншәли һесаб едир. "По-грузински цанар- мужественные горцы, жившие у Кавказского перевала, расширившие свои владения в Кахетию... Масуди считает их соседями Шакки т.е. смешивает их с кахетинцами, тогда как основные цанары, вероятно, были чеченского происхождения /В.Ф.Минорский, с.211/.

54. Башга вариантлар да вардыр: "даш дарваза дүзәлдир"; дарваза- "Дарула"

Мровели Леонти, Жизнь картлийских царей, М. -1979, с.31, 65, 67.

55. Г.А.Меликишвили. К истории древней Грузии, Тб.- 1959 с.124.

56. Ерети-Хоронта этнонимини гәдим Күр-Араз мөдәнијәтинин дашыјычылары олан һурриләрин ады илә дә бағламаг олар. "От правосточнокавказского языка, по данным глоттохронологии, отчленяется хуррито-ураритский язык. В это время они обитали между современным Тбилиси и Кавказскими горами к востоку от него. В дальнейшем хурриты расселились Южнее, на более значительной территории. Пределы распространения хурритов в Передней Азии совпадают с границами распространения куро-аракской культуры" /Дьяконов И.М. 1966, 1988; Дьяконов И.М., Старостин С.А., 1988/.

Кахетија этнонимләринин мағара мө'наларыны Төвратдакы һуриләрин /Хореи/ "Троглоид" /"мағара адамлары"/ адланмасы илә мугәјисә етмәк олар.

57. Мровели Леонти... с. 42, 65; Д.Л.Мухәлишвили, с.40, 42

Әрәб хәлифәләринин көмәји илә ермәни килсәсинин албанлары григорјанлашдырмасы вә өлкәни ермәниләшдирмәси һаггында бах: Зија Бүнјадов, Азәрбајчан. VII-IX әсрләрдә Б.-1989; с. 93-100; Моисеј Каланкатуклу, Албанија тарихи /Мүгәддимә, тәрчүмә, гејд вә шөрһләр акад. З.М.Бүнјадовундур/ Б.-1993, с. 227-228; гејд. 8

58. "Албан тарихи" һунларын кнјазы "јүксәк тахт саһиби" /мугәјисә ет: "саһиб ас-сарир"/"тахт саһиби"/-Сәрир һөкмдарынын титулу/. "Јунан олимпиадаларынын галиби кими шөһрәт газанмыш" Алп елтәбәри "әсли өләнләрдән олан" кими гәләмә верир. Моисеј Каланкатуклу, Албанија тарихи, Б.-1993, с. 160-161/. Төвратда Фәләстинин

әввәлки мөчүс әһалиси һурри /hurri, h'r; hori/ адланыр ки, бу да тарихи реаллыг олан вә арамирәләр тәрәфиндән сыхышдырылан шимал мәншәли һурри-аморей /ебар/ мүнһити илә ејниләшир. /И.М.Дьяконов, языки...с. 113-116; 355/. Шәрг ән'әнәсиндә вә христиан Авропа ән'әнәсиндә Авропаја кетмиш бу халглары Гафгазла бағлајырлар вә бу "шимал чәнкавәрләрини" бә'зән Чалут /Голиаф/ адландырырлар.

59. Әрәб хилафәтинин сонунчу "шимал" гуршагы Ермәнистан инзибати бөлмәсинә дахил иди.

Азәрбајчан, Арран, Иберија /Күрчүстан/ вә Ермәнистан Сасаниләр империјасынын тәркибинә дахил олуб империјанын дөрд инзибати ваһидиндән бири /ән учгардакы/ олан Шимал чанишинлији /Гафгаз кустақы/ тәшкил едирдиләр. Әрәбләр дә бу инзибати бөлкүнү сахлајараг Әмәвиләр хилфәтинин Гафгаз өлкәләрини әһатә едән бу шимал чанишинлијинә Арминија дејирдиләр /Зија Бүнјадов, Азәрбајчан... с. 39-42/.

60. Моисеј Каланкатуклу, Албанија тарихи /Мүгәддимә, тәрчүмә, гејд вә шөрһләр акадмик З.Бүнјадовундур/. Б.-1993. с. 25, 151; 160-161, 210, 225 /гејд. 223/, /гејд. 56/;

61. Бу һагда бах: Ю.Джафаров, Гунны и Азербайджан, М.-1993, с.66-67.

62. Һунларын илдырыма вә девләрә ситајиш етмәләри онларын "шимал күтлүјү" кими изаһ едилир.

Һинд-Авропа дилләриндә илаһи /"сәма", "ишыгы сәма", "ишыг"/ мө'сыны верән Зевс /zov; diov; deivos; deus; dei; de/ - дев /диј/ сөзүнү /Л.А.Гриндин, Древнейшая ономастика Восточных Балкан, София-1981, с. 42-47; Мифологический словарь, М.-1991, с. 220/ әрәб дилиндә зија /"дыја" "-д.в."/ - ишыг сөзү вә авар /гафгаз/ дилиндә "зоб" - "сәма" сөзү илә мугәјисә етмәк олар. Девләрә ситајиш - "Туран дини" даһа гәдим олараг зәрдүштлијә гаршы гојулурду.

Јухарыда гејд етдијимиз сөзү һәм сами, һәм дә гәдим һинд-авропа дилләриндә "илаһи", "ишыг", "дава" мө'наларыны верән "раф" этноними илә мугәјисә етмәк олар ки, бу да "өлүб кетмишләр" /бах: гејд. 58/ олан "рафаимләр" /"Раф оғуллары"/ "Рифат-Гафгаз" дағлары вә "рофея" /"Илдырым"/ анлајышлары илә ујғунлашыр. Бүтүн халгларын дини көрүшләриндә демиург ролу ојнајан илдырым христианлыг да вә Исламда да Аллаһын "чәза веричи" вә "бәхш едичи" гүввәси /ипостасы/ кими чыхыш едир. /мүг. ет. әрәб. "рафа" - горумаг; "раффа" - дөјүшмәк; парламаг; библ. Рафаил - ангел хранитель и каратель/ вә халг арасында илдырымла әләгәдар бир чох ајинләр бу күнәдәк јашајыр.

Һинд-Авропа, һетт-һурри мүнһитиндә вә бир чох халгларда мөвчуд олмуш илдырым аллаһы Тору /Таргу, Торум.../ вә Перуну /Перкунас, Пирва/ - мүг. авар. "пири", "пирхи" - "илдырым"; әрәбчә "барг" - парылты; илдырым; "бәри 'ун" - "халиг" /мүг. ет: скандинав мифол. Бури- Творец, Торум /тәрәдән/; Бор- "мәхлуг," јө'ни "вар олан"/; диқәр

абларда "хиласкар" /"азад едөн", "тәмизлөжөн", "тәмиз"/; "бариз", "ајдын"; "мүбариз" - "борец"; "бөрөкөт" /"бөрөкө"/; "бөрө" - "вуруш-маг", "азад олмаг" /"тәмизләнмәк"/; вара /варра, таурат/ - парламаг; кизләнмәк /мәһрәмлик/; Төврат вә с./; гәдим сами /саби, һөбөш.../ - br, ptr /"төрәтмәк", "азад етмәк"/ вә һәмчинин санскрит вә иран dhator, pedar pur; atar/"төрәдөн, "ата" "алов"/ көкләрине /И.М.Дьяконов, Архаичные мифы Востока и Запада. с. 26-27/ кедиб чыхан сөзләр мачус-маг, каһин мә'насыны верән "пурајсој" /puraithoi/, "атраван" /athravan/, "асурахан" /бу һагда. И.Алиев, Очерки истории Атропатены, Б. -1989, с.17/ ифадәләри илә аскет мә'насыны верән таргуман /туркман/ етноними вә һәмчинин каһин-шаман мә'насыны верән "тархан", "гурхан" /"сурхан"/, "бурхан" вә "брахман" терминлери илә мугәјисә етмәк олар.

Бу нүмунәләр дүнја мигјасында бу күнәдәк ишләдилән һәрби, ичтимаи-игтисади терминологияја вә ја Орта Әср мәнбәләриндә дәррин из бурахмыш бәди-ичтимаи тәсәввүрләрә вә псевдо-тарихи ән'әнәләрә әсаслы тә'сир кәстәрмиш олан гәдим Өн Асија - Гафгаз, Шәрги Авропа әләгәләрини бир даһа тәсдиг едир. /Бу һагда С.Сулейманова, История мифов; "Северные народы" в арабских и местных источниках. Интерпретация мифов/.

Әрәб мәнбәләри, Күрчү мәнбәләри, һәтта сон әсрләрә аид рус мәнбәләри Зирәһгыранда, Нухада /Шәки/, Тсунтада /Ахвах/-мачус дининин галмасы һаггында мә'луматлар верир.

63. Гәрби Түрк хаганлығынын јаранмасындан әввәлки арси-хәзәрләр вә сонрақы ассимилјасија олунмуш түркүт-хәзәрләр мүхтәлиф этнослар кими гәбул олунур. /Бу һагда: Л.М.Гумилев, Древняя Русь и великая степь, М.-1989, с. 38-39/.

"Хазары, живущие на Волге, раньше обитали в низовьях Терека и Сулака... , а поздняя Тюркско-Хазарская династия произошла от тюркютов, возглавивших огромное объединение в Великой степи... Они были монголоиды..., но сами хазары были европеоиды дагестанского типа..." /Һәммин јердә/.

64. Арсиләр Шәрги Түркүстанын гәдим сакинләри кими дә ашкар олунурлар. Парфијанын һаким сүлаләси /Арсакиләр, Аршакиләр/ онларла бағланылыр. /В.В.Бартольд, соч. т.2, ч.1, Работы по истории Средней Азии, с. 550; Работы по истории Кавказа и Восточной Европы с.814/.

65. Әрәб мәнбәләри /әл-Истаһри, Ибн һәукәл/ Дәрбәнд јахынлығында тәхмин олунан бу "руслары" "Арса" групуна аид едир, Мәс'уди бу групу "әл-лузгана" адландырыр ки, бу да Григори Бар Ебрејин /Әбү-л-Фәрәч/ һәммин јүрүшдә садаладығы "лезг"ләрә ујғун кәлир. /бу һагда бах: В.Ф.Минорски... с.148; М.И.Артамонов, История хазар Л.-1962, с.380/.

Күрчү мәнбәләриндә Еретинин ериставы Арсиани адландырылыр. /Мүсхелишвили..., с.61/.

Күрчү мәнбәләриндә "место Аришнани" /"Аришианис адгили"/ сәрһәд зонасы - санапиро кими төгдим едилир вә буранын һакимләри /"менапирә"/-дидебуллар "место Аришнани и право сидения на подушке" һүгугуна малик олур. Давидин һакимијәти алтында олан "Абхаз, Алан, Шаки, Рус" торпаглары ифадәсини /Д.Л.Мүсхелишвили, с. 61/ нәзәрә алараг Арсианини /Рус/ дикәр мәнбәләрдәки христиан мә'бәдләринин јерләшдији "Антсук, Тсахур, Гах-Јенисел, Лекартија, Зари... народа Хундзса, Нахче, Тошәтии, Некреси, Лагоетии, Белока-на, Маде-Пипинетии..." илә мугәјисә етмәк олар./бах. гејд.72/.

Хунз өлкәси олан Сәририн /Ирхан/ сәрһәд горујучусу ролуну нәзәрә алараг гејд етмәк олар ки, әрәбчә " ' арш" сөзү дә "сәрир" вә "арика" кими "тахт" мә'насыны верир. Белә ки, көрүнүн, бурада Кахәтија ериставларынын "тахт саһиби" - "спасиг" /регент/ һүгугларындан сәһбәт кедир.

66. Бизанс императору II Јустинианын /685-711/ хәзәрләрлә бирликдә Иберија вә Албанијаны өлә кечирмәси, Аррана, Күрчүстана вә Ермәнистана јүрүшләри һаггында бах: Зија Бүнјадов, Азәрбајчан... с.102-104.

67. "В царствование в Греции Юстиниана и в Грузии Гурама /570-600/ с востока пришли туркменские племена-авары и завоевали все земли от моря Каспийского до моря Черного... Сей царь /Юстиниан/ учинил мир с аварами и расселил их в горных ущельях Кавказа, а также в Хунзахе. Самых же знатных аваров царь поселил в Карталинии... В последствии правители Карталинии назначались из этого княжеского рода аваров. Один из потомков сих правителей из /рода/ Ксанских эриставов Тарнике спас Константинополь от Варды Склира во время царствования в Греции Романоza - об этом свидетельствуют грузинские и византийские писатели /Известия грузинских летописей и историков /КЦ/, СМОМПК, В.22. с.21; Родословие ксанских эриставов, составленное Ираклием II и представленное Императрице Екатерине при заключении грузино-русского трактатов 1783 г; Гиббсон, История, ч.IV/.

"Памятник эриставов" называет первого царя Грузии Иствиниане, которого Ф.Д.Жордания отождествляет с Юстинианом... Согласно Памятнику эриставов (ПЭ), Иствиниане возвел Ростомы /Бибилур, Голиаф/ в сан эристава цхразмийского /эристав эриставов/ ... /С.С.Какабадзе, Хроника Ксанских эриставов начала XV в. Письменные памятники Востока, 1968, М.-1970, с. 107; 111; 121 /прим. 11/; с.122 /прим.27/.

68. С.С.Какабадзе, Хроника Ксанских эриставов нач. XV в. Письменные памятники Востока, 1968, с.110; А.Т.Шавхелишвили, Из истории горцев Восточной Грузии, Т. -1983 с. 55-57.

69. С.С.Какабадзе -с.110.
Мараглыдыр ки, Квенипневели епоними авар дилиндә Хьвани- "атлар" /"кони"/ сөзү вә Загатала - Гах әразисиндәки Чудулу бинә /"

ат /чу-чол/ чодул/ мөһөлләси"/ вә ја Төвлә-тала топонимләри нәзәрә алынарса, амирахур /"начальник конюшни, вернее, коневодства" - С.С.К. /, я'ни "ахур /атчылыг/ валиси" кими изаһ олуна биләр.

70. "Он же привел лезгин и поселил в Пипинети для того, чтоб возили они летом лед с Кавказских гор". /Вахушти,... с.137/.

71. Бехистун јазыларында "кара" сөзү силаһлы азад әһалијә аид едилән халг-орду мә'насы илә изаһ олунар. /И.М.Дьяконов, История Мидии, М-Л, 1956, с.323; 332-335/.

Чох еһтимал ки, бир чох ад, титул вә топонимләрдә раст кәлинен "кара" сөзү бу мә'на илә әлагәдардыр. Буна сүбут олараг "гаравул" /"кешикчи"/ сөзүнү, гара рәнкин гадағанлыг /табу, мөһрәмлик/, әл-чатмазлыг /горуг/ вә фәдаилик рәмзи һесаб олунмасыны, "черный замок", "черный рыцарь" /"хранитель сокровищ/, әрәб. "сејид" - "гара кешиш" вә "гара кнјаз", авар. "чеерчи" - "гара киши" /мүг. ет: гара -чеер-черный; г=ч=ч/ вә с. мифләрин кизли рәмзини нүмунә кәтирмәк олар. Буну, үмумијәтлә, гара рәнкин өзүнә чәкмә /ишығы, рәнки/, кизләтмә кими физики хүсусијәтләри вә минилликләр боју инсанларын тәбии вә практики мүшаһидәләри, ассосиасијалары илә изаһ етмәк олар.

Даһа дәринә кетсәк, бу лексема гаранлыг, дарлыг, мөһдудлуг, әзабкешлик, мәтинлик ифадә едән дағ кечидләриндәки сәрһәд горују-чулары образы илә, аварча "Къварид" /къваридаб/, "къварихи" - "дар кечид" /мүг. ет: коридор/, күрчүчә истеһкам, гала мә'насыны верән "кари" - "дарваза" сөзләри илә, гејд етдијимиз "чар" /"чар/ епонимләри илә вә шахәләнәрәк горуг, сығыначаг вә сәрһәд /аксиденсия/ функцијасы дашыјан мағара, јералты јол, гују /һурри. "хур", әрәб. "ғар", фарс. "гар" /"кор", "кор"/, һ. -авр. "грот"/ образы илә әлагә кәсб етмиш олур. Мағара адамы /"пещерник"/ һәм дә раһиб, аскет, диндар мә'насыны верир.

72. Джуаншер /XI в./ упоминает Тушети в составе Цукетского эриставства - эриставства "хундзов и тушин и всех язычников тех гор". /А.И.Шахвелишвили, Из истории горцев Восточной Грузии, с. 213/. Башга бир Күрчү мәнбәсинин мә'луматына кәрә: "Царь Мириам /265-342/ прибыл в Цобены чарталцев, цилканцев /Цилбан-Зилбан/ отсюда отправился в Эрцо, остановился в Жалети в урочище Эдеми..."

"Нина пригласила горцев - чартальцев и цилканцев и проповедовала им слово Божье, но они отказались... крестила эрцойцев и тианетцев. Кварельцы убежали в Тошетию, отсюда спустились в Кхоети, остановились в Кацарети - выкрестила кхоэльцев и соджов". /Житие Грузии (К.Ц.) СМОМПК, т. 22, с. 18/. Башга јердә: "668-714. Царь Арчил прибыл в Цукети /бывший цахурский участок Закатальского округа/ и выстроил крепость Гасри /в. с. Ках/, в ущелье Лаквасти /Лекетское ущелье в Зак. округе/. поставил крепость (возможно Лагодехи-"лекская гора"). В то время Цухетией, Тушетией, Хундзахом и горными областями управлял Абухвастро, потомок правителей на-

горья, назначенный Вахтангом Горгасалом /+499/. Арчил оставил Абухвастро, но воздвиг город, крепость Нухпатис, обратил нужийцев /от язычества/ в христианство/. КЦ. СМОМПК, т. 22, с. 26. Бу һагда Д.Л.Мухелишвили, с.32; КЦ, 1, 243-244/. Әввәлки гејддә Мириам Ка саретидә /Гасри?/ дајаныр вә көрүнүр, Гах /Кхоәти/ вә Шәкини /"содж" - Шака /Сака/ христианлашдырыр.

Күрчү мәнбәләри Х әсрин әввәлләриндә "ерләрин чарынын" Кахетија хорепископуна гаршы вурушмасыны кәстәрир. /Строительная надпись церкви св. Георгия в Эредви. Вестник АН ГССР,... Д.Л.Мухелишвили..., с.36. Лакин 950-1050-чи илләрдә мәнбәләр /Тарих әл-Баб/ Шәки чары вә Кахетија һакими ифадәләрини ејниләшдирир /В.Ф.Минорский,... с. 117/. Д.Л.Мухелишвили "ер чарынын" Ерети патриси Адарнарсе /"Ишханик царь Эрети"/ вә Шәки һакими Адарнерсе ибн һамам илә ејниләшдирилмәсини мүмкүн һесаб едир вә Еретинин /Херија/ әрәб мәнбәләриндәки Абрија олмасыны кәстәрир /Д.Л.Мухелишвили, с. 36-37, 80 /гејд. 171, 172/.

Әрәб мәнбәләри /Х әср/ Сәрирдән он ики мәнзил чәнубда Хајдан /Ч. ндан/ адлы јер гејд едир вә онун чарынын Адзар-Нарса адланмасыны вә Х.нданда Сәрир чарынын сипәһ-саларларынын отурмасыны гејд едир. /бу һагда бах: В.Ф.Минорски, с.220/. В.Ф.Минорски Хајдан вә ја Ч.ндан адыны Хајдак кими охујур. Лакин бу ады Хиран /Херија-Ерети/ кими дә охумаг олар ки, бу да күрчү мәнбәсинин гејд етдији "Цухети, Тушетия, Хундзах"* /Хунзах-Сәрир/ әлагәсини тәсдиг едир.

Һәммин мәнбәләр Хиран һакими Адзар-Нарсанын ејни вахта мүсәлман, христиан вә јәһуди динләринә ситајиш етмәсини гејд едирләр. Буну "Искәндәријә"ләрдә тәсвир олунан вә Вахб ибн Мүнәббихин вә Бирунинин гејд етдији аскет таргуман /тарчуманларын ислам, христиан вә јәһуди динләри арасында олан мөвгеји /С.Г.Агаджанов, Новые материалы о происхождении туркмен, 1963, с. 13-16/, мачар мүһитиндә гејд олунан "халисләрин", "кабар"ларын атәшпәрәстлик вә јәһуди дини арасында олан бид'әти /М.И.Артамонов... с.286/ вә јахуд "христианлыг вә атәшпәрәстлик дини арасында орта јер тутан" павликиан /бајлакани/ тәригәти илә /бу һагда бах: З.Бүнјадов, Азәрбајҟан... с.213-219/ мүгајисә етмәк вә бурада гејд олунан мачусларын /"язычники тех гор"/ бәлкә дә, ермәни

* Башга гејдләрдә "Гунзетия", "гундская страна" вә јахуд "народ Хундза" јазылып. Мосолон, гәдим бир манускриптдә дејилир: "Он /каталикос/ обзревая свою паству, видел храмы в Антцухе, Цахур, Гах-Әлисени, Куми, Лекартии, Зари, народа Хундза, Нахче, Тошети, Некреси, Лагозтии, Белокана, Маде-Пипинетии, Периджан, Мухах-Мамрехии и всей равнины..." /Орадача, с.50/ Вә јахуд башга гејддә: "Предводитель монголов Ала-Тимур отправился в Белоканы, вступил в Гундзетию" /орадача, с.51-53/

Абухвастроја /"потомок правителей нагорья"/ кәличә исә, күрчү мәнбәләри XVII-XVIII әсрләрдә Чара гаршы вурушларыны улукосорлара гаршы кетмәләри вә Тсукетини дағымалары кими тәсвир едирләр. /орадача, с.57; Вахушти, с.62; 323/.

килсәсинә вә Өрәб хилафәтинә гаршы чеврилмиш павликиан һәрәкәты илә әләгәдар олмасыны тәхмин етмәк олар.

73. Бу мұхтәлиф формалары зәиф самит олан "в"нын дүшмәси вә јахуд "в" - "б" - "п" - "ф" чеврилмәләри, мұхтәлиф протезалар вә боғаз самитләринин вә нәфәсли сәсләрин "г", "к", "х", "һ" сәсләри илә әвәз олунамалары /мәсәлән, са 'ат-сагат; хан- хаган әмир-хәмир; егос-һерос-һерој; рус- урус- глурус;.../, "р" -"л" кечидләри вә с. илә изаһ етмәк олар. /гејд олуан чеврилмәләр һаггында; Peter B.Golden... с.196; В.В.Бартольд, Тюрки, Т. 2. ч.1 с. 32; Т. 5 с. И.М.Оранский, ... с.65/.

74. С.С.Какабадзе, Хроника... с. 110,111

75. Авар мәншәли сөзләрин күрчү терминологиясында ишләдилмәси авар ә'јанларынын Карталинијада јерләшдирилмәси мә'луматларыны тәсдиг едир. Буну "моуров"- һаким, "мтиул"- "дағлы" /"дағыстанлы"/, "мтавар"- кнјаз терминләринин аварларын ады "ма'арулал" - "дағлы" /"ме' ерав"/ вә Сәрир һөкмдарынын "дағларын хаганы" титулу илә әләгәсиндән дә көрмәк олар.

76. Г.В.Тсулаја мүүллифин Дарубал /Дарбал/ галасыны дәгиг олараг Дарјал галасындан /"Арагви гапылары"/ ајырмасыны вә ону Балазуринин дурдзук өлкәсиндә гејд етдији истәһкамлардан бири олмасыны гејд едир. Мровели Леонти, ... с.31, 65, 66, 67, 53.

77. А.И.Шавхелишвили, с.53, 73-74.

77б. Гәрби Гара дәниз тајфалары һесаба олуан "москлар" (мушк) "апешлајлар" (абхазлар һесаба олуурлар) вә с. илә бәрабәр һетт чарлығы һудудларындан чыхышлар едирдиләр. "Мушки" термини фригялылар да аид едилер. һетт дәвләтинин сүгуту онларла әләгәлендирилир. Онларын Кичик Асијаја јүрүшләри Гара дәнизин чәнубундан вә шәргиндән јөнәлән јүрүшләрлә бирләшәрәк Ассур чарлығы үчүн тәһлүкә төрәдирди. Ассур вә Мисир мәнбәләри бу "шимал халглары"ны "тухер"-гәһрәман" (мүг. ет: өрәб "гаһир", јунан "һерос", рус "һерој") адландырыр (бу һагда: История древнего Востока, II ч. с. 105-107). "Туска" термини өзләрини расен адландыран этрусклара да аид едилер (Г.И.Соколов, Искусство этрусков, М.-1990, с. 30б, п. 1).Бу этнонимләри ән'әнәви "шимал халглары"-росмосокларла (Рос, Месех), тогорманларла, егерләрлә (лаз вә ачар торпагларында), огорларла (Шәрги Европа вә Шимали Гафгазда) мүгајисә етмәк олар. һазырда чеченләри "мосох", "мисчег" адландырырлар.

78. Гәдим күрчү мәнбәләри Гара дәнизи Спер дәнизи адландырыр ки, бу да гәдим Өн Асија /Бабил/ китабәләриндә гејд олуан Субарта - "шимал океаны өлкәси" анлајышы илә ујғун кәлир.

79. Хинитләрин /авар, вар-хуни/ ады да "хиона" /"белые"/ сөзү илә әләгәдардыр. /бах: гејд 28 /салнамә/.Гәрби Түрк хаганлығынын табелији алтына дүшмүш мачарлар да Гәрби Европаја кетмиш аварлар /вар-һун/ кими огор тајфасына мәнсуб идиләр. Онлар да сонрадан Паннонијаја кедәрәк аварларла бирләшмиш вә венгр /мачар/ хал-

гыны тәшкил етмишләр. Мачарларын да түркүтләрин /Гәрби түрк хаганлығы/ һакимијәти алтына дүшүнчә аварларла бирликдә Шәрги Европанын ас-јас /арси/ тәбәгәсинә мәнсуб олмасыны еһтимал етмәк олар. Арсиләр /аорслар/ чин мәнбәләриндә "јансај", "аланија" вә ја "тоғумонг" адланырлар./В.В.Бартольд, Очерки истории Туркменского народа, т. II. ч. 1. с. 550; Арабские известия о русах, с.814/. Күрчү мәнбәси гејд етдијимиз мә'луматда /бах. гејд. 67/ аварлары "түркмән" адландырыр. "Түрк", "түркмән" этнонимләри, гејд етдијимиз кими, әввәл сакрал мә'на дашымыш /бах. гејд. 62; 72/ вә гәдимдән бу әразидә јашамыш халгларла әләгәдар олмушдур. Буну бәдии образ олан тогорман-түркмәнләр вә мачарлар һаггында әфсанәви мә'луматлар тәсдиг едир.

Л.Н.Гумилјов "гәдим этносун галылары" һесаба етдији аварлары мифик нәһәнкләр /"тролли", "турсы"/ илә әләгәлендирир.

Скандинав мифолокијасындакы дүнјанын илк сакинләри олан турслар /јетунлар/ гәдим Мисир мәнбәләриндәки шимал өлкәси Кифтиу сакинләри, Төвратдакы вә үмумијәтлә Шәрг мифолокијасындакы рафаимләр /Чалут-Голиаф, Нимрод, Ог/ илә ејниләшир. Гәдим рус килсә китабларында обрлар /аварлар/ да нәһәнкләр кими тәсвир олуур ки, бу да гәдим росларын /мәншәләри мүбаһисәли һесаба едилер/ тәсвири илә ујғун кәлир.

Бу, албан вә күрчү мәнбәләриндәки һунлар вә овслар /баслар/ һаггындакы "әсли өләнләрдән оланлар" вә "богатырь-Голиаф", бизанс вә өрәб мәнбәләриндәки "шимал чәнкавәрләри" ифадәләри илә вә гәдим руслар-нәһәнкләр /мүасир "рус" этносу илә ејниләшдирилмир/ һаггындакы мә'луматларла сәсләшир.

Гејд олунамалыдыр ки, јерли мәнбәләр /"Ирхан-намә", "Тарих-Дағыстан", "Очевидец о Шамиле"/ аварлары рус адландырыр. Дагестанские исторические сочинения, М. -1993, с.166; А.Р.Шихсаидов, Дагестанская историческая хроника "Тарих Дагестан" Мухаммада Рафи, Письменные памятники Востока, 1972, М.- 1977, с. 107, 112; А.Бакиханов..., с.22, 213 /прим. 79/.

Лаклар аварлары "јаруса" адландырырлар. Бу этнонимин мәншәји "авар" сөзүнүн мәншәји кими, гејд етдијимиз авар. "рос", лат. "егос" јунан. "һерос", "arsen, arrhen"; "vir", түрк. "әр" "кәрој" мә'налары илә дә әләгәдардыр ки, буна паралелләри Өн Асија мұһитиндә дә көрмәк олар. /шумер. егі - дојушчү/.

Мачарларын адыны вә "огор" этнонимини "мачус" /"маг"/ вә һәмчинин "заһид", "раһиб" мә'насы илә бағланан "мағара" /"хур", "гар"/ сөзләри илә мүгајисә етмәк олар /ч=г/. Аварларын адыны да /"ма'арулал"/ һәм дағ /авар. "магар", "мегер"/ һәм дә магар сөзү илә әләгәлендирмәк олар. үмумијәтлә, мифолокијада дағ-мағара образы ејниләшир, мәсәлән, әфсанәви Каф /"кәһф" - мағара"/ вә ја Меру /"мағара"- боғаз самити дүшә во ја "г" сәсинә чеврилә биләр/ дағы; авар. "мағлихан" /"ағыдејән"/, "мағлирук" /"ағы дејән јер"/, үмумијәт-

лө, "ағы", "маг" вә "могила" /"гәбир"/ сөzlәри дә, көрүнүр, мацуслугдан галмадыр. "Искәндәријәләр" аскет түркмәнләри "өлүләрә ағла-жанлар" кими характеризә едирләр. Бу этнонимләрин "сакрал" мәналары, онларла әлагәдар халгларын үмүмән заһид олмасыны јох, онларын дини мөвгеләрини, е'тигадларыны көстәрир. Бу е'тигадлар, көрүнүр, исламдан сонра дәрвиш орденләри илә говушмушдур.

Башга динләрдән фәргли олараг Ислам заһидлији тәгдир етмәсә дә, дини тәсәвүрләрин үмуми әсаслары олан идејалардан кәнара чыха билмәмишдир.

80. КЦ..., с. 26-27.

Ола билсин ки, әрәб мәнбәси "славјан" дедикдә Чар әразисиндә локализә олунан силвләри /чилбләр/ нәзәрдә тутур. Бу әразидәки силвләр /чилбләр/ вә ја лбинләр /Липин, албан/ һаггында Плиниј вә һәмчинин албан, ермәни вә әрәб мәнбәләри мә'лумат верир /бу һагда; В.Ф.Минорский..., с. 28/.

81. С.С.Какабадзе, с. 110-111; А.И.Шавхелишвили, с.67.

82. Бу, павликиан /бајлакан/ һәрәкаты илә әлагәдар ирәли сүрдүүмүз мүддәја ујғун кәлир вә ермәни вә албан христиан мәнбәләринин Гафгаз халгларыны, "ләзкиләри" "Атрпатаканын, ермәни халгынын вә дининин тәбии дүшмәнләри" олан һунлар вә јахуд "ифрит ордусу" /"легион демонов"/ адландырмасыны әсасландырыр, /Есаи Хасан-Джалалјан..., с. 22, 38, 44, гејд. 120; с. 46, гејд. 213/. Ермәни килсәси Двин јығынчагынын гәтнамәсиндә бу "мурдар мсхне тәригатчиләрини" "шәјтан балалары" адландырмышды. /З.Бүнјадов..., с. 215/.

83. С.Сүләјманова, "Дәрбәнд-намә"нин..., с. 171; Известия..., КЦ, СМОМПК, В.22, с. 15-16; Гмыря Л.Б. Страна гуннов..., с. 93-94;

84. Л.Н.Гумилјов вә М.И.Артамонов аварлары /вархонит/ Шәрги Авропада вә Шимали Гафгазда мөвчуд олмуш гәдим етник тәбәгәнин /арси, ас-јас/ галыглары һесаб едирләр. /Л.Н.Гумилев, Тысячелетие... с. 165-166, 169; М.И.Артамонов, История..., с. 107-108/. М.И.Артамонов Шимали Гафгаза кәлмиш аварларын гоһум мүһито /овслар/ дүшмәсини гејд едир. Л.И.Гумилјов вархонитләри /вар һун/ сак тајфасы хиона һесаб едир вә онларын авропеоид олмасына бир сыра дәлилләр кәтирир, о чүмләдән, "приводит рассказ Аммиана Марцеллина о погибшем в бою их царевиче, красавца в глазах грека, участвовавшем в походе Шапура на Амиду" /Л.Н.Гумилев, с. 168/. Бу дөјүшүн тәсвирини бизанс, ермәни, албан вә күрчү мәнбәләриндә ән'әнәви шәкилдә ејниләшдирилән албан шаһзадәси Козисин /Оројзун оғлу/ Алазан саһилиндә ромалыларла дөјүшдә өлдүрүлмәси, барсил чарынын вә јахуд һун чәнкәвәринин вә ја Санесанын нәһәнк сәркәрдәсинин ики јөрә бөлүнәрәк өлдүрүлмәләри, Чуаншәр Чуаншәрианинин гејд етдији бизанслыларла дөјүшдә иран ордусунун тәркибиндә вурушан ләк чары Ипачачын /Бируни Ипачач адыны Сорир

һөкмдарынын титулу кими верир/ өлдүрүлмәси вә с. сәһнәләр илә мүгајсә етмәк олар.

85. Чарын шимал сәрһәддиндәки Антл-Ратл /"Једди јер" вә ја "једди дарваза"/ ичмасына /мүг. ет: Дөјләм Аварындакы Дәст-би вә Мәс'удидәки "Једди јер"/ вә Дидо һәрби-сијаси иттифагына дахил олан Дағыстан халгы - гениохлар /Генозе, генокаја, генохалис/.

86. С.Ашурбәјли, Интерпретация этнопонимов Азербайджана по "Ашхарацуйцу" /"Армянская география"/ УП в. Источниковедение и текстология средневекового Ближнего и Среднего Востока, М. -1984, с. 48.

87. Бу сөз "аскет", "мағара адамы" /"раһиб"/, "тәбии фәләкәтдән вә ја тә'ғибдән хилас оланлар" вә с. мә'на чаларлары илә дә шахәләнир вә Төвратда, Гур'анда, Иран епосунда вә бир чох халгларын мифолокијасында әфсанәви образларла бағланыр.

Марағлыдыр ки, Кахетијанын мүхтәлиф адлары /Хоронта, Герети, Мегеро, Кахети, Гах, Нуха,/ мағара мә'насыны верир /һурри. "хур" әрәб. "ғар", "мағара", "кәһф", фарс. "гар", лат. "грот" түрк. "каһа", авар. "ноко", лак "нух" -мағара/. Шәки /Сакасена/ вариантыны да Төвратдакы "сухит" /сак, скиф?/ - "мағара адамы" /лат. "Троглоитид"/ ифадәси илә бағламағ олар ки, бу да Гафгаздакы Сухе /Цухма?/ илә ејниләшдирилир.

88. Античные авторы знали легов южнее и севернее Куры /Аракса/. /В.И.Ямпольский. Об одноименности древнего населения Атропатыны и Албании, "Труды Института истории и философии Ан. Азарб. ССР", с. IV /1954 г./, Путешественники об Азербайджане Т.1. Б.-1961. с. 462/. Страбон ләгләри Албанијада јашајан скиф тајфасы адландырыр /Страбон. География Л. -1964, с. 477/.

Дағыстан халгларынын мүәјјән етник групуна аид едилән "ләзки" епоними јалныз бу милләтин ады кими дејил, үмүмән дағ халгларынын тә'јини кими чыхыш едир. Мүхтәлиф мәнбәләр аварларын вә диқәр Дағыстан милләтләринин јүрүшләрини "ләзкиләрин", "ләкләрин" ады илә бағлајыр. Марағлыдыр ки, бу мә'нада һәмин ифадә Салнамәнин мәтниндә дә ишләдилмишдир. Бу этноним дә әввәл ичтимай мә'на дашымышдыр. Мә'лумдур ки, Бизанс империјасы чәнуб мөвгеләрини сахламағ үчүн "шимал чәнкәвәрләриндән"/ Тәбәри, 1, -894-895, История Себеоса стр. 30. З.Бүнјадов. Азербайжан... с. 42-43;/ јә'ни Шимали Гафгаз вә Шәрги Авропанын варвар халгларындан истифадә едир вә Гафгаз кечидләриндә өз гүввәләрини /легионларыны/ сахлајырды, даһа доғрусу, бу гүввәләри өз тәрәфиндә сахламағ үчүн тә'минат јарадырды.

Бу һалда "ләзки", "ләг" терминини Ромада һәрби һиссә, орду вәһиди ифадә едән вә Авропада әсасән муздулу гошуна аид едилән "легион" /лат. legio/ сөзү вә "ләгат" -"чанишин", "сәрдар" термини илә, "ләгавый", "лихач" ифадәләри илә, авар. "лаг" - "гуллуғчу", "адам", "хидмәт персоналы" /инзибати вә кешик ишләринә бахан/

термини вә һәмчинин бу мә'наја ујғун "лага" /"лагга", "алга".../ - "һовалә етмәк, сәләһијәт вермәк, гаршыламаг вә јахуд кечид /кириш/, мағара, сығыначаг мә'насыны верән "ләчә", "валәчә" /мәрчә, иләч, валәчә, тауләч, личә/ әрәб көкләри илә /мүг. ет: "логово", "ложе" сөзләрини, ч-г/ әләгәләндирмәк олар. Демәли, "лег" термини дә спасиг /"служилье люди", "сторожа"/ -регент мә'насыны вә "мона", "ери", "казак" терминләри кими гул /хидмәтчи/ - әскәр мә'насыны дашымышдыр. /бах: кириш, гејд. 28/. Гејд олунмалыдыр ки, моно, ери, лаг сөзләри адам /әр/ сөзү вә ја шәхс шәкилчиси илә әләгәдардыр. Авар. "хан" шәкилчиси "мән" /тап/ шәкилчиси илә ејни мә'налыдыр. Белә олан тәғдирдә кешикчи мә'насыны верән хун /хон/ сөзүнү дә гејд етдијимиз терминләр сырасына дахил етмәк олар /бах: гејд 28/.

Гәдим Өн Асија вә Гәрби Авропа мифолокијасында бу епоним һәртәрәфли биликли вә бачарыглы көмәкчи, чәнкавәр образлары /Луг, Лих /Лихас/, Локи, Лугал, Лоғман/ илә бағлыдыр.

89. Есаи Хасан Джалалян, Краткая история страны Албанской /1702-1720 г./ Б. - 1989 с. 22, 44 /гејд. 120/.

90. Әрәб тарихчиси /Тәбәри/ Дәрбәнд вә онун әтрафындакы дағларда јашајан әһали һаггында мә'лумат верәркән јерли әһалинин һүндүр јерләрә көчмәсини ермәниләрин һүчүму илә изаһ едир вә дағлыларын /"габчи" - "гафгазлы"/ өз торпагларыны атараг дағларда кизләнмәсини, һәмјн јерләрдә исә јалныз дәјүшчүләрин /әскәрләрин/ вә онлара көмәк едәнләрин галмасыны гејд едир. Ибн әл-Әсирин "сијасичиләрин" /сибасича/ өз галаларыны вә шәһәрләрини тәрк едәрәк көтмәси һаггындакы мә'луматы да бу дөврә аиддир. /Иззәтдин Ибн әл-Әсир, Әл Камил фи-т-тарих, тәрчүмә, гејдләр вә шәрһләр акад. Зија Бүнјадовундур, Б. -1996, с. 9/.

Лакин Х әсрдә, көрүнүр, јерли әһали артыг христианлашмышдыр. Күрчү мәнбәси Х әсрин әввәлләриндә "ерләрин чарынын" Кахетија хорјепископуна гаршы вурушмасыны гејд едир. 40-чы илләрдә исә артыг "Ишханик царь Эрети /"архонт Алвани"/ гејд олунур. Күрчү мәнбәси мә'лумат верир ки, "в Эрети до царствования Ишханика прежде все были еретиками". Ермәни католикосу Ананија Мокатси гејд едир ки, "престолом царства владел Ишханик, сын владыки Атрнерсе /бах: гејд 72/, внук благочестивого царя блаженного Хамама" /Д.Л.Мухелишвили., с. 36-40/. Буна көрә дә әрәб тарихчиләри Көнчә вә Тифлис арасында јашајан "гајда-ганун билмәјән, гачаг-гулдурлугла мөшгул олан" әс-сијавурдија /ермәни мәнбәләриндә "севордик"/ тајфаларыны "ермәни синфиндән олан позғун адамлар" кими тәсвир едирләр. /бу һагда бах: Н.Вәлиханлы, Әрәб Хилафәти вә Азәрбајчан, Б. -1993; с. 63, 64/.

91. Салнамәдән әввәл русларын Чара дахил олмасы һаггындакы гејди бу мүбаризәләрин јени мәрһәләсини тәчәссүм етдирән нөвбәти Салнамәнин ескизи кими гијмәтләндирмәк олар. Загатала археогра-

фик материаллары ичәрисиндә Чар Русијасына гаршы үсјанлар барәсиндәки гејдләрә дә раст кәлмәк олур. Дүздүр, бу гејдләр Чар Салнамәси кими формалаша билмәмишдир. Лакин бу дөврәдә Чар Русијасына гаршы дағлыларын мүбаризәсинә даир башга мәнбәләр мөвчүдүр.

САЛНАМӘ

1. Күрчү термини "тавад" - кнјаз мә'насыны верир. Бу термини Албан тарихиндәки "туаник" ("варлы адам") вә пәһләви "туваник" ("гүввәтли", "варлы") сөзләри (бах: Албанија тарихи, с. 214, г. 147) илә вә јахуд әрәб көкү "тавада" ("тада") - "галхмаг"; "тауд" - "даг" вә авар сөзү "таде" ("тад") - "јухары", "јүксәк", "дәрәчәли" илә мүгајисә етмәк олар.

2. Искәндәр Мүнши Шаһ Аббасын Күрчүстана јүрүшү дөврүндә Кахетијадакы вәзијәти тәсвир едәркән "ләзкиләрин" кечмишдән бәри бу јерләрә вахташыры јүрүшләрини вә әсир тутмаг мәгсәди илә һәмјн вахт бу јүрүшләрин хүсусилә күчләнмәсини гејд едир.

"Иһјә әл-мүлүк" әсәри 1616-чы ил Шаһ Аббасын Кахетијаја һүчүму заманы гызылбашларын бурадан ики јүз мин әсир апармасы вә бундан әлавә, јүз мин нәфәрдән чох әсирин "Кух-и-Албурз" (Албурзистан-Дағлыг Гафгаз) истигамәтиндә "чамаати-лазги" тәрәфиндән апарылмасы һаггында мә'лумат верир. (Г.Г.Берадзе, Я.П.Смирнова, Материалы по истории ирано-грузинских взаимоотношений в начале XVII века, Тб. - 1988, с.18-19).

3. Бу мә'лумат Вахуштинин 1706-чы илә аид етдији һадисәләрин тәсвири илә ујғун кәлир: "Предложили кахи Имамкули-хану разорить Чари и избавить Кахети от этого бедствия. Послушался он и собрал войско всего Кахети с тушами, пшавами и хевсурами, выступил и стал в Вардиани лета Христова 1706..., чтобы оттуда нападать постоянно" (Вахушти Багратиони, История царства Грузинского, пер. и ук. Накашидзе Тб. -1976, с. 165). Демәли, Салнамәнин мәтниндә "Вилајәтин көмәклији илә" дедикдә, тушлар, пшавлар вә хевсурлар дахил олмагла Кахетијанын гүввәләри нәзәрдә тутулур, Бисинчаг исә Вахуштидәки Вардианијә ујғун кәлир ки, бу да Кахетијанын шәргиндә Јенисел һаһијәсиндә кәнддир. Парсадан Горгичанидзә Башинчагы Алазанын јахынлығында Топ-Гара Ағачдан бир аз ашағыда гејд едир (Парсадан Горгиджанидзә, История Грузии, с. 115-116). Вахуштинин гејд етдији бу тарих (м.1706-һ.1118) Салнамәнин В.Хулуфлунун нәшриндә истифадә олунан нүсхәсиндәки вә авар мәтниндәки тарихә (һ.1118-чи ил) ујғун кәлир. Лакин Чара һүчүм етмиш күрчүләрин кери чәкилмәси вә ја мүсәлманлардан ијирми дөрд, кафирләрдән дөрд јүз нәфәрин өлдүрүлмәси мә'луматы дикәр археографик гејдләрдә вә Вахуштидә 1106/1695-чи илә аид едилән (Вахушти, с. 162-163)

дөјүшүн тәсвири илә дә ујғунлашыр. Көрүнүр, мәтндө һадисәләр 1118/1706-чы илдән башлајыр вә Вахуштинин тәсвир етдији 1695-чи илдәки дөјүш вә ја Чарын бундан әввәлки вә сонракы Күрчүстанә жүрүшләри (Вахушти, с. 161, 163) бурада өһатә олунмур. Лакин ошар һадисәләр гарышдырылыр вә мүәјјән фактлар үмумиләшдирилир. Вахуштидә, мәсәлән, дикөр гејдләрдә вә Салнамәнин мәтниндә 1120/1708-1709-чу илә аид едилән Чардахдакы дөјүш 1706-чы илдәки дөјүшүн арды кими верилир (Вахушти, с. 165).

Загатала археографик материаллары ичәрисиндә "Тухвату-л-муһтач" әлјазмасынын сонунда верилән хроноложи гејдләрдә бу һадисә 1106/1695-чи илә, сонра гејд олунан Чардахдакы дөјүш исә бурадакы кими 1120/1708, 1709-чу илә аид едилир: "1106-чы ил" Шабан ајында базар күнү Чарда кафирләр вә мүсәлманлар арасында дөјүш баш верди, мүсәлманлардан ијирми бир, кафирләрдән беш жүз нәфәр һәлак олдү. 1120-чи илдә Чардахда Имам Гулу ханла дөјүш баш верди". Лакин елә бурадача башга топлудагы гејдләрдә һәммин һадисәләр башга тарихләрлә верилир. Бир јердә Чардакы дөјүш 1106-чы илә, Чардахдакы дөјүш 1102-чи илә аид едилир. Башга бир јердә анчаг 1120-чи илдә Имам Гулу ханын Кахетә вә Чардахә кәләрәк мөғлуб олмасы гејд олунур. "Дәрбәнд намә"нин сонундакы хроноложи гејдләрдә исә Чардахдакы дөјүш 1103-чү илә аид олунур. Дағыстанын Калкии кәндиндән тапылан бир әлјазмада 1106-чы ил Шабан ајында базар күнү Голода кәндиндә (Чардан јухарыда) баш верән дөјүш тәсвир олунур. Бурада да мүсәлманлардан ијирми бир, кафирләрдән беш жүз нәфәрин өлмәси гејд олунур. Мараглыдыр ки, бурада "кафирләрин" мөғлуб олараг кери гајытмасы илә әлагәдар Голода газысынын кәсилмиш башы һаггында мифик бир һадисә верилир. Јерли әһали арасында Надир шаһын дағытдығы Голода кәнди вә һонзокор (һамизе кур - "овсунлу гаја") илә әлагәләндирилән "дијирләнәрәк дуа охујан Мәликин кәсилмиш башы" һаггындакы бу рәвајәт Салнамәнин авар мәтниндә Надир шаһын гардашы Ибраһим ханын һамизекурда өлдүрүлмәси вә Надир шаһын Јухары кәндә жүрүшү илә әлагәдар олараг нәгл олунур. (бах: гејд. 136)

4. Имам Гулу хан - Иран табелијиндә олан Кахетија чары III Давид (1703-1722)

5. Чардах - Чардахлар кәнди (Загатала рајону)

Кәндин ады бурада сылдырым гаја үзәриндә гурулмуш чартакла "од мә'бәди") изаһ олунур. Чартак Сасани дөврүнә аид абидәләр комплексинә дахилдир. (А.А.Гарахмедова, Христианские памятники Кавказской Албании, Б. 1986, с. 27-28; Е.А.Пахомов, Закавказская Длинная стена", -Т.Аз ГУ, серия ист, вып. 1, 1950, с. 68-90)

Әһали арасында бу мә'бәдә Пәри гала дөјилир вә Пәри үчүн бу галаја дағлардан гамыш боруларла сүд архы чәкилмәси рәвајәт олунур ки, бу да "Фәрһад вә Ширин" дастанынын фрагментини хатырладыр.

6. В.Хулуфлунун нәшриндә "1124-чү ил" тәрихи кедир. Лакин 1126-чы ил Вахуштинин мә'луматына даһа ујғун кәлир.

7. Вахтан хан Картли валиси, сонра Картли чары VI Вахтанг (1675-III, 1737).

8. Хизик - Алазанын сағ саһилиндә Сигнах маһалында наһијә.

9. Чукаан - Хизикә дахил олан кәнд, Тсноринин јанында.

10. Вахуштијә көрә, бу вахт Вахтанг Исфаһанда, шаһын јанында иди. Вахтангын гардашы Иесе чар тә'јин едиләрәк Тбилисијә кәлмишди. Иесе 1715-чи илдә беш иллик тәчриддән сонра Исфаһандан гајыдан Имам Гулу ханын јанына мандатуртухусәс (почт вә полис назири) Зурабы, Заза Авалашвилини вә Реваз Капланишвилини кәндәрир. Онлар кахларла (кахетијалыларла) бирликдә бура талана чыхмыш чарлыларын үзәринә кедирләр вә мөғлуб олурлар, ијирми дөрд кнјаз вә бир чохлары өлдүрүлүр вә талан едилир. һәммин или чарлылар Хунаны талан етдикдән сонра Иесе Имам Гулу хана көмөк үчүн спаспет Луарсаб вә Бараташвили илә гошун кәндәрир. Чарлылар галиб кәлир вә онлары Хизикә гәдәр тә'ғиб едирләр. Бундан сонра кәндәрилән Автандил вә Амилахор да мөғлуб олараг кери гајыдырлар (Вахушти, с.168).

11. Мухах - Загатала рајонунда кәнд.

12. һачо - Ола билсин ки, Чардан јухарыда дағда һачори (Кочори) адлы јер вә јахуд Загатала рајонунда һачоноһур кәнди. Шамилин Загаталадакы рус гүввәләринә һүчүму илә әлагәдар сәнәдләрдә рапортларынын кәндәрилдији рус дүшөркәси - Коджоры кими гејд олунур (ф. 548, сп. 3, д. 451, л. 145-148).

13. һашијәдә верилиб.

14. Мағран (Мағрани) - Телавдан ш-гәрбдә гала вә кәнд вә ја Хизихдәки Мағаро кәнди.

15. Бу һадисәләри түрк мәнбәси - Бәдрәддинзадә Әли бәјин "Гаимә"си белә тәсвир едир: "...1128-чи илдә Әчәм өлкәсинин гәрб тәрәфиндән Чар-Тала (мәтндә сәһв олараг "Чархар" кедир) адланан дөрд кәнддән ики минә јахын ләзки Ганлы Шабан вә Молла Абдуллаһын башчылығы илә Тифлис наһијәсинә һүчүм едир. Үч ил онлар Тифлис вә Кәнчә наһијәләринә һүчүмлар едир, евләри јандырыр вә гарәт едир, әсир тутур, јухары рүтбәли адамлары өлдүрүрдүләр... Күрчүләр шүчаәтлиликләринә бахмајараг онлара үстүн кәлә билмир, мүсәлманлар галиб кәлирләр... Шаһын ә'јанларындан олан тсахурлу Әли бәј васитәси илә онлар арасында сүлһ бағланыр... 1135-чи иләдәк онлар арасында әмин-аманлыг олур, күрчүләр һәр ил онлары гонаг чағырыр, онлара еһтирам көстәрир вә гијмәтли һәдијәләр, мал верирләр..." (Г.М.Мамедов, "Каимә" Бәдрәддинзадә Али -бәя, Известия АН Аз. (серия истории, философии и права), 1988, н.3, с.71).

Бу фактлары Загатала археографик материаллары арасындакы мөктублар да тәсдиг едир.

16. Гаваз - Алазанын сол саһилиндә наһијә.

17. Сабуд - ола билсин, Шилданын јахынлыгындакы Сабуге вә ја Тионетидәки Саборио.
18. Телав - Кахетијада шәһәр.
19. Мәһәммәд Гулу хан - II Константин, Кахетија чары, Ираклинин оғлу.
20. Шаһ һүсејн - Сәфәви шаһы Султан һүсејн (1694-1722).
21. Бу һиссә "сонра" ("ба'да") сөзүндән сонра әлавә кими һашијә-дә јазылыбдыр вә әлавәјә ишарә сонракы чүмләдәки "мүсәлманлар јандырдылар" ифадәсиндән сонра гојулубдур. Будур ки, һәмин һиссә (әлавә) сонракы чүмләнин әввәли (заман будаг чүмләси) кими баша дүшүлмәлидир: " Ондан сонра ки, [Чар, Тала вә башга кәндләр (ичмалар) Гаваздан Сабудајадәк олан әразини тутдулар, әһали... вә Мәһәммәд Гулу хан... Кахети алараг бура кәлди], мүсәлманлар Телавдан Бидигарадәк Кахетин кәндләрини јандырдылар..."
- В.Х. нәшриндә еһтимал олунур ки, бу һиссәдәки гарышыгы мәнәндә мүәјјән бурахылыш илә әлагәдардыр. Белә тәсәввүр јараныр ки, В.Х. нүсхәси бу нүсхәдән кәчүрүлмүшдүр вә әлавәнин јери дүзкүн мүәјјән едилмәмишдир.
22. Бидигар - В.Х. нәшриндә гејд олунур ки, XVIII әсрә аид хәри-тәдә ики Бидигар кәстәрилир. Бири Алазанын сағ саһилиндә Хизих-дә, бири исә сол саһилиндә Гаваздан чәнубда.
- Ола билсин ки, бу, Балакән рајонундакы индики Пучкар кәндидир.
23. Тионети - Кахетијадан шимал-гәрбдә әрази.
24. Мәтнин биринчи шәхс тәрәфиндән ифадә едилмәси Салнамәнин мүәллифинин јерли мәншәли (Чар-Таладан) олмасына дәлаләт едир.
25. Алаверд - Телавын јахынлыгында јер.
- 25а. Күрчаани - Кахетијада шәһәр, рајон мәркәзи.
26. һүсејн Әли хан - Ширванын бәјләрбәји (һакими).
27. Ширванын бәјләрбәји һүсејн Әли ханын чарлыларла мүһарибәси вә өлдүрүлмәси һаггында Гәрби Авропа мәнбәләри дә мә'лумат верир (В.Хулуфлунун нәшриндә Е.А.Пахомовун гејди).
- Бу һагда "Гаимә" белә гејд едир: "Шаһ нә гәдәр онлары өз орду-сунда хидмәтә чағырырдыса, онлар мүхтәлиф бәһанәләрлә бу тәкли-фи рәдд едирдиләр... Онлар мөһкәмләнир вә ирәли кедирдиләр. Шаһ онлара гаршы гырх мин шејтана бәнзәр дөјүшчүдән ибарәт орду илә Ширван һакими һәсән Әли ханы вә дикәр гошун башчыларыны кәндәрир. Онлар Тифлис вә Кәнчә арасында дүшәркә салырлар. Ичма бу һагда хәбәр тутдугда, сәһәр тездән онлара һүчума кечир вә онлары мөғлуб едир... Өлдүрүләнләр о гәдәр иди ки, бу јердән һеч гушлар да үчмур. Адамлар исә бир даһа бу гыса јолдан истифадә етмишләр..." (гејд олунан мөғалә, сәһ.72) Вахушти гејд едир ки, чарлылар о гәдәр гәнимәт әлдә етмишдиләр ки, дәвәни дөрд маната сатырдылар (Вахушти, с.170).

28. Булғадарлар - авар мәтниндә "булғадарлар" јеринә "дағыстанлылар" кедир. Загатала зонасында "булхадар" Дағыстандан кәлән аварлара дејилир. Бурада инди дә јерли аварлар вә булхадарлар вә ја булғадар кәндләри, булхадар диалекти ајрылыр.

В.Х. нәшриндә бу етноним Чар-Балакәнин шимал гоншулары олан андиләрә аид едилиб, лакин бир чох мәнбәләрдә олдуғу кими, сәһв олараг "гулхадар" кими верилиб. Ола билсин ки, бу епонимин һәрфи мә'насы "ботлихли" ("бальхәадерил") демәкдир. Ботлих (Большихъ) Анди ичмасына дахил олмушдур.

Бунунла јанашы, булғадар тарихән түркмән тајфасы һесаб едилмишдир. Марағлыдыр ки, күрчү мәнбәси бир һиссәси Гафгазда јерләшдирилмиш (Бизанс императору Јустиниан тәрәфиндән) Авар хаганаты аварларыны түркмән тајфасы адландырыр. (К.Ц. СМОМПК, В.22, с.21) Гејд едилмәлидир ки, түркмәнләрин (мүасир түркмән етноними илә ејниләшдирилмәмишдир) вә һәмчинин аварларын мәншәји һаггында онларын түркдилли вә ја ирандилли вә јахуд тамамилә башга ("особливое поколение") група аид олмалары вә с. мұлаһизәләр мөвчуддур вә бу мәсәлә мүбаһисәли һесаб олунур. М.И.Артамонов, Л.Н.Гумилјов аварлары Шәрғи Авропада вә Шимали Гафгазда мөвчуд олмуш гәдим етник тәбәгә-арсиләрин (арси, ас-јас) галыгла-ры, гәдим Туранын варисләри һесаб едирләр. Артамонов Шимали Гафгаза кәлмиш аварларын гоһум мүһитә (овслар) дүшмәсини гејд едир. (М.И.Артамонов, История Хазар, Л. -1962, с.105-108; Л.Н.Гумилев, Тысячелетие вокруг Каспия, Б. -1991, с.165,166,169; Н.Я.Бичурин, Собрания сведений о народах... Т.1.с.296) В.В.Бартолд арсиләрлә бағладығы Токумонг Јансај (аорс) - Аланија - Суде (Согд) өлкәсини һәм Зәрәфшан вә Сыр-Дәрја вадисиндә, һәм дә Шимали Гафгазда локализә едир (В.В.Бартольд, Очерк истории туркменского народа; Работы по истории Кавказа и Восточной Европы, Т.II, ч.1. с.550; 814).

Булғадар терминини "ботлихли" ("бальхәадерил") вә ја "балахлы" ("белехәдерил") кими изаһ етмәк оларса, дикәр тәрәфдән арсиләрин кечмиш мәскәни Бәлх (Бактрија, Тохарыстан) илә мүгајисә етмәк олар. Мәс'уд б. Намдарын мәчмусунда чоғрафи омонимләр сырасында Исламын күнбәзи олан Хорасан Бәлхи вә мешәләр күнбәзиндәки лакз Бәлхи гејд олунур ки, В.Ф.Минорски буну Балазуринин әсәриндә Әнушираванын јерли Дағыстан чарларындан биринә тә'јин етдији јер (Бахх) илә мүгајисә едир.

(В.Ф. Минорский, История Ширвана и Дербенда, М. 1963, с.113). Бу мүхтәлиф ареаллардакы паралел топонимләр надир һал дејил, мәсәлән: Хорасан - Херсон (Хурсан), Барсилеја - Баршалија, Хорезм - Хварезм, Дихистан - Дағыстан, Гурган - Чурчан (Гурган) вә с...

Сон тәдгигатларда сонракы һинд-Авропалылар олан тохарлар (Бәлх, Бактрија) кутиләрлә әлагәләндирилир ки, онлар да һурри, Урарту, Нах-Дағыстан дилләри групундан башга, етрусск вә кути дили-

нин, һабелә Кичик Асияда, Балкан, Кипр, Лемнос адаларында вә с. јаылмыш дикәр дилләрин дахил олдуғу шимал-шәрғи Гафгаз дилләри аиләсинә аид едилер (Азәрбајҗан тарихи, ред. Иґрар Әлијев, Б-1993, с. 34-35).

Шәрг арсиләринин вә ја арси - јуечжи - тохар (тогар) - кушан - ефталит (абдал) - хунны ("белые хунны", кидаритские хунны, кедар (едар), хайтал) - хиониты (абары) - јубан (хунны) әлагәси илә ејни-ләшдирилән индо - скиф адландырылан бу халғларын бир һиссәси чәнуба (Әфғаныстан, һиндистан), бир һиссәси (хунны) Авропаја кетмиш, бир һиссәси исә (јубан-аба) VI әсрәдәк Авропанын шәрг сәр-һәдләриндә галмышдыр. (В.В.Бартольд, ... с. 175; 180).

Бунлары, Феофилакта Симокаттанын гејд етдији түркүтләр (Гәрби түрк хаганлары) тәрәфиндән дағдылан абделләр (ефталитләр), Волга јахынлығындакы аварлар (аба) вә Тил чајы саһилиндәки варһун (огорлар) - Гәрби Авропаја кетмиш аварларла мүгајисә етмәк олар.

29. Авар мәтниндә: "О заман Кахет валиси олан Мәһәммәд Гулу хан Чар иттифагы илә мүгавилә бағлајыр ки, Телавдан вә Сабудадан Бидигарадәк олан әһали Чар иттифагына һәр ил үч јүз түмән верәрәк она табе олачағ". Бурада "әсләмә" - "исламы гәбул етмәк" вә "тәслим олмағ" мә'насыны верә биләр. Вахушти бу һагда јазыр: "А лезгины захватили Кахети, омусульманили и поставили своих мулл в селах и крепостях..." (Вахушти, с. 174).

30. һ. 1135-чи ил Шабан ајынын 9-у -м. 1723-чү ил мај ајынын он бешина чүмә күнүнә тәсадүф едир.

31. Бу һагда бах: Армянская анонимная хроника 1722-1736. (Перевод и прим. акад. Буниятова З.М.) Б. 1988; стр. 6,7.

Гејд олуан мәнбәдә көстәрилер ки, Вахтангдан гачан Мәһмет Гулу хан ләзкиләрин јанына кәлир вә алты мин ләзки әскәри илә Вахтанга гаршы кедәрәк Тифлиси алыр. Бурада Мәһмет Гулу ханын күрчү католикосу илә Мсхетанын дарвазаларыны хаинчәсинә ачмағ барәсиндәки планы вә католикбсун бу һагда Мәһмет Гулу хана кәндәрдији кизли мөктубу һаггында данышылыр. Марағлыдыр ки, Загатала музејинин археографик сәнәдләри арасында көһнә күрчү дилиндә јазылмыш, әсасән нөгтәләрдән вә ишарәләрдән ибарәт мөктуб вардыр. Мөктубда сәһбәт нә исә (һансыса) гапыларын ачылмасы вә ачарлар барәсиндә кедир. (С.Сүләјманова Загатала тарих-дијаршүнаслығ музејинин XVIII-XIX әсрләрә даир археографик сәнәдләри - Аз. ЕА Хәбәрләри (тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы), 1990, һ.4, с.50).

32. Османлы империјасынын 1723-чү ил 6-7 август тарихли диванында гәрар гәбул олунур ки, рус ордусунун тутмадығы јерләр, о чүмләдән, Хәзәрсаһили торпағлар алынсын. Бу плана көрә Әрзурумлу Ибраһим пашанын Тифлис истигамәтиндә, Трабзон валиси вәзир Гара Мустафа пашанын исә Бакы истигамәтиндә һүчүма кечмәси нәзәрдә тутулур.

Османлыларын Тифлисә кәлмәси гејд едилән "Ермәни аноним хроникасы"нда белә изаһ олунур ки, Мәһмет Гулу хандан гачан Вахтангын оғлу Шаһнаваз Әрзурум пашасынын јанына кәлир. Паша Султан Әһмәдә хәбәр кәндәрир ки, күрчү кнјазынын оғлу ләзкиләрин ишғалына көрә онун јанында сығыныр (кизләнир), кнјаз өзү исә өлкәсини атарағ Москвијә (Москваја) кетмишдир. Буна көрә дә Султан орду кәндәрәрәк Мсхетаны өз торпағларына гата биләр.

Султан она, јә'ни Әрзурум пашасы сәрдар Ибраһим пашаја фәрман кәндәрәрәк Ибраһим адыны гәбул едән Шаһнавазла (VI Бакар) бирликдә Тифлисә кетмәји (јүрүш етмәји) әмр едир. (Армянская анонимная хроника 1722-1736 гг. пер. и прим. академика Буниятова З.М. Б-1988г. с. 7. прим.12)

33. Вакир - Сигнахдан 2 км. аралы, Алазанын сағ саһилиндә кәнд.

34. В.Х. нәшриндә "Вакир" сөзү "вәкил" кими охунуб вә "Кәнчәнин һакими олан вәкилин кәндиндә олурду", - кими кедиб. Сөзүн "Вакир" олмасыны мәтнин ардында Мәһәммәд Гулу ханын Вакир кәндиндән Бешаула кәлмәси гејди тәсдиг едир.

Авар мәтниндә белә кедир: "Орадан да Мәһәммәд Гулу хан Кәнчәнин валисинин јанына кәлир". Гејддә Кәнчә валисинин онун арвадынын гардашы (гајны) олмасы вә онун Газығумух нәслиндән олмасы көстәрилер. В.Х. нәшриндәки гејддә исә Мәһәммәд Гулу ханын арвадынын Е'тимаду-д-дөвлә Фәтәли ханын гызы, Кәнчә валисинин бачысы олмасы һаггында мә'лумат верилер.

35. В.Х. нәшриндә јенә дә "алты" әвәзинә "дөрд" охунуб, буна көрә дә 1134/1721-чи ил тарихи Әрзурум пашасынын (Ибраһим паша) 1723-чү илдә (һ.1136) сәрәскәр тә'јин едиләрәк Күрчүстана кәндәрилмәси тарихи илә ујғун кәлмир.

36. Русларын Бакыны алмасындан сонра Ибраһим паша алтмыш минлик орду илә Мустафа пашанын, Исағ пашанын вә башга дөрд пашанын иштиракы илә Кәнчәни мүһасирәјә алыр. Һәбсдән гачан Мәһәммәд Гулу хан Кахетијада (Чар-Таладан) орду јығыр вә Кәнчәјә јола дүшүр. Онун бојук гүввә илә кәлдијини ешидән түрк ордусу Тифлисә вә Әрзурума гајыдыр. (Т.Т.Мустафазаде, Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в. Б. -1993, с.73; АВПР, ор, СРП, оп.77/1, 1724 г., д.4 л. 100 и об.)

Авар мәтниндә: "...Јухары мөһәлләни тутур. Јухары мөһәлләнин көмәклији илә Ашағы мөһәллә дә алыныр. Бу вахт ики мөһәллә арасында әдавәт варды. Бундан сонра гызылбашлар бура орду кәндәрир вә түрклорин ордусу Кәнчәдән чыхарылыр. Бу вахт Мәһәммәд Гулу хан Чар иттифагынын ордусу илә Кәнчәјә һүчүм едир..."

37. Һашијодә јазылыб.

38. Султан Ибраһим пашаја гөзәбләнәрәк (Кәнчәјә көрә) ону сәрәскәрликдән конар едир вә онун јеринә Дијарбәкрли Арифи Әһмәд пашаны то'јин едир (Т.Т.Мустафазаде, с.73).

Һаммерин мә'луматына көрө исә Ибраһим пшанын јеринә һәлә 1723-чү илин сентјабрында Гарслы Мустафа паша тә'јин едилмиш, онун јеринә исә Раккалы Ариф паша кәлмиш вә һәр ики паша Чилдыр валиси Исаһ паша да әләвә олмагла Гафгаз корпусларынын башчылары кими она (Ариф пашаја) табе олмушдулар.

39. Кварели - Алазанын сол саһилиндә, Телавдан 25 км. гәрбдәдир.

40. Шилда - Алазанын сол саһилиндә, Телавдан шимали-шәргдәдир.

41. Чиаури - Алазанын сол саһилиндә, Сигнахдан шимал-шәргдәдир.

42. Бешаул (Пшавели) - Алазанын сол саһилиндә, Стори чајынын үзәриндә.

43. Чизјә - гејри мүсәлманлардан алынан верки.

44. Иمامу-л-Ислам вә ја Бөјүк Имам - Османлы султаны нәзәрдә тутулур.

45. Авар мәтниндә: "күрчүләрлә Чарын мүттәфигләри - мүсәлманлар (дағыстанлылар) арасында дөјүш баш верир. Дөјүшдә гавазлылар, кареллиләр, шилдалылар күрчүләрә башчылыг едирдиләр. Аварлардан ики јүз нәфәри өлдүрүлүр вә бу дөјүшүн нәтичәсиндә чарлыларын вә мүттәфигләринин тутмуш олдулары Чајури (Чујур) - Хизих күрчүләрин ихтијарына гајыдыр.

Бу вахт чарлылар вә онларын мүттәфигләри дүшмәнләрә һүчүм едир вә онларын доггуз мин түмәнлик малыны апарырлар. Мәһәммәд Гулу хан вә онун гардашы Вакирдән Пшавлијә кәлирләр. Чарлылар вә онларын мүттәфигләри дүшмәнләрлә барышырлар..."

46. Топ Гара-Ағач - Сигнах рајонунда гала. Загатала археографик материалы ичәрисиндә олан мәктублардан көрүнүр ки, Чарла Күрчүстан арасындакы данышыглар да адәтән бу јердә кечирилди. Гербер јазырды: Чар даирәсиндән дағлар арасындан Күрчүстана кечмәк үчүн хүсуси кечид вар ки, бу да Топ - Гара Ағач ("Туп-Краган") адланыр. Күрчүстана јүрүшләр бу кечиддән тәрәдилир. Чарлылары табе етмәк үчүн түркләр бурада гала тикирләр, онлар исә јығышараг гәфләтән түркләрә һүчүм едир, галанын тикинтисини дајандырырлар..." (И.Г.Гербер Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря - 1728 г. История, география и этнография Дагестана М. 1958, с. 111)

Вахушти бундан әввәл бурада шаһын адамлары тәрәфиндән гәср тикилмәси һаггында мә'лумат верир: "Прислали Бежан - хана. Пришел он и сел в Карагаджи лета Христова 1677, Явились к нему все кахи. В Карагаджи он построил дворец на персидский лад и велел кахам также селиться там". (Вахушти, с. 160).

47. XVII әсрдә Иран шаһы тәрәфиндән Кахетија үзәриндә һаким тә'јин едилмиш шәхс.

48. Бә'зи јерләрдә Чур Әли паша кими гејд олунур. Авар мәтниндә Геворгали паша (Кувург Али паша) кедир.

49. Чыных (Чәник) - Чар-Талада ичма, Чардан 15 км. чәнуб-шәргдә.

50. Битан - Вахушtidә Балакән чајынын Алазана төкүлдүјү јердә кәнд.

51. Локализә етмәк мүмкүн олмамышдыр. Ола билсин Ширак дүзү нәзәрдә тутулур.

52. Бичан - баг (Бежанбаги) - Вахушtidә Телавдан гәрбдә Кахетијада кәнд. Парсадан Горгичанидзә күрчү ә'јанларынын Кахетијаја кәзинтијә чыхмаларыны тәсвир едәрәк јазыр:

"Тифлисдән Лилоја..., Самгари, Сатисчала, Манави, Сагарачо, Бежанбаги, бурадан дүшдүләр Ширака, сонра Кизики, Магаро, Опадари, бурадан Алазанын саһилинә, Башинчагдан јухары кәлирләр. Топ-Гара-Ағачда ов едирләр..., Абел кечидиндән кечирләр... Алаверди, Алони... (Парсадан Горгичанидзә, с. 115-116).

53. - Авар мәтниндәки гејдә:

"Әввәлләр Чар - Тала вә Тсорун дикәр аварлары арасында адәт варды ки, Алазанын отлағлары јайда саһибләри арасында бөлүшдүрүләрәк Шәкидән, Газахдан олан муғаллара ичарәјә верилирди. Гушчу, Тәкәл, Халач, Даначы бу торпағлара дахил иди".

Дағлардакы өрүшләр исә мөвсүм әрзиндә дағыстанлылара сатылырды. Буну Загатала археографик материаллары ичәрисиндә бир сыра сәнәд вә мәктублар тәсдиг едир.

54. Даначы - Загатала рајонунда кәнд, Алазанын сол саһилиндә, Чардан 25 км. аралы. 1830-чу ил үсјанындан (ијун-декабр) сонра Чарын әһалиси дүзәнлијә, о чүмләдән, Даначыја көчүрүлмүшдү.

55. һача-гаја - Ола билсин, Јениселдәки Ағ-гаја (Тетри Клдә).

56. Мил - Ола билсин, Сигнах наһијәсиндәки Милис - Тсхалидир.

57. В.Х. нәшриндә "рәијјәтлијә гәбул етмәк вә мәскән салмаг үчүн јер вермәк" кими тәрчүмә олунуб. Әслиндә исә сәһбәт Чарын она верки верән "кәшкәл" торпағлары үзәриндәки һакимијјәтини сахламаг вә һүгуги чәһәтдән тәсдиг етмәкдән кедир. һакимлик һүгугу илә (мүлк) доланачаг үчүн верилән әразијә "өлкә" дејилирди. Загатала музејинин археографик сәнәдләри ичәрисиндә Султан Әһмәдин шәрәфли вәзир Тифлис муһафизы Исаһ паша васитәси илә бу хүсусда Чар-Талаја вердији фәрманынын (КПЗМ-5839) сурәти вардыр. Бурада Чар-Талаја верилән садаланан торпағлар "өлкә", јә'ни ирси феодал мүлкү термини илә гејд олунмушдур.

Бу термин, бурада, ағсаггалларын дедијинә көрә, кәшкәл торпағларына аид олараг ишләдилирди. һәтта, дејиләнләрә көрә, белә бир мәсәл (аталар сөзү) дә варды: "Кетмәлијәм уркаја (өлкәјә/), билмирәм дилләрини". (Фәрман һаггында бах: С.Сүләјманова, Загатала Тарих-дијаршүнаслыг музејинин..., с. 53,54).

58. Чәбәл әл-Фәтһ - Кабх (Кафгаз) дағы

59. Гапу-чај - Илису султанлыгы тәрәфдә Алазана ахан чај

60. "Завыл" - "ишчи" вә јахуд "нәфәр" (адам) кими тәрчүмә олуна биләр. В.Х. нәшриндә бу термин "киров" кими тәрчүмә олуна линдә "киров" мәтндә "раһин" ("риһан") сөзү илә ифадә олунар. Әс-кин В.Хулуфлунун вердији мүгәддимәдә бу адамларын вә ја әсирлә-тылмалары гејд олунар. Белә һүгүгсуз тәһкимли кәндлиләрә вә ишчи-ләрә "казах" ("гул") дејиллирди. Бу зонада инди дә "казах кими иш-ләјир" ифадәси галмагдадыр.

Орта Әсрләрдә, ола билсин, даһа гәдимдән, Дағыстанда әсас кә-лир мәнбәләриндән бири гул алвери иди. Дағыстан Јахын Шәрг вә Гәрби Европа базарларына күлли мигдарда гул чыхарырды. XVIII - XIX әсрдә гул термини фактиқи олараг тәһкимли кәндлиләрә аид едиллирди.

61. Көрүнүр, Луарсаб Тархан нәзәрдә тутулур. Бу вахт Хизихин моуравы Абел иди.

62. Карданахи, Бакурсихә, Колаки, Вечини, Күрчаани-Сигнах дағә-тәјиндән шимал-шәргә тәрәф әразидә јерләшән кәндләр.

63. Сурхај хан - Газыгумук һакими шамхал Сурхај хан 1728-чи илдә паша титулуну алараг Шамаһынын валиси тәсдиг олунашды.

XVIII әсрин II јарысында Дағыстандан Муғанадәк әрази Сурхај ха-нын һакимијәти алтында олмушдыр.

64. Карби-Иори чајы

65. Падар-Алазанын сол саһилиндә, Чардан чәнуб-гәрбдә кәнд. Падар Шаһ Аббасын јерләшдирдији (кәтирдиди) Шаһсәвән тајфала-рындандыр.

66. В.Хулуфлунун нәшриндә "күлфәтләри илә бирликдә Көјәмә гачдылар" ифадәси падарларла бирликдә чарлылара да аид едиллир ки, бу да чоғрафи шәраитлә ујғунлашмыр. Белә ки, Көјәм Чар кәндин-дән ашағыда јерләшир.

66а. Кәһја - тәсәррүфат мүдири, идарә едән.

67. Тут - локализә етмәк мүмкүн олмамышдыр.

68. Загатала археографик материаллары арасында бир сәнәддә Муртаза Әли Әфәндиин ады 1140/1727-чи илдә Исһаг пашанын ја-нына кәндәрилмиш Чар-Тала нүмајәндә һеј 'әтинин тәркибиндә чәки-лир. (КП ЗМ-5852) Гејд етдијимиз Хроноложи гејдләрдә Чар газысы Молла Муртаза Әли адланан Чапар Әлинин Чар газысы Мөһәммәд Вәлинин гызы илә евләнмәси (1146/1733-34-чү ил) гејд олунар. Мүхтәлиф гејдләрдә Молла Муртаза Әлинин 1710-1745-чи илләрдә Чар ичмасынын газысы олмасы вә Чар-Талаја башчылыг етмәси гејд олунар. А.И.Фон Плотто "Природа и люди Закавказского округа" очеркиндә Молла Муртаза Әлинин Сары Мустафа пашанын исламы јаймаг үчүн Чарда јерләшдирдији вә бурада евләнәрәк мәскән салмыш түрк миссионери олдуғуну кәстәрир. (Сборник сведений о кавказских горцах В.И.) Лакин бә'зи мәнбәләр һәмин мә'луматы тәкзиб едир.

Османлы султаны вәзиринин 1153/1740 - 1741-чи илдә Чар-Тала га-зысы Муртаза Әли Әфәндијә јаздыгы мәктубу да онун Чар-Тала "нәслиндән вә тајфасындан" олдуғуну сүбут едир.

(НАИИ, д. 1392, н.1).

Јухарыда гејд етдијимиз сәнәддә (КП ЗМ-5852) Чар-Тала нүмајәндә һеј'әтинин тәркибиндә Чардан Молла Муртаза Әлинин, Матсехдән һачы Исмајылын вә с. адлары чәкилир. Марағлыдыр ки, мәнбәләрдә Гафгаз һадисәләри һаггында мә'лумат тогламагла мәшгул олан Русија дипломатик нүмајәндәлији илә әмәкдашлыг едән хүсуси шәхсләр кими Муртаза Әли бәј вә һачы Исмајыл гејд олунар. (Г.Абдуллаев, Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией, Б.-1965, с. 34). Бу шәхсләрин өјниләшдирилмәси јалныз бир еһтимал ола биләр. Лакин Бәдрәддинзадә Әли бәјин "Гаимә"синдә күрчүләрлә (мүвәггәти олараг) сүлһ бағламыш Чар-талалылар һаггында белә бир фикир ирәли сүрүлүр: "Но то, что настоящий их сговор и недоброе дело с масковитянами очевиден, сомнения не вызывает", (Гејд олунан мәнбә, с.72). Көрүнүр, бу мә'лумат османлыларла ба-рышыга гәдәр олан дөврә аиддир.

Гејд едилмәлидир ки, һачы Муртаза Әлинин нәслинин нүмајәндә-ләриндән олан Гәдиrowлар (сонунчу газы Әбдүл Гәдирин адындан. Бу нәслә Газыјовлар да дејилир) һал-һазырда Көјәм кәндиндә јашајыр-лар. Бурада һачынын гејдләри олан бир чох китаблар вә бә'зи мәктублар ашкар едилмишдир.

69. Алазанын сол саһилиндә һаһијә. Загатала рајонундакы Әлиа-бад, Јенкијан, Вархијан вә диқәр јенкилој кәндләри вә һәмчинин муғал вә булгадар кәндләри бура дахил иди. Загатала археографик материаллары ичәрисиндә Јениселдәки кәшкәл торпағлары (Гурган, Вархијан, Мосул, Јенкијан, Гум, Падар, Чобанкол, Шотавар, Бабалы, Габагчөл...) һаггында сәнәд вардыр. (6051)

70. Авар мәтниндә: "... Топ Гара-Ағачы горумаг үчүн кәндәрил-син... Чар иттифагына мәхсус олан рәијјәт Чар иттифагы башчылары-нын ихтијарына верилсин".

71. В.Хулуфлунун нәшриндә "антсүхлу Галега" кедир. Лакин мәтндә башга јердә Антсүх сөзү башга формада јазылыб. Антсүх Чар-Таланын шимал сәрһәддиндә, Унтсукул-Аварыстанын шималында јер-ләшир. Загатала археографик материаллары ичәрисиндә Антсүхун дахил олдуғу Антл-Ратл ("Једди јер") ичмасы илә әлағәдар мәктублар вардыр.

"Антлратльские общества для организации грабительских набегов за пределы Дагестана нередко прибегали к помощи жителей Джаро - Белоканского общества. В экономическом отношении жители этих союзов сельских обществ были более связаны с Закавказьем (Грузия, Азербайджан), нежели с Дагестаном". (М. -С.К.Умаханов, Политические взаимоотношения союзов сельских обществ Дагестана

в XVII - XVIII в. Общественный строй союзов сельских обществ Дагестана в XVIII в. М.1981, с.73)

Тарихи әдәбијатда бу шәхс "антсуклу Галега" кими кедир. Лакин авар мәтниндә дә о, мәшһур дәстабашы "унтсукуллу Гелега" кими тәгдим олунур.

72. В.Х. нәшриндә бу һиссә дүзкүн анлашылмајыб, "көмәк" дедикдә Гелеганын Чар-Талаја күрчү торпагларына биркә жүрүшә чыхмаг тәклифи нәзәрдә тутулур.

73. Тсахур һакими (усмиси) Әли Султан нәзәрдә тутулур. 1723, 1729 вә 1731-чи ил тарихли Османлы фәрманларында Тсахурлу Әли Султанын Тсахур санчағы дахил олмагла Шәки вилајәтинин бәјләрбәји сечилмәси гејд олунур. Әли Султан Тсахур һакими Геворгалавын нәслиндәндир. Геворгалау-Куркулу адына бу зонаја аид епиграфик материаллар арасында чох раст кәлинир. Әрәб графикасынын сәһв охунушу нәтичәсиндә бу ад Куркулу вә ја Курклу кими кедир. Авар дилиндә хүсуси адлара әлавә олунан "ал", "ав" ("алав") шәкилчиләри адын христиан - авар мәншәјинә дәләләт едир. Авар фолклорунда бу адын Герги ("Гергинин маһнысы"), тарихи әдәбијатда Гурген (Сәририн һөкмдары) формасына раст кәлинир. 1563-чү илдә Тсахур һакими I Әли Геворгалав (Куркулу) Сәфәви шаһы I Тәһмасибдән фәрман алмыш, онун оғлу Әли бәј - I Әли Султан 1607-чи ил фәрманы илә Османлы дөвләти тәрәфиндән Гах вә Тсахур һакими тәсдиг олунмушдур. Онун оғлу II Әли Геворгалавын оғлу II Әли Султан (Тсахурлу Әли Султан) 1696, 1701, 1710-чу илләрдә Сәфәви шаһы, 1723, 1729, 1730, 1731-чи илләрдә Османлы Султаны тәрәфиндән фәрманлар алмышдыр. Сары Әли бәјин (I Әли Султан) нәвәси олан Әли Султана (II) верилмиш османлы фәрманларында о, Тсахур санчағы бирләшдирилмәклә Шәки вилајәтинин бәјләрбәји тәјин олунур. Вахуштинин мә'луматына кәрә Илису (Гах) султанлары Јениселин моуравы Вахахишвилинин нәслиндәндирләр. Гејд етдијимиз "Хроноложки гејдләр"дә дә Шәки - "моуравын мәскәни" кими кәстәрилер. В.А.Потто Илису султанынын мүсәлманлашмыш нах ериставы олдуғуну гејд едир (В.А.Потто, Кавказская война, т.5, с.56)

I Әли Султанын диқәр оғлу Мәһәммәд бәј вә онун оғлу Хәлил бәј дә фәрманларла Тсахур вә Илису һакими тәсдиг олунмушлар. 1725-чи ил фәрманы илә Әли Султанын оғлу Мәһәммәд Әли Әрәш һакими тәјин олунмушду. Тсахур кәнди олан Мешләшдә мәсчид минарәсинин кирәчәјиндә мәсчидин һаким Султан Мәһәммәдин арвады тәрәфиндән тикилмәси һаггында 1724-чү ил тарихли гејд вардыр. (Л.И.Лавров, Материалы по арабской эпиграфике на Северном Кавказе, СМАЭ. 1961, XX, 177). 1732-чи ил тарихли түрк фәрманында Тсахур вә Гах бәјләрбәји Усми Мәһәммәд пашаја вә Шәкили Әли пашаја Сигнаха гаршы жүрүш һәвалә олунур. 1731-чи ил фәрманында Тсахур вә Гах Әли Султана вериләрәк о, сонунчу "мир-и-лива"-санчагбәј вәзифәсинә јүксәдилер. Мәһәммәд пашанын әли Султан-

дан асылы олуб-олмамасы мә'лум дејилдир. (АКАК, Т. II, доп. II, н.1, Тифлис -1868, с. 1085; 1088; 1089; 1091-1093; Т. VI ч.2. с.775; Имущество Цахурских правителей из "Истории Цахура" Аллаhverди Енгилойского; Т.Т.Мустафајев "1723 - 1735-чи илләр Османлы һакимијәти дөврүндә Азәрбајчанын вәзијәтинә даир". Аз. ЕА Хәбәрләри (тарих, фәлсәфә, һүгүг), 1990, н.4, с. 48)

74. В.Хулуфлунун нәшриндә -1147-чи ил кедир.

75. В.Хулуфлунун нәшриндә: "...что Кахетия выдаст джарцам тысячу тагаров лучшей пшеницы, за каторую они заплатят в 1147 г. шестьдесят туманов" Мәтнин арды бунунла ујғун кәлмир. Әслиндә, сәһбәт фидјә (откуп) вермәкдән кедир.

76. һашијәдә јазылыб.

77. Вахушти Мәһәммәд Гулу ханын Чардан сүлһ тәләб етдијини онларын Телавдакы мәғлубијәти вә бундан сонра гахларын галаларда мөһкәмләнәрәк Мәһәммәд Гулу ханы чағырыб она табе олмалары вә Чар-Тала илә сүлһ бағламалары илә изаһ едир: "Тогда помирился Махмаддулу хан с лезгинами... Потребовали (лезгины) от Махмаддули хана проводников и нападали на Картли постоянно, ... а пятую часть добычи отдавали Махмаддулу хану за проводников, и называл он себя другом их, братом и свойственником". (Вахушти, с.175).

78. В.Хулуфлунун нәшриндә гејд едилдији кими, ики сөзүн мә'насы ајдынлашдырылмадығы үчүн бу һиссә тәрчүмә олунмајыб. Бу ики сөз, көрүнүр, әслиндә үч сөз - "өлкә" (мүлк, сојургал); "ваддун" (арзу, истәк); "вухан" (мәгсәд, нијјәт) сөзләридир вә һәрфи мә'насы "өлкә, нә арзу едилән бир мәгсәд" ("улка, јә вадду лә-вухән") дәмәкдир. Бу ифадә һәм дә о чәһәтдән марағлыдыр ки, Чар-Тала гурумунун дахили структуруну вә социал-игтисади әсасларыны мөјјән едир.

И.Петрушевски гејд едир ки, "өлкә" Сәфәви дөвләтиндә мүхтәлиф әсасларла, мүвәггәти вә јахуд өмүрлүк вә ирси верилән торпаглара дејилерди. Лакин һакимлик вә верки тохунулмазлыгы һүгүгуну ифадә едән бу терминә һәлә Тејмуриләрин дөврүндә дә раст кәлмәк олур. (И.Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - нач. XIX в. Л. 1949, с.102-103). Әлавә едә биләрик ки, бу терминә һәлә гәдим Өн Асија дөвләтләриндә һүрри мүһитиндә раст кәлинир. Бу термин азад ичмалара "ехелена" верилән мүлкләрлә әлагәдар олуб һәрби (әскәри) мүкәлләфијәти билдирерди. (История древнего Востока ч. II. с. 229). Османлы фәрманларында да "өлкә" верилән шөхсләрдән мөһз һәрби хидмәт вә гуллу тәләб олунмасы ајдын көрүнүр.

79. Көрүнүр, кировлар бурада ичарәчи әскәри вә ја муздлу әскәр функцијасыны дашыјырлар вә һәрби хидмәтдә һесаб олунурлар. Бу ичарәчи-гул-әскәр әлагәсини кәстәрир.

80. Маһмуд хан - Османлы султаны I Маһмуд (1730-1754)

81. Рәчәб аянын 23-ү чүмә күнүнә Е.Пахомовун гејд етдији кими (В.Хулуфлунун нәшри) 1143-чү илдә жох, 1145-чи илдә (1733-чү илин әввәли) тәсадүф едир ки, бу да әввәлки мә'луматла ујғунлашыр вә ола билсин ки, күрчү мәнбәләринин 1729-чу, 1734-чу, 1735-чи илләр арасында тәрәддүд едән тарихини дәгигләшдирир.

82. Мәһәммәдгулу хан османлыларын Чар-Талаја гаршы кетмәк тәклифини рәдд етдији үчүн 1729-чу илдә Бежан-бага чағырылараг өлдүрүлүр. Османлылар Кахетин ә'јанларыны өлдүрүр вә Сурхај ханы Кахетијаны талан етмәјә кәндәрирләр вә бундан сонра Топ Гара-Ағачда мөһкәмләнирләр. (Вахушти, с. 175-176).

83. Охлу - Ола билсин, Тифлис наһијәсиндәки Охлу-Тәпә.

84. В.Х. "Джаур-тух(?)". Ола билсин ки, "Каур нуһ" (ав. "кафир јолу"), јә'ни Күрчүстан јолу.

85. Лакин 1145-чи ил шабан аянын 8-и Оғлаг бүрчүнүн орталарына дејил, Долча бүрчүнүн әввәлләринә тәсадүф едир. Оғлаг бүрчүнүн орталарына 1147-чи илин бу тарихи үјғун кәлир. Лакин мәтин ардында кәстәрилер, ки, вәзијјәт 1146-чы илин ахырынадәк белә галырды.

86. Ахмәта-Тианети вә Пшавелинин арасында. В.Хулуфлунун нәшриндә: Хамит

87. Алмат-Алазанын сол саһилиндә, Телавдан 20 км. шимал-шәргдә.

88. В.Х нәшриндә "старшина". Ола билсин, "му'ин" ('.в.н) сөзү "сәләһијјәт вермәк", "көз гојмаг", "ә'јан" мә'наларыны верән ('.ј.н.) фе'ли илә гарышдырылыб вә јахуд старшина вәзифәсинин көмәкчи ролу ојнамасы тәхмин олунуб.

89. Хачмаз - Шәкидән 5 км. чәнуби - шәргдә кәнд.

90. Падар Әзизли - көрүнүр, Падар ичмасына аид кәнд иди.

91. Көрүнүр, 1733-чү илдә Османлы дөвләти тәрәфиндән Дағыстана кәндәрилмиш Крым ханы I Гаплан Кирејин (1730-1736) дөстәләри олуб. Загатала археографик материаллары ичәрисиндо Ишаг пашанын 1147-чи ил тарихиндә (1734-чү илин гышы) Чара јаздығы мәктубунда (КП ЗМ- 5840) чоһсајлы татар ордусунун көмәјә кәлмәси һагда мә'лумат верилер. Лакин мәктубун бир һиссәси олмәдығындан мә'лумат там дејилдир.

92. Габырры-Алазан чајы. В.Х нәшриндә бу јохдур.

93. Бәј Әһмәдли-Алазанын сол саһилиндә, Чардан 25 км. чәнубда.

94. Авар мөтниндә: Бәј Әһмәдли онларын атларыны сахламаг үчүн (көрүнүр, оғурладыгдан сонра) чарлылара верир.

95. Даг. ИИЯЛ-ын фондунда Әли Султан пашанын (Тсахурлу) Чар вә Загатала ичмаларына атларынын оғурланмасы, адамларынын јараланмасы вә түркләрло араларында олан иғтишашлара көрә наразылығыны билдирән мәктублар вардыр. (ф. 16, оп.1). н, 1317; 1621) Бу мәктублар, көрүнүр, институтун фондуна Загатала-Балакән зонасындан јығылан китабларла бирликдә дахил олумушдур.

96. В.Хулуфлунун нәшриндә бу һиссәдә тәрчүмәдәки гејри-дәгиглик мөтндә долашыглыг јарадыб.

97. Дәмирчи Нәсәнли - Тифлис әјәләтиндә гышлаг.

98. Муғал термини, көрүнүр, бу әразијә көчмүш Муған елатлары илә бағлыдыр. Мәнбәләр елатларын феодад зүлмүнүн ағырлығындан гачараг Чар-Талада мөскөн салмалары һаггында мә'луматлар верир. О.И.Константинов онлары ичәрәчи кәндли кими гејд едир:

"... муганлинцы, природные татары, мусульмане, выходцы из разных Закавказских владений, принятые под покровительство лезгин и поселенные на их землях, с енгилейцами несли обязанности крестьянства" (Сборник газеты "Кавказ" Константинов, Джаро-Белоканцы до 19-го столетия, с.382).

Дәрбәнддә 1743-чү ил үсјанынын јатырылмасы барәсиндәки сәнәдләрдә муғанлыларын вә шәһәр әһәлисинин чәзаландырылмасы вә дијәр муған тајфаларына дәрс үчүн көзләри чыхарылмыш муғанлыларын Муған дүзүнә кәндәрилмәси гејд олунур (Арунова М.Р., Ашрафян К.З. Государство Надир-шаха Афшар, М. 1958. с.207; АВПР, ф. "Сношения России с Персией", 1743, д.4, л.538-539)

Бунунла јанашы, муғалларын монгол ишғалындан сонра бурада галмыш мүсәлман монголлары олмасы мүлаһизәси дә мөвчуддур.

Монголлар Азәрбајчанда мөвгеләрини мөһкәмләтмәк үчүн бураја Орта Асијадан гачар, әфшар, падар, чобани, чәлаир вә с. елләри көчүрүр вә әсәсән онлары чәнуби Азәрбајчанда, Кәнчә, Ширван әјәләтләриндә вә Муғанда јерләшдирирдиләр. (История Азербайджана, Т.1. Б.-1958, с. 190, 191).

99. Т.М.Мусәвинин нәшр етдирдији фарсдилли сәнәдләр ичәриндә Ләзки Сурхаб Гарат ханын 1145/1733-чү ил тарихли Шәкидә мөлик Сәфигулунун өвладларынын һәр чүр веркидән азад олмалары һаггында вердији фәрманы верилмишдир. Мәһәммәд Казымын "Намеји-Аләмәрајә-Надири" әсәриндә гејд олунур ки, XVIII әсрин икинчи јарысында Дағыстандан Муғанадәк әрази, о чүмлөдән Шәки Гарат хан адланан ләзки Сурхабын һакимијјәти алтында олмушдур. (Т.М.Мусәви. Орта Әср Азәрбајчан тарихинә даир фарс дилиндә јазылмыш сәнәдләр с. 20,60). Лакин бурада ајдын олур ки, Гырат хан Сурхајын ләгәби жох, онун гулунун, хан дәрәчәсинә чыхарылмыш сәләһијјәтли хидмәтчисинин адыдыр. Көрүнүр, гејд олунан фәрман Сурхај хан тәрәфиндән жох, онун сәләһијјәти илә Гарат хан тәрәфиндән јазылмышдыр. Әкс тәгдирдә "ләзки Сурхаб" јазылмазды. Чүнки гырагда Дағыстан милләтләри үмуми термин олан "ләзки" ады илә адлансалар да, өз араларында һәр кәс ја милләтинә, ја да јеринә көрә адланырды вә буна көрә дә лак вә гумухлу (Гумух) олан Сурхај хан сзүнү ләзки адландыра билмәзди. "Күлүстани-Ирәм" Гарат хан һаггында белә мә'лумат верир: "невольник Сурхай хана Карат, который от имени своего господина долгое время управлял Ширваном. (А.Бакиханов,

Гюлистан-и Ирам, Б.-1991, (редакция, комментарии, примечания и указатели З.М.Бунятова), с.138).

Гарат хан һаггында Зәмир Әлинин (Әли Кајајев) Надир ханын Дағыстана жүрүшүнә даир топладыгы материаллар ичәрисиндә кениш мә'лумат вардыр:

"Войска Надира стали приближаться к Шемахе. Карат-хан отправился в разведку для выяснения мощи вражеской армии. Увидя огромное войско иранское, он понял, что войска Сурхай- хана противостоять мощной иранской армии не смогут. Вернувшись, он доложил хану об этом. Сурхай-хан не только не прислушался к нему, но вдобавок еще и оскорбил, сказав: "и Надир - каджар и ты - каджар!". (После поражения Сурхай-хана) Карат-хан проявил покорность Надиру, который принял его с большим почетом... Он преподнес в подарок Надиру и его военачальникам 300 черкесок. Но черкеска для Надира была без правого рукава в знак того, что правой рукой Надира отныне будет он... Оценив по достоинству способности Карата, шах часто советовался с ним..." (Замир Али, Разгром Надир шаха в Дагестане, Наш Дагестан, 1992, н.161).

Ола билсин ки, бу мә'лумат Шамахинын дөјүшлә вә ја мугавимәтсиз алынмасы фактынын ајдынлашдырылмасында (бах: гејд 100) мүүјөн рол ојнаыр.

100. Надир шаһын Шамахины дөјүшлә вә ја мугавимәтсиз алмасы һаггында мұхтәлиф вә тәзадлы мә'луматлар мөвчуддур. Бә'зи мәнбәләр Шамахинын ики ајлыг мұһасирәдән сонра алынмасы вә кәскин мугавимәтә кәрә әһалинин Надир шаһ тәрәфиндән көчүрүлмәси вә шәһәрин јандырылмасы һаггында, бә'зи мәнбәләр исә Сурхай ханын Шамахины тәрк етмәси вә шәһәрин дөјүшсүз тәслим олмасы вә ја Иран ордусунун әввәлчәдән тәшкил олунмуш план нәтичәсиндә шәһәрә хәлвәт дахил олмасы һаггында мә'лумат верирләр. "Надир из Мосула двинулся на Ширван и не без помощи шиитов, находившихся в городе 24 августа 1737 г. занял Шемаху" (Т.Т.Мустафазаде..., с. 195, Ф.Алиев, Антииранские... с. 107-112).

Гејд едилдији кими, бу вахт Сурхай хан Газыгумухда олурду, Шамахыда исә онун валиләри отурурду. (бах: Гарат бәј һаггында гејд: 99) И.Ј.Лерх Јени Шамахинын салынмасыны 1736-чы илә аид едир. (И.Я.Лерх, Сведения о втором путешествии в Персию, совершенном в 1745-1747 гг., НАИИ, инв.489, с.61; Ф.Алиев,...с.111) Мәнбәләр (И.Калушкин, Ч. Ханвәј вә с.) Шамахинын дағыдылмасыны баш верән иғтишашларла әлагәләндирирләр. С.Кишмишев јазырды ки, Сурхай ханы чәзаландырмаг үчүн Дағыстана кирә билмәјән Надир шаһ һирсини Шамахыдан чыхды. (С.О.Кишмишев, Походы Надир шаха...) А.Јеревантси, Ч.Ханвәј, С.О.Кишмишев вә с. мүүлһифләр вә һәмчинин "Армянская анонимная хроника" Надирын Кәнчәдән чыхараг Ширвана һүчүм етмәсини вә ләзкиләрин һәр чүр үсјән вә жүрүшләрдә јуварлары олан Шамахины дағытмасыны гејд едилрләр. Кәнчә исә осман-

лыларын әлиндән 1735-чи ил ијулун 9-да алынмышды. Шамахинын дағыдылмасы вә әһалинин чох һиссәсинин өлдүрүлмәси, галанларынын исә Јени Шамахија (Ағсу) көчүрүлмәси, көрүнүр, Надир шаһын Шамахија икинчи жүрүшүндә, биринчи дөфә Шамахины дөјүшсүз алмасындан сонра, Кәнчәдә олдуғу кими, шәһәрин сүнни әһалиси тәрәфиндән тәрәдилмиш иғтишашлар нәтичәсиндә баш вермишди.

101. Авар ханы Үммә ханын һакимијәти 1774-1801-чи илләри әһатә едир. Үммә ханын һакимијәти дөврүндә Авар ханлығы азад авар ичмаларынын вә чечен торпагларынын ханлығы бирләшдирлмәси һесабына даһа да кенишләнмишди. Бурада, көрүнүр, XVIII әсрин орталарынадәк һакимијәттә олан Нутсал хан нәзәрдә тутулур.

102. В.Хулуфлунун нәшриндә: "Дуајтан", А.Бакыханов бу дөјүш һаггында кениш мә'лумат верир. (Күлүстани-Ирәм, с.138).

103. Хосрех-Газыгумухда кәнд.

104. Гусурух-Ола билсин, Гунибдәки Тләјсерух вә ја Кусур кәнди.

105. Ругума, Тилик (Телетл), Гиндах (Хиндах) - Гунибдә кәндләр.

106. Кеди - авар кәнди (В.Х. нәшриндә: Аликин авар мәтниндә: Ноко).

107. Бу һиссәнин мәтни гәлиз олдуғуна вә һәм дә чәтин охундуғуна кәрә, көрүнүр, В.Х. нәшриндә сәһв кетмишдир.

108. В.Х. нәшриндә, "Али хан". Гејд етдијимиз кими, бурада Нутсал хан јеринә Үммә хан кедиб. Хунзах - Аварыстанын мәркәзи, авар ханларынын отурдуғу јер.

109. Биличик - Шәкидә кәнд

110. Чыных - Чар - Талада ичма (кәнд)

111. Торпаг - гала - Кулаза чајын Алазана төкүлдүјү јердәдир.

112. Ләләли - Торпаг - галанын јахынлығында

113. А.А.Бакыханов, К.Вахушти Надирын әмри илә Кахет ордусунун да Күрчүстан тәрәфдән Чара тәрәф ирәлиләјәрәк гызылбаш ордусу илә көрүшмәсини гејд едир. (Гюлистан-и-Ирам..., с. 140, 141; Э. Вахушти с. 177)

114. Әлиабд - Чардан 20 км. чәнубда јенкилој кәнди.

115. Ганыгрух - Көрүнүр, Алазанын /Ганых/ саһилиндә гала.

Авар мәтниндә "Гандах галасы" кедир. Гандах - Загатала рајонунда Алазанын саһилиндә кәнд.

Гала адларында ишләдилән "рух" сөзү авар дилиндәки "рукъ" ("сивурукъ") - "ев" ("ев-гала", "гүллә") мә'насы илә әлагәдардыр. Чар-Балакән әразисиндә индијәдәк галмыш олан бу чүр истәһкамлара "һин" ("гьен") дә дејилир ки, буну да фарс сөзү "хан" ("ханә") - "ев", "јува" вә ја әрәб сөзү "һанин" (һана) - "кушә", "күнч", "сығыначаг" (самичә "һанна") илә әлагәләндирирмәк олар.

116. Бу кировлар, даһа доғрусу һәрби хидмәт үчүн кәндәрилмиш адамлар Кәнчәнин алынмасында иштирак етдикләри үчүн Надир шаһ тәрәфиндән азад едилрләр. Бу һагда мә'лумат мәтнин ардында верилир.

"Күлүстан-и-Ирәм" чарлыларын Надир шаһа хидмәт үчүн вә'д ет-дикләри атлы дәстәсини кәндәрмәдикләрини вә буна көрә Надир ша-һын онлара гаршы орду кәндәрмәсини, лакин ордунун мәғлуб оларга вә јалһыз әлә кечирдикләри јүз әлли нәфәри гылыһчдан кечирәрәк кери гајытдығыны тәсвир едир. (Гюлистан-и-Ирам, с.140-141).

Лакин К.Вахушти онларын (чарлыларын) мүвәггәти наилијјәтинә бахмајараг, галаларынын алынмасыны кәстәрир (К.Вахушти, с.177).

117. Авар мәтниндә: "Жоржор".

118. Загатала әввәлләр индики Чар кәнди сајылан јерә дејилирди. Загатала археографик материалларында бу кәнди ады Закал-Тала, Закал-Тала, Закни-Тала кими јазылыр.

Күрчү тарихчиләри Чартал топониминдәки "Тал" элементини авар сөзү "тал" - "кечид", "даг дәрәси" (ущелье) мә'насы илә изаһ едир-ләр. (Ме: икишвили Г.А. К истории древней Грузии, с.124; Леонти Мровели, Жизнь картлийских царей (Цулая), с.65). Бундан башга, һәм-ин сөзүн ("Тала") - "дүзән", "мешәдә салынмыш кәнд", вә һәмчинин "талу" - "даш јајла" ("каменное плато"), "гаја" мә'наларыны гејд етмәк олар ки, бу да "дурдзук" - "кечид" (ущелье) "даш дәрә" ("каменная яма") етноними илә ујғун кәлир. Топонимин биринчи һиссәсини исә антик, ермәни, күрчү вә бизанс мәнбәләриндәки "зиг" (зих, зикх), "чак" ("чикет") вә ја сак (сакасин) тајфасы илә вә ја аварча ц'ак, ц'акльи (цакхи) - "күчлү", "мөһкәм" сөзү илә мүгајисә етмәк олар. (ч=з=ц; мәсәлә, Чари (Чар) - Цор; Захур - Цахур). "Ермәни чогра-фијасында" гејд олуан зекәнләр (цекан) Шәки (Сакасин) өлкәсиндәки сак вә ја скиф тајфасы һесаб олунар (Ф.Мамедова, Политическая исто-рия и историческая география Кавказской Албании, Б. 1986, с. 96; С.Ашурбейли, Государство Ширваншахов, Б. - 1983, с. 19).

119. Тсилбан (Зилбан) - Загаталада јер ады. Бурада сахсы бору-ларла дагдан кәтирилән мөшһур Тсилбан булағы вардыр. В.Хулуф-лунун нәшриндә: Жалбан

120. Шамил дағына (Шамилевка) галхан јолда дајаначаг, дағын дөшүндә чылпаг јер, дүзән. Бурада булаг вардыр.

121. Авар мәтниндә: "Мөһәммәд бөј адлы гала, Жингуз гала", Чар кәндиин јухарысындакы Чинкөз гала.

122. Бече - кил (Пече - гил) - Чардан шималда кечид (ущелье). Авар мәтниндә Пижуга гала (Кахетин јухарысында гала) кими кедир. Лакин Нука-гил вә Пече-гил Чардан шималда дағын ики бөјүндә јер-ләшән дәрәләрдир.

123. Чинчар чај - Таладан јухарыда.

124. В.Х. нәшриндә Х.н.к.дах. Ола билсин, Д.Д.Пагиревдә Загата-лада гејд олуан Кунахај-даг.

125. Авар мәтниндә: 1147-чи ил Шаввал ајында Надир шаһ ордусу илә Чар-Таладан Сыныг Көрпүгә кәлир вә Лори галасында дајаныр.

Сыныг Көрпү (Красный Мост) - Күрүн үзәриндә, Борчалынын ја-һында; Лори - Борчалыда.

126. һаммерин вердији мә'лумата көрә, сәрәскәр Абдулла Көпрүлү Надир тәрәфиндән Багабертин јанында 1735-чи ил 14 ијунда елдүрүлмүшдүр. Бу һагда "Армянская анонимная хроника" да мә'лумат верир.

127. Вахушти гејд едир ки, Төһмөз хан онун јанына кәлмиш күрчүләри Ханчал ханла бирликдә османлыларла дөјүшмәјә кәндәрир. Сонра исә ону (Ханчал ханы) Картлинин ханы тө'јин едир. (Вахушти, с.119, 120).

128. В.Х. нәшриндә Гахын чарлылар тәрәфиндән јандырылмасы Илису султанлығынын османлыларла иттифагда олмасы илә изаһ едилир. лакин гејд олуан вахт Чарла османлылар арасында сүлһ вә достлуг мүнасибәтләри мөвчуд иди ки, буну епистолјар материаллар да тәсдиг едир. (С.Сүләјманова, Хәбәрләр бах. гејд олуан мәгалә). һәм дә Сурхај ханын оғлу османлыларын Гафгаздакы әсас мүттәфиг-ләриндән иди. Көрүнүр, Давуд ханын Ширван һакими тө'јин олунамасы /1712/ илә әлагәдар Сурхај ханын бир мүддәт чар-талалыларла бир-ликдә түркләрә гаршы фәалијјәти дөврү илә гарышыг салыныб. Лакин 1727-чи илдә Сурхај хан артыг Султан тәрәфиндән Ширван (Шамаһы) һакими тәсдиг олунамашду.

Дағыстанын вә Чарын биркә гүввәләринин Гахы јандырымасынын сәбәби исә, ола билсин, Надир шаһ тәрәфиндән Әлимәрдан бөјин Шәки өлкәсинә мәлик төјин олунамасы һаггында верилмиш 1147 (1734-1735-чи ил) тарихли фәрманы иди.

Истәр Сәфәви шаһларынын, истәрсә дә Османлы султанларынын Тсахур бөјләринә вердији фәрманларда, "Гах, Мешәбашы, Данки Тсахур даирәси бирләшмәклә" Шәки һакиминә верилирди. (бах. Т.М.Мусәви... Орта Әср Азәрбајҗан тарихинә даир фарс дилиндә јазылмыш сәнәдләр...; Акты Кавказской Археографической Комис-сии.)

129. Сәтирарасы әләвә едилиб.

130. В.Хулуфлунун нәшриндә бу һиссә ихтисар вә тәһриф олу-муш шәкилдә кедир вә буна көрә дә фикир ајдын дејил.

131. Махатур-таланын јајлағы Мешләш, Мухах - Загатала рајонун-да Тсахур кәндләри. Авар мәтниндә: Мухахын чамааты Мешләшә...

132. Авар мәтниндә: "Јухары кәнд /Голода/" гејд олунар. Надир шаһ тәрәфиндән дағыдылан Голода кәндиин инди харабалылары галыр. Бу кәнд Мөһәммәд Рәфинин "Әсәри Дағыстан" әсәриндә (XIV әср) кәстәрилир. Бу кәнди адыны гәдим күрчү сәнәдләри ичәрисин-дә "Павнелијә верилмиш гәбаләдә" (850-860-чы илләр көрмәк олар: "Цхеверети (Цахур-Цор) вәместе с Гуелдеси (Голода), Гавазәлни (Гаваз) вәместе с Котми..." Гәбаләнин Кахетија чарларына (Палле и Квирикә) верки вермәкдән азад олунаг һаггында верилмәсинә бах-мајараг, бу мүлк Картлидә тәхмин олунамашду. (Грузинские докумен-ты IX-XV вв. (С.С.Какабадзе), М.-1982, с.7-8; 11; 13)

133. Веркетил (Вертекил) - Чардан јухарыда, 10 км. шималда мешәјлә өртүлмүш дәрә.

134. Намизекур (һонзогор) - Матсехин јајлағы.

135. В.Хулуфлунун нәшриндә "Чүмә Кабаб Шуб" кедир. Мәтндә "чүмә" сөзү ики сәтирин арасында, јухары сәтирдәки "јаум" ("күн") сөзүнә аид олараг јазылыб (јә'ни "чүмә күнү"). Лакин көрүнүр, сәһвөн ашағы сәтирдәки "Кабад Шоб" сөзүнә аид едилиб. Бу бир даһа сүбүт едир ки, В.Х нәшриндә истифадә олуна мәтн бу нүсхәдән көчүрүлүб.

Авар мәтниндә "Баб Шоб" (Нуса Шоб)", јә'ни "Шоб гапысы" кедир вә көстәрилир ки, бу Шоб ("дағ силсиләси", "тәпә"), "Һумузул нүһ"дан ("ешшәк јолу") ашағы Катсијәдәк ("ашырым", "кечид") олан јердир. Әслиндә исә, Катси ("кечид") "Һумузул нүһ"дан јухарыда јерләшир. Бу кечид (ашырым) Д.Д.Пагиревдә Цоор Кац ("Тсор кечиди") кими гејд олунар.

Үмумијәтлә, бурадакы микропонимләри ашатыдакы ардычылыг-гла көстәрмәк олар:

Кичли (дағын әтәјиндә, "гышлаг"?), Тсорихул нухур (Цор булағы, дајаначаг јери), Һумузул нүһ ("ешшәк јолу"), Маликул һуб ("Мәликин гәбри"), Катси ("кечид", "ашырым"), Һонзогор (зијарәт јери)... Ашырымын (Катси) дикәр истигамәтиндә; Катси, Мусал - гуд, Роси ("кәнд"), Фуријал авахал, Динди, Киликатна ("тәбил чалынан јер"), Мумин булаг, Ерест (зијарәт јери, бурада дирәк басдырылыб).

136. Авар мәтниндә бурадан гызылбашларын һүчума кечмәси халг арасында кениш јајылмыш бир рәвајәтлә әлагәләндирилир. Һәмин Шобда ики нәфәр гаровулчунун кешикдә олмасы көстәрилир. Кешикчиләрин биринин ады Малик иди. "Ағсаггалларын дедијинә көрә, Һәмин күн мөһкәм думан варды. Гызылбашлар гәфилдән бурада көрүнүрләр. Онлар сәс чыхмасын дејә атларынын ајаглары алтына кечә сарымышдылар. Малик јолдашына дејир ки, нәјин баһасына олурса-олсун, кәндә ("роси") хәбәр вермәлидирләр (бурадакы Роси адлы јердә бөјүк гәбристанлыг варды). О дејир: Мән онлары јајындырачағам (башларыны гатачағам), сән исә фүрсәтдән истифадә едәрәк кизли дәрәләрлә хәбәрә гач. О, гызылбаш ордусунун башчысынын гулағына сөз демәк бәһанәси илә дишләри илә онун гулағындан јапышыр. Онун гышгырығындан јаранан чашгынлыгдан истифадә едән јолдашы гачыр. Маликин башы кәсиләнәчән о, орду башчысынын гулағыны бурахмыр. Онун башы дағдан ашағы дијирләнәндә, ағзы (дуа) охујурду". Бунун ардынча Чарын кишиләринин күлфәтләрини әлчәтмәз јерләрдә кизләтдикдән сонра гајыдараг дүшмәнлә вурушмалары вә бу вурушда јүз гырх нәфәр гызылбашын вә онларын орду башчысы Баба ханын өлдүрүлмәси гејд олунар.

Көрдүјүмүз кими, әһали арасында гәдимдән галмыш бу рәвајәт сонунчу тарихи һадисәләрә, Надир шаһын Голодаја һүчумуна бағланмышдыр. Бу рәвајәтин башга бир интерпретасијасыны 1695-чи илдә күрчүләрин Чара һүчуму илә әлагәдар гејдләрдә көрүрүк (бах. гејд 3).

Голода илә әлагәдар бу рәвајәтдә Маликин вә ја Голода газысынын кәсилмиш башы "Аллаһу Әкбәр" дејә-дејә дијирләнир вә дүшмәни гара-човгуна салараг кери дөнмәјә вадар едир. Бу әфсанәви әһвалат Леонти Мровелинин тәсвир етдији Еретидәки Мачус Лек һөкмдарынын овсуну вә Орта Әср әрәб мәнбәләринин вердији Мачус зиреһгыранларын сәһри вә ја сәрирләрин гурумуш баша ситајиш етмәләри һаггындакы мә'луматлары илә, мүгәддәс Кеоркинин, мифик Горгонанын, Бранын мә'чүзәли вә һејбәтли талисмана чеврилмиш башлары илә әлагәдар әсатирләрлә вә үмумијәтлә, гурбан кәсмәк мәрәсимләри илә, мәсәлән, Оларинин Волга вә Гојсу арасында тәсвир етдији "татар зијарәткаһы" илә (бурада мүгәддәс гәбирин јанында гурбан кәсилән гојунун башы кечирилмиш узун паја басдырылмышды. Баш гурујуб дүшәркән јеринә башгасы кечирилирди) вә һәрләмә кәлләләр санчылмыш Орта Әср галаларынын ваһимәли образы илә сәсләшир.

Мәтндә гејд едилдији кими, бу јер (Шоб) инди дә зијарәт сајылыр вә бурадакы гәдим гәбир Маликин гәбри ("Маликил һуб") һесаб олунар. Мәтнин ардында Надир шаһын гардашы Ибраһим ханын бурада өлдүрүлмәси дә бу јерин әввәлчәдән овсунлу олмасы илә изаһ едиллир вә буна көрә дә онун өлдүрүлдүјү јерин Нәзәр-гаја адланмасы (авар. "назар" - тилсим, чаду, анд, овсун; әрәб. "назар" - "бәднәзәр", "көз") гејд олунар. Мараглыдыр ки, бурадакы һамизекур (һонзогор) адлы јери дә (Шобдан, јә'ни Катсидән - ("ашырымдан") јухары) һәмин мә'на (етимолокија) илә бағламаг олар (авар. "һамизе", "һандезе" - "овсунламаг", "анд вермәк", "куру" - "гаја"). Дағыстан - вајнах групуна дахил олан годоберләрин (Ботлих - Анди - Дидо) "чеерчи" - "годебер" ("гара киши", "гарға көз") халг етимолокијасыны, Нарт нағылларындакы (Гафгаз фолклору) Гадаробер - Тәпәкөз образыны вә Салнамәдә дә мүшаһидә етдијимиз Чинкөз галанын (мәтндә Әмир Әһмәд галасы) алынмазлығы ("Аллаһын гүдрәти илә") идејасыны да һәмин әсатири мөвзу илә бағламаг олар (мүг. ет: бурадакы Гудон, Годор, Гуд дағы; Гаду (Чаду) - "шимал (гәрб) өлкәси", "нартлар" (Гафгаз гәһрәманлары); nord, north - "шимал"; Нартия - тәле (гәдәр, чаду) аллаһы; "нард" - оракул; Нирриты - демоны; абхаз. Нарцва - ахирәт (Гәрб вә Шәрг әсатириндә шимал (гәрб) ахирәт сајылмышдыр).

137. Ола билсин, Тсор Кас кечидиндән сонракы "Фуријал авахал" адлы јерлә әлагәдардыр.

138. В.Хулуфлунун нәшриндә "башга кәнддән олан ("мин гејри гарјатин") Бузу - Султанлунун евиндә", кедир, әслиндә исә "фүрсәт олмадығындан ("мин гејри фурсатин") Батсав вә Султанаһавын евиндә" охунмалыдыр. "Батсав" ("батс" - "чанавар") бу зонада кениш јајылмыш хүсуси аддыр. "ал", "ав" шәкилчиләри ад, нәсил, мәнсубијәт, әламәт билдирән хүсуси исимләрә әлава олунар. Мәсәлән: Әһмәдав, Батсав (ад), Басалајев (нәсил, көк) вә с.

139. Ола билсин ки, бу, ја Хүррөмабадлы Баба-хан күрд (1736-чы илдә һератын һакими иди), ја да Баба Әли-бәј Әфшардыр (Абивәрдин һакими, Фәтһ Әли-хан Кијани вә Кәлбәли хан Әфшарын атасы).

140. В.Х. нәшриндә "И умерло двадцать жителей Аро с женами от холода у моллы Мухаммад-Ухи".

140а. Катех - Балакән рајонунда кәнд. Картли католикосу Мелхи-седекин Мсхет мә'бәдинә вердији 1020, 1033-чү ил тарихли сәнәддә Еретида Лагодехи ("Лек дагы?) монастыры вә Зиари (Чар?) кәнди арасында Катех килсәси гејд олунур (Грузинские документы 1X-XV вв... с.19)

140б. Матсех - Загатала рајонунда кәнд. Катех чајынын саһилиндә јерләшир.

141. Тагар - "в зависимости от местности измерялся в пределах от 7,5 до 37,5 пудов" (Ф.М.Алиев.. с.85);

Тагар - составляет без малого четверть (Коцебу, Сведения о Джарских владениях - 1826 г., История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. М. 1958, с.259);

"Тагар пшеницы - 7,5 пуд; ячменя - 6 пуд..." (О прекращении зависимых отношений поселян к бекам и кешкелевладельцам в Дагестанской области и Закатальском округе. Феодалные отношения в Дагестане, (Архивные материалы), М. 1969, с.307)

142. Гала Горејш - Гајтагда гала, Дәрбәнддән 50 км. гәрбдә.

143. В.Хулуфлунун нәшриндә Жадасаран кими охунуб вә Табасаранла ејниләшдирилиб. Бу сөзү һәм Зиреһгыран, һәм дә Тсудахаран кими охумаг олар. Зиреһгыран Кубачинин дикәр адыдыр вә һәр ики ад ејни мә'наны дашыјыр. Мәсәлән, түрк дилиндә "кәбә" - "зиреһ"; авар дилиндә "каби" - "дәјмәк" (дәмири); "кебед", "кубачи" - "дәмирчи" ("дәмир дөјән") демәкдир (мүгајисә ет: "ковать" - "дәјмәк" (дәмири); "ковач" - "дөјән").

Лакин мәтнин ардында бу сөзүн "Зудахар" ("цудахар") вә "зиреһ" ("цедах") формаларыны нәзәрә алараг бунун Акуша-Даргодакы Тсудахар (Цедах) олмасыны еһтимал етмәк олар.

144. Ухлиб (Охли) - Лаваша рајонунда (Дағыстан) кәнд.

145. Гулезма - Лаваша рајонунда кәнд.

146. Губден - Дәрбәнддән шимал-гәрбдә кәнд.

147. Буршлиб (Башлы) вә Баршанај - Кајтагда кәндләр.

148. Гара - Кајтаг усмиси Әһмәд хан нәзәрдә тутулур.

149. Әфшар тајфасына мәнсуб олан вә өз карјерасыны ади әскәр, гошун (дәстә) башчысы рүтбәләриндән башлајан Надир Гулу хан 1729-чу илдә Иран тахтыны әфганлардан (шаһ Әшрәф) алараг Тәһмәз шаһа гајтарыр. 1732-чи илдә өлкәдәки наразылыгдан истифадә едәрәк ону һакимијәтдән салыр вә онун бир јашлы оғлу III Аббасы шаһ е'лан едир, өзү исә онун һамиси вә өлкәнин там сәләһијәтли һакими олур. 1736-чы илдә өз һәрби наилијәтләриндән истифадә едән Надир III Аббасын өлүм хәбәри әсасында топладығы Муған гурул-

тајында әфшар вә күрд ә'јанларынын вә бура јыгдығы бөјүк ордусунун күчүнә Сәфәви сүлаләсинин һакимијәтинә сон гојараг шаһ е'лан олунур. Бир сыра ә'јанлар (гачар, отуз ики, кәбирли вә с. тајфаларын башчылары) шаһ нәслиндән олмајан Надин тахты әлә алмасындан наразы идиләр вә бу онларын сонракы мүгәддәратына тә'сир кәстәр-мәмиш олмур.

Надин нә үчүн мәһз Муғанда гурултај чағырмасы онун өз гүввәләрини Гафгаз вә Дағыстан халгларына нүмајиш етдирмәк мәгсәди илә изаһ олунур (Ф.Алиев, с. 124). Лакин бундан башга, ола билсин ки, Надирин бу тәдбири Монгол империјасынын ән'әнәләрини давам етдирмәк иддиасыны ифадә едирди. Ермәни тарихчиси Магакинин (XIII әср) вердији мә'лумата кәрә, Чормагун Азербайҗандакы һәрби әмәлијатлары гуртардыгдан сонра Муғанда бөјүк гурултај чағырмыш вә Загафгазијадакы торпаглары (мүкләри) монгол һәрби-көчәри ә'јанлары арасында бөлүшдүрмүшдү. (И.Г.Петрушевский, Из героической борьбы Азербайджанского народа в XIII-XIX вв. Б. 1941, с. 44).

150. Надирин Муған гурултајында ирәли сүрдүјү үч тәләбдән үчүнчүсү шиәликдән имтина етмәк вә ислам дининин сүнни вә шиә мәзһәбләрини бирләшдирәрәк Чә'фәри тәригәтини гәбул етмәк иди. Буна е'тираз едән моллабашы өз чадырында боғулуб өлдүрүлүр, Сәфәви шаһларынын гануни һакимијәтинин кенетик әсасларыны ифадә едән (Сәфәви шаһлары Әли хәтти илә Мәһәммәдлә гоһум сајылырдылар) шиә руһани даирәләринин игтисади вә сијаси чәһәтдән мөвгеји сарсыдылыр. Надир шаһын бу тәдбири онун Түркијә вә Ираны бирләшдирәрәк ваһид дөвләт тәшкил етмәк вә һәм дә әфган вә Гафгаз халглары тәрәфиндән тәһлүкәсизлији тә'мин етмәк планлары илә бағлы иди.

Османлы дөвләтинин гурултајда иштирак едән сәфири вә һәмчинин Надир шаһын Истанбула кәндәрдији нүмајәндәләри васитәси илә Бөјүк Имама, јә'ни Османлы султанына Надир Гулу ханын тахта чыхмасы вә фарсларын (Иранын) шиәликдән имтина етмәси хәбәри чатдырылыр.

1736-чы ил сентјабрын 28-дә бә'зи фикир ајрылығына бахмајараг Надирин вә Султанын нүмајәндәләри арасында мүгавилә бағланылыр вә Надир рәсми олараг Иранын шаһы гәбул едилер. (Арунова М.Р., Ашрафян К.З., с. 14; И.Хаммер, История Османской империи, VII, VIII тт.).

151. 1735-чи ил мајын 1-дә Османлы диваны Крым ханыны Дағыстана вә Ширвана кәндәрмәји гәрара алыр. Русија вә Иран арасында бағланмыш 1735-чи ил Кәнчә мүгавиләсинә кәрә Русија Бакыны вә Дәрбәнди Ирана верир вә онун Дағыстан үзәриндә һакимијәтини гәбул едир. Бу мүгавилә Түркијә гаршы акт иди. Русија илә мүһарибә шәраитиндә Түркијә бир сыра мөғлубијәтләрдән сонра Иранла мүгавилә бағламаг вә гүввәләрини Гафгаздан чыхармаг мөчбуријәтиндә галыр вә Ширвана тәрәф һәрәкәт едән Крым ханына

онун Көнчөдө олан гардашы оғлу Ислам Киреј васитеси иле кері гајытмаг һаггында сөрөнчәм көндөрир, лакин Нади́р шаһ ханы есу гаршылајачагыны билдирир. Крым ханы Дербөнд јахынлығында Гага-рај адлы јере чатдыгда Түркијонин Ширваны Ирана күзөштө кетдијини вә Нади́р шаһын она гаршы кәлдијини ешидерөк Дағыстан һахимле-ринө артыг һеч бир гүвөјө малик олмајан ферманлар вердикден сонра кері гајыдыр.

1735-чи илин пајызында Рус ордусунун Перекопа биринчи түрүмү мүвөффегијәтсизлијә уғрадыгдан сонра Крым татарларынын онларын (Русијанын) әразисиндән көчмөсини (гејд едилән Дағыстана јүрү нәзәрде тутулур) ирад тутан Русија дәвләти 1736-чы ил апрелин со-нунда ордусуну јенә Перекопа јөнөлдир. Крым ханы көмөк үчүн Түркијәјә мұрачәт едир. Бу, Русија-Түркијә мұһарибәсинин башлангычы олур. (Т.Т.Мустафазадә, с. 200; Күлүстани-и-Ирәм, с. 142; Зәмир Әли... с. 16).

152. Гарагалхан - Кахетија вә Картлинин сәрһәддиндә Арағы (Черный) чајынын саһилиндәки Ксани әразиси. Бә'зи мәнбәләр оғу Искәндәр сәдди илә мұгајисә едир (мүг.әт: Ксани, авар. "хатси" - "кечид", "сәдд"). Ксан ериставлары Дағыстан (авар) ордусуна вә мп-уллара - Күрчүстандакы "дағлылар" архаланараг күрчү чарларына тә-бә олмурдулар.

153. В.Х. нәшриндә "Леқдж Али Султан", авар мөтниндә "Гах Әли Султан" кәдир. Көрүнүр, нөгтә тәсадүфи дүшүб, сөз әслиндә "ках" ("гахлы") охунмалыдыр, "ли" исә шәкилчидир ("ликахи..."), јә'ни "Гахлы Әли Султана мөхсус (гојунлар). Лакин "ках" сөзүнүн архан формасындан ("кач" - "качи", "кучи") истифадә едилмәсини дә тәһмин етмәк олар.

Бурада да биз Тсахур усмисинин (Усми Мөһөммөд) вә Гахлы Әли Султанын ејни вахтда рүтбә саһиб олмасыны көрүрүк.

154. Әјри чај - Шәкинин гәрбиндән ахараг Гахын ч-гәрбиндә Ала-зана төкүлүр.

155. В.Хулуфлунун нәшриндә: "Но утром их разогнали воины Жа-дасарана и их союзников" кими тәрчүмә олунуб вә Жадасаран Таба-саранла ејниләшдирилиб. Әслиндә исә бурада сөһбөт Дағыстан ор-дусунун тәркибиндә олан тсудахарлылардан кәдир. Бундан башга, "фи тәдарүки-л-фирар" ("гачмаға һазырлашырдылар") ифадәси дә сөһв олараг "гачанларын далынча дүшүрләр" кими тәрчүмә олунуб.

156. Әли Мирзә хан (Александр) - Имам Гулу ханын оғлу III Давид 1735-чи илдә Сәфи ханын табелији алтында Карталинијаја вали тә'ин олунмушду. Лакин ханла араларында иғтишаш олур вә о, Кахетијагә көлөрөк шаһдан ајрылмаг вә Кахетијаја өзү саһиб олмаг истәјир.

157. Тејмуразын арвады Картли чары Вахтангын гызы Тамара иди. Тамара әринин Гәндәһарда олмасы сәбәбиндән Әли Мирзә ханын бу тәклифи илә (шаһа гаршы чыкмаг) разылашмыр, гахларын вә тушпа-рын көмөји илә она мане олур.

158. В.Х. нәшриндә: "башгасы 1 ај вә 12 күнә газа билмөзди", ла-кин "бир ај" вә "он ики күн" арасында "вав" ("вә") јохдур, белә ки, "иснәј ашара јаумән мөшә" ("он ики күн ишләјөрөк, һөрөкөт едөрөк" - чүмләнни зәрфлији ролуну ојнајыр. Бурада "мөшә" сөзү ајдын јазылмадығы үчүн, көрүнүр, "сүммә" ("сонра") кими охунуб вә ја көчүрүлүб.

159. Чапар - Чапуру локализе етмәк мүмкүн олмамышдыр.

Чобанкол - Загатала рајонунда көнд, Чардан 15-20 км. шәрғдә. Мөтндә "ч" сәси "ш" һәрфи илә верилиб (Шобанкол).

160. Ола билсин, Мөһөммөд Казымын гејд етдији "Ағ бүрч" галасы (бах.гејд. 162). Авар мөтниндә "Мамрых". Мамрых-Загатала рајонунда көнд.

161. Мамрыха бу сөз даһа ујғун кәлир. Авар мөтниндә: Махлур.

162. Бу јүрүшдә шәхсән иштирак етмиш (әслиндә о, Чара чатма-мыш Мөрвә гајытмышды) Иран тарихчиси Мөһөммөд Казымын вер-дији мө'лумата кәрә, "Ибрагим хан, снарядив большую армию в 30.000 человек двинул войско в область Джар, являвшуюся потенци-альным очагом антииранских выступлений. Расположившись лагерем перед Кахом, Ибрагим хан приказал приступить к рытью оборони-тельных окопов; работа эта производилась еще шахом Аббасом, Ибрагим хан задумал соорудить другую крепость, которая должна была стать опорным пунктом Иранского войска для военных операций против воинственных племен Джара и Талы. (Мухаммед Казым, Ук. раб. т. II, с. 173, Ф.Алиев, с.134).

Вахушти бу јүрүшдә Картли вә Кахетија гошуну илә Тејмуразын да иштирак етдијини кәстәрир. (Вахушти, с. 179).

163. Авар мөтниндә бунун ардынча: "О өз јанына чохла адам теләб етди, лакин чарлылар бундан имтина етдиләр". Архив материаллары-на әсасән: "Против повстанцев была направлена 20 тысячная армия во главе с братом Надира Ибрагим ханом (правитель Грузии, Арме-нии, Азербайджана и Дагестана). Но он многого не добился, если не считать того, что джаро-белоканцы "заключили с ним мир, не внося ему ничего, ни податей, ни заложников, ни чего другого". Мир был недолговечен. Джаро-белоканцы вновь восстали и перебили многих иранских воинов и выступили в сторону Тифлиса. В бою были убиты Ибрагим хан и другие военачальники Ирана. Только Мухамед хану с трудом удалось собрать остатки разгромленного войска и привести его к берегам Аракса... Из 32-тысячной армии спаслись 7 или 8 ты-сяч, остальное войско погибло". (ЦГАДА СССР, Ф.Кизлярский комен-дант, оп.1, Д. 2709, л. 43; Д. 2901, ч. 2, л. 45; История народов Се-верного Кавказа... с. 412)

164. Бу дејүш һаггында гејд һәкк олунмуш Тсилбан мөсчидинин дашы сахланмышдыр.

165. 1738-чи илин пајызында Чәник јахынлығында Ибраһим Дива-нанын вә Хәлилин башчылығы илә Чар ордусу бөјүк бир Иран ордусу-

ну дармадағын едир, сөпахсалар Ибраһим хан вә Көнчәли Уғурлу хан елдүрүлүр (Мөһөммөд Казым, Ук. раб: с. 175; АВПР, ор. СРП, оп. 77/1, д. 7. (1738) и. 734 Ф.Алиев, с. 135 (Г.Абдуллаев Азербайджан... с. 79; АВПР, Реляции И.Калушкина, ноябрь 1738 г. НАИИ АН Азерб. Абраам Кретацци, История моя и Надира шаха персидского. Калькутта, 1796, пер. Т.И.Тер-Григорьяна)

Загатала археографик материалы ичәрисиндә Ибраһим Дивана вә Хәлилә аид бу һадисәләрлә әлагәдар мәктублар вардыр.

Күрчү салнамәси Ибраһим ханын октябрын 18-дә Чара кедәрхан јухары сәнкәрдә мәғлуб олмасыны гејд едир. ("Описание событий", СМОМПК, Т. XXI)

Авар мәтниндә чарлыларын Ирасул дағына галхмасы, иранлыларын онлары тө'гиб етмәси вә бу дағын алтындакы дүзәнликдә дармадағын едилмәси кәстәрилик. Бурада чарлыларын зијарәт сајылан Нәзәр гаја адланан јердә пусгуда дајанмасы вә Ибраһим ханын елдүрүлдүјү бу јерин әввәлчәдән тилсимләнмәси (тилсимли олмасы) һаггында рәвәјәт гејд олунур.

166. Моллачы - мәшһур авар дәстә башчысы ("беләд").

166а. Белә чыхыр ки, әввәл веркинин (мәбләғи) һәчми - үч мин түмән иди. В.Х. нәшриндә бу һиссә бир гәдәр ајдын дејил.

167. Абдал хан - ола билсин, Устачлы Абдал - хан. 1741-чи илин ахырларында Устачлы Абдал - хан Ширван галасыны мүдафиә едән Иран ордусу һиссәсинә башчылыг едирди.

168. Бу мә'лумат Гарат ханын Надир шаһ төрәфә кечмәсинә даир Замир Әлинин вердији мә'луматла ујғун кәлмир.

169. Ола билсин ки, Күрүн үзәриндәки онун Аразла говушдуғу Чавад јахынлығындакы кечид (переправа) нәзәрдә тутулур. Бу сөзү һәм бәрә - Урдо сөзләри илә, һәм дә һәдд вә ја кечид, кәсән хәтт мә'наларыны верән әрәб сөзү "арада" ('араза) көкүндән олан "урд", "ард", "арыд" илә изаһ етмәк олар. Күр чајы Әрәш вә Гарабағ арасында сәрһәд хәтти ролуну ојнајырды. Еһтимал етмәк олар ки, фарс сөзү "мәрз" ("кечид", "һәдд", "сәрһәд") вә Араз чајынын ады гәдим мәншәјинә көрә бу әрәб сөзү илә әлагәдардыр. Авар мәтниндә: "Әрәшдәки тахта көрпү".

170. Авар мәтниндә: "Шәки әһалиси Моллачы вә Мөһөммөд бәјин ордусуна чох көмәк едирди, лакин чүмә күнү..."

171. Дәһнә, Биличик - Шәкинин кәндләри.

172. Дашјүз - Әјри чајын чәнубунда чох һүндүр олмајан дағын төпәси (зирвәси).

173. Күрчүстанын Марнеули вә Болниси рајонларындакы Бајдар вә Борчалы султанлығы.

174. Сарыбаш - Илисунун јахынлығында кәнд.

175. Гашгачај - Әјри чајын голу. Гах рајонунда кәнд.

176. Герхана - Пагиревә көрә, Гарс вилајәтиндә вә Душәтијада вилајәт.

Үч килисә - Гарс вилајәтиндә Ардаган даирәсиндә јер вә Борчалада килсә.

177. Шанше - Ксан ериставы. Күрчү салнамәләринә көрә ән нүфузлу күрчү феодал һакимләриндән олан Ксан ериставлары өз мүстәғилликләрини горумағ үчүн "ләзки" гошунуна архаланарағ күрчү чарларына, османлылар вә иранлылар гаршы вурушмушлар, Күрчү вә Бизанс мәнбәләри Ксан ериставларынын мәншәјини Шимали Гафгазла вә Бизанс императору төрәфиндән Карталинијада јерләшдирилмиш авар ө'јанлары илә бағлајырлар. (К.Ц. СМОМПК В.22, с.21; Родословие ксанских эриставов, История Гиббона ч.IV; С.С.Какабадзе Хроника ксанских эриставов начала XV в. Письменные памятники Востока, М. 1970. с. 110, 122, п.27; Д.В.Гвритишвили, Из истории социальных отношений позднефеодальной Грузии (сатавадо-сеньорий), Т. 1961, с. 35) Шанше (Шаншан) епонимини албан вә ермәни мәнбәләриндәки маскут чары Санесанын ады илә вә авар фолклорундакы өчдад-гәһрәман Чанахан ("овчу") образы илә мугајисә етмәк олар ки, гејд етдијимиз "гедобер" ("гарға көз") вә "чеерчи" ("гара киши") тө'јинләри дә бу гәһрәмана аид едилир.

178. Картли валиси Сәфи ханын Таширидә Моллачынын башчылығы илә авар дәстәсини дармадағын етмәси һаггында Вахушти, Сехнија Чхеидзе дә мә'лумат верирләр.

179. В.Х. нәшриндә "фарага" ("дағылмағ", "ајрылмағ") сөзү, јухары сәтирдәки нөгтәләр үзәринә дүшдүјүнә көрә "газаг" һесаб едилиб вә "газаг әскәрләр" кедиб.

180. В.Х.-да "будучи подкуплены жадасаранцами, попросившими амана, они разошлись..."

181. Әввәл һератын, сонра Дәрбәнди һакими тө'јин олунмуш Гәни-хан Абдали әфган музду дөјүшчүләринә башчылыг едирди.

Әввәл өз өтрафында әфшар вә күрд ө'јанларына үстүнлүк верән Надир шаһ 40-чы илләрдә онларын һәддән артыг күчләнмәсиндән еһтијат едәрәк әфган вә өзбәк ханларына һимајәдарлыг едирди. Халг үсјанларынын јатырылмасына әсасән өзбәк вә әфган музду дөјүшчүләри кәндәрилирди. Дағлыг јерләрә өјрәшмиш дөјүшкән әфган әскәрләриндән хүсусилә Гафгаздакы азадлыг һәрәкатларынын јатырылмасында истифадә олунурду.

Марағлыдыр ки, Тејмурләнкин 10 мин албаны Гафгаздан Әфганыстана кәчүрмәси мә'луматларына вә һәмчинин әфсанәви өн'әнәләрә әсасланарағ бә'зи мәнбәләр (Фома Месопски, Есаи һәсән Чәлалјан, Т.Крусински...) әфганларын вә ја абдалиләрин мәншәчә гафгазлы олдуғуну вә индијәдәк дә агван (әфган) адланмасыны гејд едилрәр. (Есаи Хасан-Джалалян., с. 21-22; 43, п. 110; Г.М.Мамедов, "Каиме"..., с. 78, п. 5)

Ибраһим ханын елдүрүлмәсиндән сонра Гәни хан Абдали, Фәтһ Әли хан вә башгаларынын башчылығы алтында чохминлик чәза дәстәси (ордусу) Чар-Талаја кәндәрилир. (П.Г.Бутков, Материалы для но-

вой истории Кавказа с. 1722 по 1803 г. СПб., 1869 Т.1, с. 233-234, 210-211).

182. Матсех кэндинин јухарысында јерләшән Гәбиздәрә кэндиндән шималда гаја. Меседул һерин "гызыл көл" вә ја "гәдим гызыл" етимолокијасы әһали арасында гәдим рәвајәтлә бағланылып. Бурада еркән Орта Әсрләрә аид килсәнин галыглары дурур. Бу јерин ады рус һәрби сәнәдләриндә Шамилини ордусунун Загаталанын кирәчәјиндә дурдуғу јер кими чәкилир. Бурадан Дағыстана јол кедир. (А.А.Карахмедова, Христианские памятники Кавказской Албании, Б.-1986, с. 25-26; ф. 548, оп. 3, д. 451, л. 145-148).

В.Х. нәшриндә: Садули хир.

183. Чурмут - Чердан шималда, Гуниб даирәсиндә дәрә вә чај.

184. Көрүнүр, даға кедән јолда гејд етдијимиз Роси ("кәнд"). Шак (Чак, Сак, Цак) епонимини (мәтндә "ч" сәси "ш" һәрфи илә, "ц" сәси "с" вә ја "з" һәрфи илә верилир) јенә дә гејд етдијимиз "зих", "чик" вә ја "сак" этнонимләри илә мугајисә етмәк олар. Ола билсин ки, тсор катс ("тсор кечиди"), Тсорихул Нухур (Тсор булағы) топонимләри гәдим Тсор этнонимини сахладығы кими Росо-Шак (Росо Тсак, Росо Чак) вә Зәкәл Тала (Закан Тала), Захур-Тсахур-Тсор, топонимләри дә "зих" вә ја "сак" этнонимләрини сахламышдыр.

185. Ола билсин, Чардан јухарыда Кочори адлы јер. (бах: гејд 12)

186. Хун - с.д.р.д. ("Хунасверада") локализә етмәк мүмкүн олмышдыр. Авар мәтниндә: "Хунасвер". Үмумијәтлә бу һиссәдәки топонимләр орада ашағыдакы ардычыллыгга верилир: "Чурмут, Рисир, Шипир (Шалире?) Хунасвер, Кучур".

187. Зәрнә - Чардан 20 км. чәнуб-шәргдә кәнд.

188. Атал - Самур даирәсиндә кәнд, Чардан 30 км. шимал-шәргдә.

189. В.Хулуфлунун нәшриндә "25 ютга (?)" кими охунан ајдын олмајан һиссә, мәтндә бир гәдәр дүрүст јазылмајан ја "јата 'у" ("вата'а" - аддылмамаг"), ја да "маути'ун" ("ајаг басылан јер", "аддым") сөзү илә бағлыдыр. һәммин һиссәнин һәрфи мә'насы беләдир "25 аддым газылмајан јер" ("маутиан мин гејри мәркин").

190. Пагиревә көрә Загаталадакы Дарбаз-бинә. Ола билсин ки, Дарбал истәһкамы (дарвазасы) илә әлагәдардыр (бах: Кириш, гејд.)

191. Ола билсин, дағын башындакы Киликатна вә јахуд Телав даирәсиндәки Кикај.

192. Авар мәтниндә Керел - Таладан јухарыдакы отлаг кими көстәрилир. Керел вә Кикилиб дағлары гејд олунур.

Ола билсин, Кор - Тала әразиси (Загаталада кәнд) нәзәрдә тутулур.

193. Авар мәтниндә бу һиссәдә гызылбашларын һеч вахт Јухары кәнди ("Тад роси") ала билмәмәси, онларын бир дәфә Тсорихул Нухурдан, бир дәфә Баб Шобдан, бир дәфә Расул дағынын ("Руссен" - "сығыначаг", "дүшәркә"; "русси" - "кәсмәк", јә'ни "һасарламаг" сөзүндән) әтәјиндән кери чәкилмәси гејд олунур вә "Күлүстани-Ирәм"дә

вилајәтин (Чар-Тала) мөғлуб олмасы вә әһалининн тамамилә гырылмасы һаггында верилән мә'лумат тәкзиб олунур. "Күлүстани-Ирәм"ә истинад бу мәтнин сонрадан јазылмасыны көстәрир. Бу мә'лумата кәлинчә исә, көрүнүр, бурада Чар истәһкамларындан биринин Ағзыбирин алынмасы там мөғлубијәт кими верилир. һалбуки дикәр мәнбәләр (о чүмләдән Салнамә) әһалинин өз дағларына чәкиләрәк мугавимәт көстәрмәсини вә иранлылара табе олмамасыны көстәрир.

Ф.М.Әлијевин вердији мә'лумата көрә, әһалинин мұхтәлиф истәһкамлара (сығыначаглара) чәкилмәси онларын мугавимәтини зәифләдир, лакин гыра билмир. Чар-Тала бу чәза тәдбириндән сонра да табе олмур. Бир гәдәр сонра Надир шаһын әмри илә дағларда мөһкәмләнмиш үсјачылара гаршы Фәтәли ханын ордусу көндәрилир, лакин о да ики минә јахын итки верәрәк кери чәкилир. Иран ордусунун нөвбәти мөғлубијәти һаггында ешидән Надир шаһ Дағыстана гәти јүрүш етмәји гәрара алыр. (АВПР, ор. СРП, оп. 77/1, д. 7/1741), л. 193 а, 193 б; Ф.М.Әлијев, с. 153-154).

А.А.Бакыхановун гејд етдији Ағзыбир истәһкамы, көрүнүр, Чар кәндиндә шәләләнин јанындакы јердир (Головной). Бура зијарәткәһ һесаб олунур. Дејиләнләрә көрә, бурада чох адам өзүнү гајадан ата-раг (чаја вә јахуд шәләлә) һәлак олмушдур.

194. Април ајында мөһкәм гар јағмасы бир гәдәр шүбһә доғурур. "Күлүстани-Ирәм" бу јүрүшүн февралын 23-дә башланмасыны гејд едир: "Он (Надир шах) послал Гани хана с абдалинской конницей в Ширван, приказывая ему выступить против джарцев зимой, когда горные дороги становятся непроходимыми. Фатх Али хан, Коса Ахмедлу и Мехмет-Али хан, сардар Азербайджанский с 15 тысячами хорасанских войск и все начальники Грузии получили приказание участвовать в походе Гани-хана. 23 февраля 1741 года соединенные войска прибыли на берега Алазани" (Вахушти, с. 146)

Салнамәдә исә һүчум тарихи зү-л-һиччәнин ахырынчы он күнүндә (1741-чи ил мартын 8-18-и арасы) чәршәнбә ахшамы (мартын 14-ү вә јахуд он күндән бир күн әввәл - мартын 7-си) верилмишдир. В.Х. нәшриндә "Зү-л-һиччәнин ахырынчы күнләри" кедир вә ахырынчы күн мартын 18-и шәнбә күнү көстәрилир.

Ф.М.Әлијев гејд едир ки, Османлы султанынын Чар-Таланын газысы Муртаза Әли Әфәндијә мөктүб көндәрәрәк һәр чәһдлә өз тәрәфинә чәкмәк истәмәсини вә чарлыларын Муртаза Әли Әфәндинин башчылығы илә јени чыхышлара һазырлыг көрдүјүнү ешидән Надир шаһ Муртаза Әли Әфәндијә мөктүб көндәрир вә она мұкафат тәклиф едәрәк әһалини сакитләшдирмәји һәвалә едир. Чаваб алмадыгда сילהлы үсјанын кенишләнмәсиндән горхараг Чара јүрүш тәшкил едир. (Ф.М.Әлијев, с. 146-149). Османлы Султанынын гејд олунан 1153-чү ил тарихли мөктүбунда Султанын чарлыларын тәгдирәләјиг гәһрәманлыгларындан разы галмасы ифадә олунур. (НАИИ, инв. н. 1392, н.1).

195. В.Х. нәшриндә "Далатан", авар мәтниндә "Бәдәк дәрәси", Ола билсин, Бед-бухов (Бидбух) нәзәрдә тутулур.
196. Чәлаир - Чардан 30-35 км. шәргдә, Алазанын саһилиндә кәнд.
197. Онлар, Левиатовун гәйд етдији кими, Шәки вә Ширванын әкинләрини корлајыр вә бунунла, онларын Дағыстанла мұхтәлиф вә игтисади бағлылығыны нәзәрә алараг табе олмајан Дағыстаны ачлыла гырмаг истәјирдиләр. (В.Н.Левиатов, с. 109).
198. Кули, Хосрәк - Кули р-ну; Рисиб (Дусрах) - Чарада р-ну (Дағыстан).
199. Лучек, Ихрәк - Рутул рајонунда (Дағыстан) кәндләр.
200. Ц'елдиб - Ч'арада рајонунда (Ириб кәнди) јүксәклик.
201. Умуд - Тлјарата рајонунда јүксәклик (Камилхун әтрафы).
202. Гусур - Рутул рајонунда дағ кәнди.
203. Бухнада - авар ичмасы.
204. Ола билсин, Чардан шимали-гәрбдә јерләшән Ахах дәрә кәнди кәдән чығыр. В.Х. нәшриндә: "Искил?".
205. Авар мәтниндә: Мамрух (Загаталада кәнд).
206. Маков - Загаталада кәнд. В.Х. нәшриндә: Малькау?
207. Загаталада чај. В.Х. нәшриндә: "Габали?".
208. Ола билсин, Муғанлы (Загаталада кәнд).
209. Чох - Гуниб рајонунда кәнд.
210. Мегеб - Гуниб рајонунда.
211. Обох - Гуниб рајонунда.
212. Ола билсин, "әр Мукрах" - Мукрах чајы. Мукрах - Чарада рајонунда. В.Х. нәшриндә: "Авари Мукрах".
213. В.Х. нәшриндә бу һиссә тәһриф олунараг "Жадасаран" вә Гумух арасында сүлһ кими верилір: "Дагестанцы, собравшись выступили из Авари - Мукраха в Жадасаран. Между жадасаранцами и кумухцами был заключен мир, и они выдали друг-другу заложников...".
214. Зәнкәзур маһалындакы Сунасары хатырладыр. Бу топонимләр албан вә ермәни мәнбәләриндәки һунларын башчысы, албан вә Маскут чары Санесанла (Санатрук) сәсләшир Күрчү мәнбәләриндә Хуанхуа варианты да ишләдилір (Мровели Леонти, с. 73) Монгол. Сунесун - бурјат. Хунехен - калм. Сумсен вә с. паралелләр бу этноним гурхан (тархан, бурхан) терминләри илә әлагәләндилір ки, бу да теократик (мүгәддәс) башчы мәнәларыны верир.
215. 1741-чи илин пајызында Аварыстана јүрүшә чыхмыш Надир шаһын ордусу һәр јәрдә мәғлубијәтә уғрајыр, көмәјә чағырдығы һәдәр ханын 12 минлик ордусу да, дикәр ордулары кими, демәк олар ки, бүтүн гүввәләрини итирәрәк һеч нә әлдә едә билмир. Чох уғрундакы дөјүшдә Иран ордусу гәти шәкилдә мәғлуб олараг кери дәнмәли олур. Рәвајәтләрә вә мұхтәлиф мәнбәләрин вердији мә'луматлара кәрә, Надир шаһын ордусуна гаршы кишиләрлә бәрәбәр гадынлар да вурушурду. (Чох) дөјүшүндә һәлләдичи анда гадынлардан ибарәт атлы

дәстәси көмәјә јетишир вә бу, "шахталы вә алынмаз Авар дағлары", "адамјәәнләр вә амазонкалар әлкәси", "ифрит лекиону" һаггында әсрләрдән бәри формалашмыш әфсанәви шимал илә бағланан рәвајәтләрлә бејинләри долу олан вә бу јүрүшә чох кәнүлсүз кәдән Иран әскәрләрини бир аз да ваһимәјә кәтирир.

Дағыстан вурушларында Надир шаһа гаршы лаклар, даркинләр, гајтаглар, кумыклар, кубачиләр вә с. халглар иштирак едир. Бирләшмиш Дағыстан ордусуна Сурхај ханын оғлу Муртаза Әли башчылыг едирди. Чар-Талалылар да бу вахт Аварыстана кәдәрәк Чох, Андалал дөјүшләриндә Иран ордусуна гаршы вурушурдулар.

(А.И.Тамай, К вопросу о провале Дагестанской кампании шаха Надира (1741-1743 гг.); Ф.Алиев..., с. 157; Арунова М.Р., Ашрафян К.П..., с. 193-194; Покоренный Кавказ С. -П. 1904 г.; Элгуджа Маградзе, Григол Орбелиани. с. 140; З.Казбекова, Дагестан в "вояжной" литературе, Наш Дагестан, 1992, н. 161, с. 25). Андалалское сражение, Возрождение, М. 1995-2).

216. Согратл - Гуниб рајонунда.

217. В.Х. нәшриндә: "По уходу Тамаза вернулись и те воины, которые были в пути из Кумука, Сарсала (?), Акуши, Кубачи, Кайдака и других мест", Зәмир Әлинин вердији мә'лумата кәрә, "... С одной стороны отступавших со всех позиций иранских солдат уничтожали преследовавшие их дагестанские войска, а с другой стороны жители окрестных сел, которые выступили навстречу отступающим и перекрыв им дорогу, также громили иранцев..." Замир Али (Али Каяев) Разгром Надир-шаха в Дагестане. с. 21.

Архив материалларына кәрә: "По следам отступающего войска шли небольшие отряды горцев, которые отбивали своих пленных земляков, подбирали брошенное оружие и поклажу: "Его величество видя с злости плакал". (АВПР, ф. "Сношения России Персией", 1741, д. 7. л. 391. Арунова М.Р..., с. 195). Лакин Зәмир Әли гәйд едир ки, Иран әскәрләри тә'гибдән јаха гуртармаг үчүн далларынча гызыл вә башга гијмәтли әшјалар атырдылар. Лакин Дағыстан әскәрләри бунлара мөһәл гојмајараг онлары Күријәдәк говурлар. Онлар иранлыларын әфсанәләрини (өзләри һаггындакы) ешитдикләриндән, гәсдән чәсәдләри дишләри илә галдырараг силкәләјир вә бунунла гачан Иран әскәрләрини бир даһа дөһшәтә кәтирирдиләр.

218. В.Х. нәшриндә, "в Арране".

219. "буруз" - чыхынты, бу сөзү һәм дә "бурун" кими охумаг мүмкүндүр. һәр ики һалда чај кечиди, бәрә үчүн кирәчәк кими баша дүшмәк олар. Көрүнүр, Кахетијадакы Бурдо - ағыз (Брод Урдо) нәзәрдә тутулур.

220. В.Х. нәшриндә бу һиссә бош гојулуб.

221. В.Х. нәшриндә: "И он повел им четыре дома".

222. Бурада јенә һадисәләр биринчи шәхс тәрәфиндән ифадә олунур. Авар мәтниндә ади тәрздә, јә'ни үчүнчү шәхс тәрәфиндән верилир.

223. В.Х. нәшриндә јери бош гојулан бу ифадә ("чара мәнсуб олан") ашағы сәтирдә јазылыб вә хусуси ишарә илә ајрылыб.

224. В.Х. нәшриндә "әсли-нәчабәтли" кедир.

225. (Әл-әсфәл ва-л-әразил ва-л-ауча'у) Ахырынчы тә'јини ("әл-ауча'у") һәрфи тәрчүмәси ејни мә'наны верән "рәнчбәр" ("мәшәггәтли") термини илә мугајисә етмәк олар. Рәнчбәрләр шәхси гул вәзијәтиндә олан һүгүгсуз асылы кәндлиләрә дејилирди. (Г.Абдуллаев, Феодальнозависимые крестьяне - раяты, ранджбары и илаты..., Азербайджан в XVIII в... с. 162-165).

226. В.Х. нәшриндә олмајан бу һиссә бурада әлавә кими кәнарда јазылыб.

227. Катрух (Чатлух) - Самур вилајәтиндә (Рутул рајонунда).

228. Авар мәтниндә: "Онлар (дағыстанлылар) буну гәбул етмирләр".

229. Кудали - Гуниб рајонунда.

230. Өзүнүн тә'јин етдији Хасбулат шамхал - Русијада әсирликдә олан Адил Киреј шамхалын оғлу бу сәфәрдә ону мугајисә едирди. Зәмир Әлинин вердији мә'лумата кәрә, Надир шаһ кери чәкиләркән Сурхај ханы әсир тутараг өзү илә Дәрбәндә апармышды. Бундан сонра Табасарана вә Гајтага һүчүм едәркән о, Сурхај ханы вә Хасбулат шамхалы өз јанында сахлајырды.

231. В.Х. нәшриндә бу һиссә тәһриф олунуб, "аквил" ("азугә") сөзү "кудил" кими охунуб: "так как с кудильцами были одни только кудильцы (?), то услышав о нашествии, дагестанцы попросили мира...".

232. Усми Әһмәд хан Гала - Горејш галасында мөһкәмләнәрәк шаһын ордусу илә вурушур. һәр ики тәрәф чохла итки вердикдән сонра Усми аз гүввә илә шаһын сајча үстүн олан ордусуна мугавимәт кәстәрмәјин әбәс олдуғуну анлајараг аиләси илә Аварыстана гачыр. Надир шаһ галаја дахил олур вә ону дағытмаг әмрини верир.

233. В.Х. нәшриндә: "Но и они заключили мир (с Тахмазом)".

234. Амилахори (амирахори) - шаһын мөһтәри (әрәб сөздүр). 1742-чи илдә Гиви Амилахвари Ксан галасында мөһкәмләнәрәк "ләзкиләрлә" (аварларла) бирликдә шаһа гаршы мугавимәт апарыр. "Амир ахор" Ксан ериставларынын Картли сарај даирәсиндә рәсми вәзифәләриндән иди. Күрчү кинкросларындакы гејдләрә кәрә: "Квенипневели (правитель Ксанского эриставства) был амирахором (начальником коневодства) при картлийском дворе". (Хроника Ксанского... с. 110). Марағлыдыр ки, аварча "хвани" - (атлар, "кони") сөзүнү нәзәрә алсаг, "Квенипневели" - "Амирахор" сөзү илә ејни мә'наны верир вә "начальник конюшного двора" кими тәрчүмә олуна биләр. (Ксан ериставларынын мәншәји һаггында бах: гејд. 67) Бу

хусусда Чар-Тала әразисиндәки Чудулу-бинә, Илисудақы Төвлә-Тала топонимләрини гејд етмәк олар.

235. Көрүнүр, бундан әввәл гејд олунан Кәнчә һакими Азербайчанын сәрдары Фәтәли хан (сәрдар Фәтәли хан Әфшар) нәзәрдә тутулур.

236. Ола билсин, Борчалы наһијәсиндәки Ирган - чај вә ја Күрчүстандакы Артани (Артан) јахуд Дағыстандакы Араканы (Ирганај). В.Х. нәшриндә: "Арнани".

237. В.Х. нәшриндә: "Бальхул".

238. В.Х. нәшриндә: "при этом было убито только двое".

239. Көрүнүр, Кәнчәнин бәјләрбәји һачы хан Күрд Чәмишкезак нәзәрдә тутулур. Вахуштијә кәрә: "донесли грузины на Аликули хана и прислал шах Надир в Тбилиси Коджа-хана" (Вахушти, с.122). Бир чох јердә вә авар мәтниндә дә Фәтһ Әли хан јериһә Әли хан (Кәнчи Әли хан) кедир. Кәнчә бәјләрбәји Уғурлу хан 1738-чи ил Чарда өлдүрүлдүкдән сонра Кәнчәдә вә Тифлиسدә Сәфи хандан, Хәнчәл хандан сонра Фәтәли хан отурурду. (Вахуштидә "Аликули хан").

240. Бендери - Гори даирәсиндә. В.Х. нәшриндә: Бајдар.

241. Авар мәтниндә: һачы хан бөјүк орду илә чыхыр. Дөјүш баш верир. һачы хан пешман һалда Топ Гара-Ағача гајыдыр.

242. Султан Маһмуд (1) - 1730-1754-чү илләрдә Османлы султаны. Хункар - "хунавәндикар" сөзүнүн тәһриф едилмиш формасы олуб, Османлы султанларына верилән аддыр. Дикәр изаһы "ган төкән" ("ганичән") демәкдир ки, бу да кечмишдә гәдимдән бәри сәркәрдәләрә, гәһрәманлара аид олунан епитет иди.

243. Түркіјә Гафгазда өзүнә мүттәфигләр ахтарырды. Османлы Султанынын вәзиринин Чар газысы Муртаза Әли Әфәндијә јаздығы 1153/1740-1741-чи ил тарихли мәктубунда о онларын дилләрдә кәзән мәрдлији һагда тә'рифләрдән вә онлара гаршы мөһәббәтләринин ифадәсиндән сонра онлара јүксәк (бөјүк) дәвләтинин һимајәсини тәклиф едир вә онлардан өз мөвгеләри һаггында хәбәр кәндәрмәләрини хаһиш едир. (НАИИ Азерб. ф. 1392 док. н. 1)

244. Исламын дөрд мөзһәби Аллаһын еви - Ирәмин дөрд сүтуну (имад) кими тәгдим олунур. В.Хулуфлунун нәшриндә "о тәләб едир ки, мән Аллаһын евинин бир сүтунундан имтина едим (отрекся)" кими тәрчүмә олунуб. Ола билсин, "столп" (мөзһәб, тәригәт) јеринә "столб" (сүтун) кедиб. Әслиндә исә сөһбәт баш тутмајан 1736-чы ил сүлһ даһнышығлары шәртләринин бириндән кедир. Иран тәрәфинин Түркіјә гаршысында гојдуғу дөрд тәләбдән бири Чәфәри шиә тәригәтини сүннилијин бешинчи тәригәти кими гәбул етмәк вә она Кә'бәдә јер ајырмаг иди. Түркіјә мөһз бу шәрти гәбул етмәдијинә кәрә Түркіјә-Иран мугавиләси бағланылмыр вә бир гәдәр сонра османлыларын русларла мугавимәси илә әлагәдар мөвгәгәти ара верән Түркіјә-Иран мугавимәси јенидән гызышыр. (Т.Т.Мустафазадә, Азербайджан и

(Салнамәнин мәтиндә "Чеер-Өрдә") Сагурамада османлылардан вә дағыстанлылардан ибарәт дәстә илә дөјүшү (мәтнин ардында бу дөјүш верилир) дә бу һадисәләрлә гарышдырылмышдыр.

255. Ч.Ханвей Сам Мирзәнин мәғлуб олмасындан сонра да үсјанын давам етмәси барәдә јазыр: "лезгины вместе с большим числом народа из этой провинции /Ширвана/ сопративлялись упорно... храбро атаковывали превосходящие силы 25-тысячного войска Надира, во главе которого стоял Насрулла Мирза... Их долины плодородны, производят злаки в изобилии. Им нет надобности отдавать в рабство свою страну. Любовь их к свободе нельзя было уничтожить". (Дж. Ханвей, Исторический очерк британской торговли на Каспийском море... с прибавлением описания волнений в Персии... с подробной историей великого узурпатора (Надир Кули), Т. 1, 2, Лондон 1762, НАИИ АН Азерб., ч. Т, с. 166).

256. П.Орбелианинин вердији мә'лумата көрә, Тејмураз Мсхетадан шималда Арагвинин сол саһилиндә Сагурамода Јусиф пашанын Дағыстанда пул чатдырмаг вә орду јығмаг үчүн көндәрдији дәстәси илә вурушур. Дағыстандан көмәјин көлмәдијини көрән Јусиф паша өз мүлкү олан Ахалсикхә кедир вә бир гәдәр сонра өлүр. Бу, гејд етдијимиз кими, сәһв олараг Сәфи Мирзә илә әлагәләндирилмиш дөјүшдүр. (Һәр ики дөјүш Чеер-өрүн (Арагви) саһилиндә, гараллыларын вә төбәллиләрин иштиракы илә тәсвир олунар).

257. авар мәтниндә "Гарс галасы".

258. В.Х. нәшриндә "Бәрдәли" јазылыб. бизим мәтнимиздә дә үст сәтирдәки "мим"ин гујругу "јә"јә битишдијинә көрә "ли" кими көрүнүр. Бу, мәтнләр арасындакы әлагәјә, даһа доғрусу В.Х. нәшриндә истифадә олунан мәтнин бу мәтндән көчүрүлмүш олдуғуна әләвә сүбутдүр.

259. Бабаартма - Алазанын сол саһилиндә, Чардан 50-60 км. чәнуб - шәргдә.

Авар мәтниндә: "Муғанын Тсауртма гапыларына".

260. Көјнүк - Гахын кәнди.

261. Авар мәтниндә: "1159-чу илдә Надир шаһ Ирәвана көлир, орада оғлуна тој едир. Бу тоја Акуша, Тседех, Тсахур вә башга өлкәләрин башчылары, Кахетин башчысы Тәһмураз өз гардашлары илә вә дикәр шәһәрләрин башчылары чағырылырлар. Тојдан әввәл Амилахорун галасыны мүһасирәдә сахлајаркән Тәһмураз аман истәмәк үчүн јанына көлмиш адамлары өлдүрүр".

262. Ахырынчы ифадә һәгигәтә ујғун көлмир вә әввәл гејд етдијимиз кими, көрүнүр, мәтни көчүрәнин вә ја мүәллифин әләвәсидир. (бах. гејд. 254).

263. Авар мәтниндә: "Надир шаһын она һүчум етмәсиндән горхарат".

264. Герхана - Карс вилајетиндә

265. Сөз силиниб. лакин контексдән вә сонракы фактлардан чыыш едәрәк еһтимал етмәк олар ки, бурада "ләзкиләрин јанына көлир" олмалыдыр.

266. Бу һиссә авар мәтниндә јохдур. В.Х. нәшриндә исә төһриф олунмуш шәкилдә верилмишдир. "... Тахмураз-хан... бежал в сторону Гурханы(?) с представителями народа, со своим сыном, Эрекли ханом, с грузинами, а также шекинцами и ширванцами..."

Затем он (?) перешел в Шемаху, где находился Али хан своими хорасанскими войсками,... С этими войсками прибыл в Шеку брат Надир шаха, которому по его приказанию выкололи глаза за неповиновение... "

Әслиндә исә, көрүнүр, сәһбәт гардашынын е'дамындан сонра өзүнүн дә төһлүкә алтында олдуғуну алајараг Надир шаһын јанындан (Хорасандан) гачан вә она гаршы мүхалифәтдә чыыш едән Пәнаһ Әли хандан кедир. Гарабағ тарихинә даир мәнбәләрин вердији мә'луматлара көрә, Пәнаһ Әли бәј Надир шаһын тө'гибиндән Шәкинин вә Гәбәләнин дағларына гачараг Чар - Балакән вилајетинә, "ләзкиләрин" јанына көлмиш вә онларла бирликдә бөјүк дәстәләр дүзәлдәрәк басгынлар етмәјә башламышды (Гарабағнамәләр, Б.-1989, с.158). Ола билсин, Шамахыја јығылан дәстәләр ичәрисиндә чарталалылар да олмушдур. Мәтндә бу заман Тејмуразла вә Иракли ханла Чар - Тала арасында сүлһ мүгавиләсинин олмасы көстәрилир ки, бу да онларын Надир шаһа гаршы биркә коалисијада олмаларыны тәхмин етмәјә имкан верир.

Мәнбәләрә көрә, Пәнаһ Әли ханын 1738-чи илдә Хорасандан Гарабаға көлмәси тарихи инандырычы дејил, чүнки Әһмәд бәј Чаваншир Чаваншир елинин һәлә 40-чы илләрдә Гарабағдан Хорасана көчүрүлмәсини гејд едир. Онун Хорасандан гачмасы да мәнз бу вахта (1744-1745) тәсадүф едә биләр.

267. В.Х. нәшриндә "сердар Сеистана убил Али Фатали-хана" кими тәрчүмә олунуб, әслиндә исә "о, Сеистанын сәрдары Фәтәли хана гаршы вурушурду" ("гатәлә 'алә Фәтәли хан сәрдәри Сеистан") олмалыдыр. Бурада, көрүнүр, Сеистанда Надир шаһа гаршы галдырылмыш үсјана башчылыг едән Сеистанын сәрдары Фәтһ Әли хан Кијани Әфшар нәзәрдә тутулур.

Надир шаһ Сеистандакы үсјаны јатыртмаға Хорасанын сипәһсалары олан гардашы оғлу (Ибраһим ханын оғлу) Әли Гулу ханы көндәрмишди вә бир сыра мәғлубијәтләринә көрә ону чәримә етмишди. О онун гардашы Ибраһим ханын (мәтндә әввәл гејд олунмуш) Дәрбәнд һакими Мәһәммәд Әли хан?) да бүтүн әмлакыны мүсадирә етмиш вә көзләрини чыхартдырмышды. Надир шаһ һәммин вахт өз јахын гоһумлары олан дикәр әфшар ханларынын да (Имам Гулу хан, Гасым хан) көзләрини чыхартдырмышды. Бу вахт Әли Гулу хан үсјана гошулур. Хорасанын һәр јериндән һакимләр она тәрәф кечирләр. Әли Гулу хан һерата көләрәк бурада моһкәмләнир. Надир шаһ она вә'дләр верәрәк

кери дөнмөжө хашиш едир, өзү исә онун өлдүрүлмәсинә әмр верир. Надир шаһа гаршы гәсд дә Әли Гулу хан тәрәфиндөн тәшкил олунмуш вә онун башы Әли Гулу хана һерата көндөрилмишди. Бундан сонра Әли Гулу хан Адил шаһ ады илә тахта чыхмышды. Әли Гулу ханын гардашынын көзләрини чыхардығына көрә Надир шаһдан ажрылмасы, Хорасанын сипәһсалары олмасы вә Фәтәли хан Кијанијә гаршы көндөрилмәси фактары Салнамәнин мәтниндә Хорасан ордусу илә Шәкијә көлөн Әли ханын Пәнаһ Әли хан јох, Әли Гулу хан олмасыны (Мәнбәләр Пәнаһ Әли ханын гардашы Фәзләли Бәһбуд Әли бәјин Надир шаһ тәрәфиндөн көзләринин чыхарылмасы һаггында јох, "көзү көзүндөн су ичмәдији үчүн" е'дам олунмасы һаггында мә'лумат верир) вә һәмчинин, Фәтәли хана гаршы вурушмаг гејдинин дә Надир шаһа јох, Әли хана (мәтндә үчүнчү шәхслә ифадә олунур), јә'ни Әли Гулу хана аид олмасыны тәхмин етмәжә имкан верир. Лакин мәтнин ардында онун Әли хан Гачар адланмасы бу фикри истисна едир. Әли Гулу хан Әфшар тајфасына мәнсуб иди. Гачар тајфасына исә һәгигәтән Пәнаһ Әли хан Чаваншир мәнсуб иди. һәм дә Әли Гулу ханын һератдан Ширвана көлмәси һаггында һеч бир мә'лумат јохдур. Лакин ола билсин ки, Пәнаһ Әли ханы Хорасан ордусу илә Ширвана Әли Гулу хан көндөрмишди. Тарихи фактлара көрә Пәнаһ Әли хан Әли Гулу ханын тәрәфдарларындан олмуш вә Әли Гулу хан (Адил шаһ) һакимийјәтә көлдикдән сонра онун хүсуси диггәтинә лајиг көрүлмүшдү. Белә олан тәгдирдә бу, Иранын чәнуб әјаләтләриндә баш верән үсјанларын Ширван вә Дағыстандакы үсјанларла әлагәсинә вә һәмчинин Надир шаһа гаршы суи-гәсдин дә үсјанчылар тәрәфиндөн әввәчәдән тәшкил олунмуш план үзрә һәјата кечирилмәсинә дәләләт едир. Архив материаллары һәмәдандан вә с. чәнуб вилајәтләриндән Ширвана Сам Мирзәнин јанына үсјанчыларын гачмасы һаггында мә'лумат верир. (Арунова М.Р., Ашрафян К.З., с.209, АВПР, ф. "Сношения России с Персией, 1743, д.4., л.663"). Даһа әввәлә нәзәр салсаг, түрк мәнбәси Мир Вејсин башчылығы илә әфган абдалиләри үсјанынын Ширван вә Дағыстандакы үсјанла бирләшмәк чәһдләриндән данышыр. (Бәдрәддинзадә Әли бәј, ч. 2, с.78-79)

Салнамәдә верилмиш мә'луматларын даһа дәриндән тәдгиг олунмасы бу һадисәләрлә әлагәдар тарихдә јени фактларын үзә чыхмасына имкан верә биләр.

268. В.Х. нәшриндә: "с требованием (к себе) Хаджи Челеби с шекинцами, Сафар Али с представителями Али хана Каджара и Хаджи Мухамед Али с представителями Шемахи, Ширвана и Ареша...". Ола билсин ки, "мин Габалә" ("Гәбәләдән") сөзү "мин гыбәли" ("тәрәфиндән") кими охунуб.

Чүмләннин гурулушуна көрә Әли хан Гачарын һәм Гәбәлә башчылары илә бир сырада ("Гәбәлә нүмајәндәләри вә Әли хан Гачарла бирликдә сәфәр Әлини..."), һәм ажрыча ("Гәбәлә башчылары илә Сәфәр Әлини, Әли хан Гачары вә ..."), һәм дә һачы Мәһәммәд Әли илә бир

јердә Шамаһы, Ширван вә Әрәш нүмајәндәләри башында ("Шамаһы, Ширван вә Әрәш нүмајәндәләри (башчылары) илә бирликдә Әли хан Гачары вә һачы Мәһәммәд Әлини"...), чағырылмасыны тәхмин етмәк олар. Мирзә Чамал Чаванширин мә'луматына көрә Пәнаһ Әли хан Гәбәлә маһалында вә Гарабағын дағларында олурду. Лакин мәтндә әввәлки мә'луматда онун һәммин вахт Шамаһыда (бундан әввәл Шәкидә) олмасы көстәрилир.

269. 1748-чи илдә һакимийјәтә көлмиш Шамаһы ханы (Тәзә Шамаһы). А.Бакыханов һачы Мәһәммәд Әли ханын бундан әввәл хәрач јығмаг вә шаһ ордусуну әрзагла тә'мин етмәк вәзифәсини ичра едән шәхс олмасыны көстәрир. Көһнә Шамаһыда һакимийјәти әлә алмыш сәркәр (шаһ ордусунун малијјә ишләри үзрә башчысы) нәслиндән олан Мәһәммәд Сәид хан 1765-чи илдә һәр ики Шамаһыны бирләшдирәрәк бурада өз һакимийјәтини тә'сис едир. Архив материалларында көстәрилдији кими, Губа, Шәки, Газыгумух, Гарагајтаг һакимләри Мәһәммәд Сәид ханын һакимлијини ганунсуз сајыр вә онун ашағы тәбәгәжә мәнсуб олмасыны билдирирдиләр. А.Бакыханов да бу фикри тәсдиг едирди ("Происхождение племен, населяющих в нынешней Закавказской провинции", "Гафгаз", 1848, н.1, с.4).

270. Газмалар - Гәбәләдә, ејниадлы көнд Балакәндә дә вардыр.

271. Катрух (Чатлух) - Самур вилајәтиндә (Рутул рајонунда) көнд. В.Х. нәшриндә: Джитрих. Бундан әввәл мәтндә Чатрухун Сурхај хана мәнсуб олмасы гејд едилир (бах: гејд. 227).

272. 1747-чи илдә Чәнуби Азәрбајҗанда үчүнчү Сам Мирзәнин башчылығы илә үсјан баш верир. Бу дөврдә өзләрини Иран тахтынын гануни варисләри кими гәләмә верән бир чох јаланчы шәһзадәләрин пејда олмасынын сәбәби һәм дә әфган башчылары тәрәфиндән шаһ хүсејнин өвладларынын өлдүрүлмәси һаггындакы шаәләр иди. Гәзвин үсјанына көрә Мир Маһмуд отуз бир сәфәви шаһзадәсинин вә јүз он дөрд ә'јанын өлдүрүлмәси һаггында гәрар вермишди. Дејиләнләрә көрә шаһ хүсејнин отуз дөрд оғlundан ијирми једдиси Мир Маһмуд тәрәфиндән аталарынын көзү габағында өлдүрүлмүшдү.

Бу үсјан Тәбризлә бағланылыр. Лакин Салнамәнин вә И.Лерхин мә'луматына көрә үсјанын Әрдәбилдә башланмасы мә'лум олур. Сам Мирзәнин Тәбризә кечмәсинин сәбәби она гаршы орду көндәрән Әли Гулу Әфшарын Әрдәбилә көлә билмәси иди. Тәбризлиләр исә әфшарларла гаршы дүшмән мөвгәјиндә идиләр. Надир шаһын өлүмүндән сонра о, Тәбриздә шаһ е'лан олунур вә бир нечә ил Азәрбајҗанын шаһы кими таныныр. Бундан сонра Фәтәли шаһ тәрәфиндән тутуларак Әмир Аслан хана верилир, о да ону Адил шаһын (Әли Гулу хан) јанына көндәрир.

(М.С.Иванов, Очерки истории Ирана, М-1952, с.104; Ф.М.Алиев., с.217-218; И.Я.Лерх, Сведения о втором путешествии в Персию, со-вершеном в 1745-1747 гг. НАИИ Азерб. инв. 487, с.101; Т.Мустафазаде... с.230, прим. 80;)

Сам Мирзэ Гарабаг, Кәнчө вә Шамахи ханлары илә әлагәжә кирмәк үчүн Шимали Азәрбајчана кәлир, лакин онлар тәрәфиндән Аразын о тајына говулур. Күрчү мәнбәси бу һагда белә мә'лумат верир: "Килижли Али хан, бывший некогда губернатором в Грузии, был начальником после в городе Гяндже умыслил возвыситься свойственным персидским ханам средствами. Он, нашедши одного развратного персиянина, назвал его сыном шаха Гусейна и с многочисленною толпою своих приверженцев приступил к Тифлису, в намерении преклонить царя Ираклия к принятию участия в его замыслах. Царь Ираклий рассеял сих мятежников, изгнал самозванца..." (Давид Багратиони, История Грузии, Т.1971, с.157).

273. Көрүнүр, Фәтәли хан Гачарын оғлу вә Аға Мәһәммәд-хан Гачарын атасы Мәһәммәд һүсејн хан нәзәрдә тутулур. Лакин А.А.Бакыхановдан фәргли олага дикәр мәнбәләр Аға Мәһәммәд хан Гачарын Мәһәммәд һүсејн ханын гардашы Мәһәммәд һәсән ханын оғлу олмасыны кәстәрир. Мәһәммәд һәсән хан һәлә Надин сағлығында Астрабадда үсјан галдырмыш, онун өлүмүндән сонра Астрабады вә Мазандараны, даһа сонра гисмән Ираны, Тәбәристаны вә Азәрбајчаны тутмушду. Ола билсин ки, мәтндә сәһв олага Мәһәммәд һәсән ханын јеринә һүсејн хан верилмишдир. Мәтнин ардында о, Надир шаһын гатили Мәһәммәд хан кими гејд олунар. Багратиони дә ону "убийца шаха Надира Мамед-хан Каджар" адландырыр. (О.Багратиони, с.158).

274. Гејд етдијимиз кими, Надир шаһ гардашы оғлу Әли Гулу ханын өлдүрүлмәсинә һәлә ону барышмаға чағыраркән әмр вермишди.

Әли Гулу хан өзү шәхсән Надир шаһын өлдүрүлмәсиндә иштирак етмәмишди вә өлдүрүлән Надир шаһын башы онун јанына һерата кәндәрилмишди (бах: гејд 267). Надир шаһа гаршы үсјанын башчылары олан Әли Гулу хан вә Мәһәммәд һәсән хан, көрүнүр, сүи-гәсдин тәшкилатчылары идиләр.

275. В.Х. нәшриндә: "...решили предложить Али - телохранителю убить его (Надира), а тот с хитростью и обманом убил троих из них...". Гејдләрдә: "Надир был убит Салех - беком и др. в мае 1747г., при чем сопротивлявшемуся Надиру удалось убить, по слухам, двоих или троих из нападавших".

276. Бу гејд дә, Надир шаһа гаршы сүи-гәсдин һәлә әввәлдән нәзәрдә тутулмасыны сүбут едир.

Надир шаһа гаршы сүи-гәсд әввәлләр дә, мәсәлән, 1741-чи ил 15 мајда Мазандаранда баш вермишди. О, јүнкүл јараланмышды. Сүи-гәсдин тәшкилиндә Надир шаһын оғлу Рза-Гулудан шүбһәләнмишләр вә Надир шаһ онун көзләрини чыхартдырмышды. (Гюлистан-и-Ирам, с.146; 254, прим. 235). В.Х. нәшриндә: "разгорелась война между ними и кызылбашами, которые раньше сами хотели убить его".

277. Систандакы үсјаны јатыртмаға кедәркән Надир шаһ өз һәрәмини вә хәзинәсини Келата кәндәрилмишди.

278. Надир шаһын башы Әли Гулу хана кәндәрилдикдән сонра, о, Адил шаһ адланараг Хорасанда шаһ е'лан олунар. О, Надир шаһын Келатдакы хәзинәсинә саһиб олур, оғланларыны өлдүрүр.

279. Мәтндә һачы Чәләбинин јанында Әли хан Гачарын (Пәнаһ Әли хан?) олмасы кәстәрилир. Сам Мирзәни исә Фәтәли хан Әфшар һәбс едәрәк Әмир Аслан хана кәндәрилмишди.

280. Надир шаһын өлүмүндән сонра онун дөвләти парчаланыр. Әли Гулу хан Хорасанда, Сам Мирзә Тәбриздә шаһ е'лан олунар. Әли Гулу ханын гардашы Ибраһим хан Исфәһанда, Сам Мирзәдән сонра Әмир Аслан хан Тәбриздә, Мәһәммәд һәсән хан Гачар Астрабад вә Мазандаранда, Әһмәд хан Әфганыстанда өзләрини мүстәгил е'лан едилрәр. Әли Гулу хан гардашы Ибраһим хан тәрәфиндән тутулур вә көзләри чыхарылып, бир гәдәр сонра онларын һәр икиси Шаһруһ Мирзәнин (Надир шаһын вә Шаһ Сәфинин нәвәси) әлине кечәрәк е'дам олунар. Бундан сонра һакимијәт өлдән-өлә кечир.

281. В.Х. нәшриндә: "Исхаг паша тәрәфиндән мүсәлманлашдырылан Вахтанг ханын гардашы оғлу Абдулла бәј" ифадәси "Исхаг пашаја Вахтанг ханын гардашы оғлуну верән Абдулла бәј" кими тәрчүмә олуруб. ("...Абдулла беком. выдавшим Исхаг паше, в бытность его в Тифлисе, племянника Вахтанг-хана").

Абдулла бәј (Арчил) - Картли чары Иесенин оғлу. Д.Багратиони Тејмураз тәрәфиндән Сомхетијанын рәиси тә'јин едилмиш Абдулла бәјин Тејмураза гаршы чыхмасы вә Әмир Аслан хандан көмәк алараг Карталијаја саһиб олмаг истәмәси һаггында мә'лумат верир.

Иракли Абдулла бәји Тифлиسدән вә Сомхетијадан говур вә һакимијәти һәмин вахт Ирандан гајытмыш атасы Тејмураза верир. (Д.Багратиони, с. 157-158).

282. В.Х. нәшриндә: "Агам-кули".

283. В.Х. нәшриндә бу һиссәдә "Гәбәләжә" сөзү "гатлиһи" ("ону өлдүрмәжә") кими охунуб вә бу сөзә аид нөгтә ашағы сәтирдәки "Бәрдә" сөзүнә аид едиләрәк онун "Језид" кими охунмасына сәбәб олуб. Мәтндә гарышыглыг јараныб вә бу һиссәнин мәзмуну тәһриф олуруб: "Шекинцы вступили с ним(?) в союз и он (?) послал войска убить его, взяли многих в плен, пролили много крови, награбили и причинили много вреда как шекинцам, так и жителям Ареша...".

284. В.Х. нәшриндә: "мин сәккиз јүз".

285. В.Х. нәшриндә бу һиссә тәһриф олуруб: "Абдулла бек прибыл в Ганджу и потребовал от его жителей войск. Он назначил правитель для нее, для Тифлиса и Кахетии, составил отряд из приблизительно 1800 воинов, с которыми были Мухамед-кули хан, Казим хан и Али хан...".

286. В.Х. нәшриндә: "Армия (Абдулла бека)... вступила в соглашение с минбаши, комедантом крепости Тифлис, но он обманул и предал ее, а затем бежал вслед за Амир Аслан ханом и убил некоторых".

Авар мэтнинде: "... лакин барышыг позулур. Абдулла хаин чыбыр. О онларын бә'зиләрини өлдүрүр вә өзү Әмир Аслан ханын далынча кедир". Көрүнүр, авар мәтнн дө әрәбчәдән тәрчүмә олунуб вә әрәб мәтнн бурада да дүзкүн шөрһ олунмайыб.

Әслиндә, көрүнүр, әввәлчәдән Абдулла бәлә иттифагда олан Тифлис галасынын мұһафизн османлы минбашысы (Д.Багратионн ону "персиянин Дура-хан" адландырыр) Иран ордусу илә гајыдан Абдулла бәјә хәјәнәт едәрәк ону галаја бурахмыр. Д.Багратионн Ираклин ханын бәјүк Иран ордусу илә Иберијаја кәлән Абдулла ханы мәғлуб етмәсинн гејд едир. (Д.Багратионн, с.157).

287. В.Х. нәшриндә Әһмәд бәј Муғанлынын, Шаһвердн ханын вә Сурхај ханын оғлунун бүтүн дағыстанлылар вә Чар-Талаја өмр вермәси гејд олунур кн, бу да дүзкүн дејил.

288. В.Х. нәшриндә: "Зобейдлу Анцухский". Мәнбәләр һәр икн рә-гнб тәрәфдә (Абдулла ханын вә Тәјмуразын вә ја Ираклинн ордусун-да) авар дәстәләринн олмасыны гејд едир. П.Орбелианн онларын арасында "Зобејдали"ни гејд едир.

289. Көмәјн кәлмәдннн көрән дағыстанлылар керн гајыдыр вә јолда күрчү кәндләринн гарәт едирләр. Д.Багратионн Ираклинн Марткобидә (Тифлис виләјәтнндә) онлары тә'гнб етмәсинн вә "ләзкнләрин" атларынын тәзјгннә давам кәтнрмәјән јүксәк гајанын онларын үзәрннә учмасыны тәсвир едир. (Д.Багратионн, с.158).

290. Д.Багратионн Ираклинн Марткобидән дағыстанлылары говдугдан сонра Тифлис галасына кәлмәсинн вә ону алмасыны гејд едир (орадача).

291. Бу һиссә һашнјәдә јазылыб вә ишәрә илә әләвәнн јерн кәстәрнлнб. В.Х. нәшриндә бу чүмлә јохдур.

292. Бу, көкү әрәб сөзү "әјил" ("әјал", "гоһум-әгрәба"; "јахын-таныш") вә ја һәмнн көкдән олан "әл" ("аилә", "сүләлә"); "нјәләт" ("әјәләт") илә әләгәдар олса да, бурада әрәб сөзү кнмн јох, түрк тер-мннн кнмн "ил" ("улус", "өл"), јә'нн "тајфа" мә'насында ишләднлнб. Чүнкн һәр икн јердә (мәтндә ишләднлән) сөзүн сонунда "сүкун" дурур

"Орду-ел" мә'насынн верән "ил" түрк термнннн "ичма", "халг", вә "орду" (сәфәрбәр) мә'наларынын верән јунан термннн "полнс" ("фнл") вә авар термннн "бо" ("бол") илә мұгајисә етмәк олар. В.Х. нәшриндә дә бу сөз "ополчение" ("сәфәрбәр орду"), авар мәтннндә "орду" кнмн вернлнб

Бәлкә дә көкү гејд етднјмнз әрәб сөзләрн илә , һәтта башга јахын көкү вә јахын мә'налы сөзләрлә ("вала", "јәлнја" - гоһум (јахын) олмаг һакнм олмаг; "нла"; "валајәт" - һмајә; "внлајәт" - һакнмнјәт; виләјәт; "аил" - һмајәдар; "аиләт" - аилә вә с...) бағлы олан јунан термннн "нлот", мәсәлән, башга конкрет мә'на дашыјыр, гуллашды-рылмыш (һүгүгсуз) асылы кәндлнләрә дејнлнр. Ејнн мәншәлн башга термнн "аул" Орта Аснја вә Гафгазда кәндә, обаја дејнлнр вә с. Мәтндә бу сөз һәм дә "чамаат", "әһалн" кнмн дә ишләднлнр.

Г.Абдуллајев гејд еднр кн, рәннјәтләр вә нлатлар (ел) һеч бнр һүгүгү олмајән асылы кәндлнләрә, рәнчбәрләрә вә гула чеврнлнр, бнр јер-дән башга јерә, бнр ә'јанын табелннндән башга ә'јанын табелнннә кечнрнлнрднләр. (Г.Абдуллаев, с.162, 163...)

Мұхтәлнф мәнбәләрн верднн мә'лумата көрә Күрчүстанын вә Азәрбајчанын елатлары вә рәннјәтләрн чох вахт феодал асылылығы-нын ағырлығындан Чара гачырдылар. Бунун сәбәбн, көрүнүр, бурада торпаг мұнаснбәтләрннн даһа јүнкүл вә демократнк прннспләрн илә јанашы һәм дә онда ндн кн, әкәр гануна көрә гачан рәннјәт ханлар арасында бнр-бнрннә гајтарылмалы нднсә, бу ичбар Чара нд олмур-дү. Бу просесн "азад" торпаглара гачан рус тәһкнмлн кәндлнләрн - казакларла мұгајисә етмәк олар. Чарда да онларын һмајәсннн гәбул етмнш ичәрәчн күрчү вә мұғал кәндлнләрннә "казак" дејнлнрдн. Он-ларын мүлкү ("өлкә") һесаб еднлән Хнзнх (Кнзнк) виләјәтннн ады да көрүнүр, бунунла әләгәдардыр.

293. Авар мәтннндә: "Онунла Чар иттифагынын адамлары варды".

294. Авар мәтннндә: "Чар иттифагынын Әһмәд хана көмәјә кәлән адамлары беш күн әввәл гајытмышдылар. Әһмәд ханын сағ галан ор-дусунун бнр һиссәсн Муғана, бнр һиссәсн Шабрана кеднр...".

295. В.Х. нәшриндә: "Панах хан потребовал к себе главарей Джа-ра и Талы и Хаджи Челеби..., примирил их между собой".

296. Мәтндәкн "арад" сөзү бәлкә В.Х. нәшриндә кәстәрнлднн кн-мн Араз чајыны, бәлкә дә Әрәшлә Гарабағ арасында Күр чајы үзәрн-дәкн кечндн (бәрәнн) нәзәрдә тутур.

Бу һиссә бнр гәдәр гарышыг олдуғу үчүн В.Х. нәшриндә ујғунсуз-луг һисс олунур.

"Через три дня прибыли в Гянджу во главе большой армии Тахму-раз хан и Эрекли хан. Условием мира было - помешать им требовать Риза Кули хана, на что согласился Хаджи Челеби, но они погнались за ним к Аразу (?).

Күрчү мәнбәсн бу һаднсәләрн башга шәкнлдә вернр. "Царь Тей-мураз поспешил оказать помощь жителям города Гянджи, который был окружен тогда войсками шушинского Панах-хана. Сей, узнав о приближении царя, оставил осаду Гянджи. Но царь Теймураз пресле-довал его...". (Д.Багратионн, С.158-159).

297. "бау'ан" ("арха", "мөвге") сөзү сәтнрарасы "чавара" вә "мнн" сөзләрннн үстүндә јазылыб. ("чавара бау' ан мнн 'арадын"). В.Х. нәшриндә, көрүнүр, бу сөз охунмајыб: "Панах хан бежал от них и пе-реправился через Араз".

"Күрчү мәнбәсн дә бурада дојүшүн баш вермәсн һаггында мә'лу-мат вернр: "Царь Теймураз преследовал его, вступил с ним в сраже-ние и победил Панах-хана Карабахского..."(орадача)

298. "чәнуба тәрәф" ("чнһәтн-л-гыблә") В.Х. нәшриндә "Гәбәләјә тәрәф" кнмн кеднр, лакин "Гәбәлә" сөзү мәтндә арнклсыз вә тәмәр-бутәснз јазылыр.

299. Авар мэтниндә: "Чар иттифагынын башчысы Мөһөммәд бәй васитәси илә..." кедир ки, бу да һәгигәтә уҗун дежил вә үмумиҗәтлә, Чар-Таланын социал-ичтимаи гурулушу илә уҗунлашмыр.

Бурада Гах вә Тсахур һакими вә ја Гах бәйләрбәји Мөһөммәд паша вә ја Усми Мөһөммәд нәзәрдә тутулур ки, о да мэтндә "Вилајәти" тәмсил едир. Гах вә Тсахур (Илису султанлығы), әсасән, Чар ичмасынын вассалы вәзиҗәтиндә иди. (бу һагда бах: И.П.Петрушевский, Джаро-Белоканские вольные общества в первой половине XIX в./ М. - 1993 с.72-84; Журнал Закавказской сословно-поземельной комиссии, н. 19)

"Если шекиханы (Шеки-Нуха), вступление которых на престол во второй половине XVIII в. редко обходилось без содействия и утверждения со стороны джарцев, все же испытывали на себе их давление лишь по временам, то султаны илисуйские под конец превратились по существу в вассалов джарского общества... В Илисуйском джамаате, в составе которого джарцы постоянно располагали партией своих сторонников, как при избрании султана, так и во всех вопросах внешней политики решающую роль играл голос делегатов Джара. В Актах Кавказской Археграфической Комиссии султанство признавалось в составе Джарской провинции". (там же, с.72-73).

300. Јә'ни әмин-аманлығы тә'мин етмәк үчүн фидјә вә ја "кешик һаггы" вермәкдән өтрү вәсаитләри варды.

В.Х. нәшриндә Пәнаһ хана гаршы јүрүшдә гәнимәт әлдә едилмәси һаггындакы бу мә'лумат Чар-Талаја аид едилир. Лакин бу јүрүшдә чар-талалыларын иштирак етмәси һаггында фактлар верилмир. Әксинә, күрчү мәнбәси буна зидд мә'лумат верир: "Избавив гянджинцев от предстоявшей им опасности, царь Теймураз вступил в совещание с шакинским ханом Аджи Чалабом и пошел вместе с ним наказывать чарцев за чинимые сим народом набеги на иверские селения. Но Аджи Чалаб, завидуя могуществу иверских царей, изменил царю Теймуразу, соединился с дагестанцами и чарцами, напал на иверские войска совсем неожиданно и обратил оные в бегство (В.Багратиони, с. 158-159)."

301. Улуфә ("гида, јем") - гаровулда вә гала мұһафизәсиндә дуран дәстәләри тә'мин етмәк үчүн гида вә башга тәбии рүсумлар веркиси. (Тарих-и Селаники, Тәрчүмә вә гејдләр академик З.Бүнјадовундур, Б-1991, с.73, гејд. 50)

Сәфәви дәвләти верки системиндә әрәб мәншәли "әләфә" ("от", "ат-арпасы") вә "улуфә" ("әрзаг") әскәрин вә ја мә'мурун тә'минаты үчүн алынған веркијә дежилирди. (А.А.Рахмани, Азербайджан в конце XVI и в XVIII в. Б.-1981, с.149).

302. В.Х. нәшриндә "Дизика /?/ тандийского".

Тинди - Сумада рајонунда кәнд (Дағыстан).

303. Тибан, Мешхаан - Сигнах мәһалында кәндләр.

304. В.Х. нәшриндә истифадо олуған әлҗазманын мәтни бурада кәсилир: "Хроника закончивается оборванной фразой" Ола билсин ки, В.Х. нәшриндә истифадо олуған мәтни күчүрән мӯәјјән сәбәбләр үзүндән мәтнин ардыны күчүрә билмәмишдир.

305. Шалфа - Зәнкәзур мәһалында

306. Бу һиссә авар мәтниндә "Чар иттифагынын Күрчүстанла мұғавиләни позмасы, Дағыстан ордусу илә сазиши вә Дағыстан ордусунун Чар иттифагына хәјанәти" сәрләвһәси алтында кедир. Сазишә көрә, Дағыстан ордусу ғышы Балакәндә галмалы иди.

307. Авар мәтниндә икинчи шәрт: "Чара киров верилмиш он нәфәри гајтарсынлар. Бунлар күрчү тавадлары нәслиндән, јә'ни "никиял" - никиләрдән идиләр".

Ола билсин, "никиләр" ифадәси "некло" - "гәдим" сөзү илә әләгә-дардыр (мүг. ет: "ноко" (нохьо) - "мағара", "нокоял" "нокав" - "пещерник" ("настоятель" - "баш кешиш"); монах (лат. "нег"). Мәнбә-ләрә көрә Шәки (Нуха мүг. ет: нохчо-мағара). һакимләри гара Кешишин вә ја Дәрвиш нәслиндәндирләр. /Абдул Лятиф Эфенди. Историја Шекинских ханов, Б. -1926/, бах: Кахетија адларынын мағара мә'насы илә әләгәси һаггында: Кириш гејд. 87

Әрәбчә "нәһә" (мунһән; мәнһән-мәнәһин), "нахија" сөзләри дә латынча "нег" (нег) кими тәрки - дүнјалыг, чәкилмәк мә'насыны верир.

308. "Күлүстани-Ирәм"дә: "валий с большими силами двинулся против Джарского общества, чтобы захватить племя ингилов, принадлежавшее некогда Грузии". Бу гејд бир даһа Күрчүстандан вә Азәрбајҗанын ханлыгларындан кәндлиләрин Чар-Талаја гачараг бурада мөскән салмаларына дәләләт едир. (бах: гејд. 292). Архив материаллары да бу һагда мә'лумат верир: "Грузинские крестьяне переходили на сторону джарских лезгин целыми селениями", "ранчбары весьма часто искали себе избавления от притеснения в бегстве", "многие убегают и селятся кочевьем". "Шекинский хан, пойдя на уступки, приостановил сплошное бегство крестьян и илатов четырех деревень... бежать в Джары" (И.П.Петрушевский, с. 36-37; Г.Абдуллаев, с. 182; ЦГИА Груз. ССР, ф.20, д.52, л.10; ЦГИА Азерб. ССР, ф.24, д. 155, лл. 18-20; М.Чулков, с.2 кн. 2, с.625). Гејд етдијимиз кими, кәндлиләрин Чара гачмасынын сәбәби бурада кәндли мукәлләфиҗәтләринин ашағы олмасы вә һәмчинин, гачгын кәндлиләрин гајтарылмасы һаггында ганунун танынмамасы иди. Мөсәлән, күрчү мәнбәси Иберијада гәдимдән мөскән салмыш "татар тајфасынын" Ирәван наһијәсинә кечмәсини, Ираклинин онларын далынча кәдәрәк кери гајтармасыны вә ирәванлылардан онлары гәбул етдикләри үчүн чәримә алмасыны гејд едир (Д.Багратиони, с. 160-161).

309. Бу чүмлә һашијәдә әләвә едилиб.

Әслиндә күрчү мәнбәсинин вердији мә'луматдан корүндүјү кими /бах: гејд. 300/, Теймураз вә II Иракли чоҳдан һачы Чәләбидән һејиф чыхмаг үчүн фүрсәт козләјирдиләр. Дикәр гајнаглар да валиләрин Чар-

ра һүчүмуну һачы Чөләбинин күрчү һакимләри илә бундан әввәлки һәрби вә сийәси тоггушмалары илә изаһ едирләр. һачы Чөләбинин симасында онлар Гарабағы вә Кәнчәни әлә кечирмәк планларыны һәјата кечирмәк үчүн әсас манеә вә күчлү рәгиб көрүрдүләр. Онлар һәммин ханлыгларын вәситәси илә һачы Чөләбини арадан көтүрмәк вә Азәрбајҗан ханлары илә һачы Чөләбијә гаршы коалисија јаратмаг истәјирдиләр. (бу һагда бах: Азәрбајҗан тарихи, З.М.Бунјадовун вә Ј.Б. Јусифовун редактәси илә, Б.-1994, с.524, 526). Салнамәнин мәтниндән дә Кәнчәнин сийәси мөвгејинин күрчү чарлары вә һачы Чөләбинин нүфуз даирәләри арасында тәрәддүд етдијини көрүрүк. һачы Чөләби вә Иракли арасында Газах, Шамаһы, Борчалы уғрунда да гызғын мүбаризә кедирди.

310. һача - гирма Пагиревдә Јализаветпол губернијасында бәрә (брод) - чај кечиди. Көрүнүр, Алазанын үзәриндә.

311. Авар мәтниндә: "дава башлајандан ики саат сонра".

312. Бу һагда күрчү салнамәси јазыр ки, "чар Тејмураз вә чар Иракли вурушмаг үчүн Чара вә бурдан Ачи Чалаба гаршы кедирләр. Ачи Чалаб онлары она көрә мөғлуб едир ки, күрчү чарларынын бөјүк ордусу варды вә онлар бөјүк ордунун өһдәсиндән кәлә билмирләр. Карталинијалылар вә Кахетијалылар дөрд мин нәфәр итирирләр. Бә'зиләри өлдүрүлүр, бә'зиләри Алазанда боғулур, бә'зиләри дә әсир тутулур (дири көтүрүлүр). 1751-чи ил 11феврал, Масленитсанын (пәһриз бајрамынын) чәршәнбәси иди".

(Описание событий, СМОМПК Т. XXI)

1751-чи ил февралын 11-и әслиндә чәршәнбәјә јох, бурада көстәрилдији кими, базар ертәсинә, анчаг Раби әл-әввәлин ахырына јох, ортасына дүшүр.

313. Бурада исә авар мәтниндә "Мөһәммәд хан - Сурхај ханын оғлу кедир" ки, бу да, көрүнүр, мәтни көчүрәнин вә ја тәрчүмә едәнин сөһв шәрһидир. Бундан әввәл " Мөһәммәд бәј - Чар иттифагынын башчысы" шәрһи верилмишди. (бах. гејд. 299).

314. Дағлыг Гарабагдакы беш ермәни мәликлији. Мәликләрдән јалныз Хачын мәлији Чәләлјан әслән Гарабагдан иди вә гәдим албан аристократијасынын - Мөһрани сүләләсинин нүмајәндәси кими Ганзасарда албан патриархы вә католикосу олмушду. (бу һагда бах: Есаи Хасан Джалалян, Краткая история страны Албанской(1702-1722 г.) Б. - 1989, предисловие акад. З.Бунијатова).

315. Бу гејд сәтирләрарасы вә сола маилликлә јухарыдан ашағы јазылыб.

316. Бурада, көрүнүр, ајлар дәјишик дүшүб. Әввәлки тарихдә "зү-л-һиччә" јеринә "зү-л-гә'дә", бурада исә "зү-л-һиччә олмалыдыр. Әкс төгдирдә, зү-л-һиччә" ахырынчы ај олдуғу үчүн, бундан сонракы зү-л-гә'дә артыг 1165/1752-чи илин ахырларына тәсадүф едир ки, бу да сонракы һадисәләрин тарихләринин диқәр мәнбәләрлә ујғунлашма-масына сәбәб олур.

Икинчи тәрәфдән, гоншу ханлыға гаршы јүрүшә чыхмыш гошунун бир илә јахын мүддәтдән сонра кери гајытмасы мәнтигә ујғун дејил. Будур ки, әввәлки ики тарих - 1164-чү ил зү-л-гә'дәнин ахырлары (1751-чи ил октябрын орталары), гајытма тарихи исә 1164-чү ил зү-л-һиччәнин әввәлләри (1751-чи ил октябрын ахырлары) олмалыдыр. Авар мәтниндә дә әввәл зү-л-һиччә, сонра зү-л-гә'дә кедир.

Ајларын јеринин дәјишик дүшмәси мәнбәнин илк әввәл хронолоји гејдләр формасында олмасы фикрини тәсдиг едир.

317. "Сонра Илису ичмасы кәлир" гејдинин (бах: гејд. 315) сону (ахыры) бу јерә "бүтүн вилајәт" сөзүндән сонраја кәлиб чыхыр. Будур ки, һәммин гејдин бәлкә дә бура вә јахуд һәр ики јерә аид олмасы бәрәдә шүбһә јараныр.

318. Авар мәтниндә Шаһверди ханын күрчү валиләрини чағырма-сы вә диқәр ханлары вә рәисләри тутдурмасы гејд едилир. (ола билсин, тәрчүмәдәки сөһвдир). Күрчү мәнбәси бу һадисәләри бәлә тәсвир едир ки, чар Тејмураз вә чар Иракли ордулары илә Тифлисдән Кәнчәјә јола дүшүрләр. Кәнчә ханы Шаһверди хан галадан чыхараг онлары чохла һәдијләрлә гаршылајыр. Чарларын көрүшүнә һәмчинин гарадағлы кор Камуз хан вә шушалы Пәнаһ хан кәлир. Бу ханлар онлары һачы Чөләби илә барышдырмаг истәјирдиләр. Лакин чарлар елә билирләр ки, онлар өз араларында һачы Чөләби илә сөзләшибләр. Она көрә дә 1751-чи ил мартын 21-и һамысыны гандаллајараг гарәт едирләр.

Пәнаһ ханын оғлу һачы Чөләбинин јанына кедир вә орду кәтирир. Дөјүш баш верир. Чарлар мөғлуб олурлар. (Описание событий СМОМПК Т. XXI).

319. 1166-чы ил Чүмада әл-ула ајынын 16-сы 1753-чү ил мартын 21-нә, шәнбә күнүнә јох, чәршәнбә күнүнә тәсадүф едир. Бу тарих сөһв олмалыдыр. Әввәлки гарышыглыгы нәзәрә алараг апардығымыз һесабла (бах. гејд. 316), 1165-чи ил Чүмада әл-улә ајынын 16-сы 1752-чи ил апрелин 1-нә шәнбә күнүнә тәсадүф едир. Диқәр мәнбәләр бу дөјүшү 1752-чи ил мартын 21-дә гејд едир. Гышын ахыры, көрүнүр, март ајы һесаб олунур.

320. Бу һадисәләри кениш тәсвир едән Мирзә Адыкөзәл бәј һачы Чөләбинин бу вахт Минкәчевир кечидиндә һәрбә мүнтәзир дајандығыны гејд едир (Гарабағнамәләр, с.42).

321. һачы Чөләбинин һәдсиз күчләнмәсиндән еһтијат едән ханлар Күрчү чары илә бирләширләр вә онун торуна дүшүрләр. һачы Чөләби II Ираклијә һүчүм едир вә Акстафачајын јанында онун ордусуну дармадағын едир. (Бутков П.Г. ч.1., с.390-391; Левиатов В.Н., с.116-125).

322. А.Бакыхановун мә'луматына көрә: "Хаджи Челеби, узнавший о поступке грузинского валия, настиг Ираклий-хана в урочище Кызыл-Гая, в полуфарсахе от Ганджи, разбил его наголову, освободил ханов из плена и, не повидавшись с ними, как со своими явными врагами, отпустил их с презрением домой...".

(Гюлистан-и-Ирам. с.156-157).

323. Авар мәтниндә: "күрчүлөрдөн јахаларыны гуртаран (һәрфи: "күрчүлөрин әли үстләриндөн кетүрүлән)... рәисләри...".

324. Авар мәтниндә: "Күрчүстана кетмәк үчүн шәрт гојурлар. Шәртә көрә, күрчүлөрин тутдуғлары вилајәт вә валиләрин ихтијарында олан рәијәт, Пәнаһ ханын ихтијарында олан Чаваншир, Гарабағ, Казым ханын ихтијарында олан Гарадағ, Шаһверди ханын ихтијарында олан Кәнчә, Субһанверди ханын ихтијарында олан Газах вә башга валиләрин ихтијарында олан јерләр онларын өзләринә гајтарылсын".

325. Бу гејд сүбут едир ки, тарихләрдәки бизим еһтимал етдијимиз гарышығлығ вә бизим һесабымыз (һесабламамыз) дүздүр.

326. Авар мәтниндә: "... һачы Чөләби илә Әрәшә кәлмирләр. Онлар Ағакиши илә бирликдә Газаға кедирләр вә газахлылары талан едирләр".

327. "В помощь грузинским царям Большая и Малая Кабарда отпавила свыше двух тысяч воинов" (Бутков П.Г, ч.1, с.391-393; ч. III, с.90).

328. Мирзә Адыкөзәлбәјин мә'луматына көрә, һачы Чөләби Бајдар торпағында сәнкәр газырды. Оғлу Ағакиши бәји Тифлисдән бәри јашамағда олан мүсәлманлара һаким тө'јин етди. Ханлары өз вәтәнләринә кәндәрди. Өзү гајыдыб Ширвана кәлди. Ағакиши бәј үч ил о наһијәләрдә һаким олду. Ахырда, вали Күрчүстандан, Башачыгдан (Имеретија) вә Чәркәзистандан гошун топлајарағ Ағакиши бәји дөф етмәјә кәлди. (Гарабағнамәләр, с.43)

Кулүстани-ирәмдә: "Преследуя Ираклий-хана, Хаджи Челеби занял Казахский и Борчалинский магалы, где оставил своего сына Агакиши бека, который пребывая там, опустошал в течение двух лет пограничные районы Грузии". (Г. -Ирам, с. 157). А.Бакыханов чәркәс вә дикәр дағ халғларынын ордусу илә кәлән Ираклинин Ағакиши бәји Шәкијә говмасыны вә бундан бир гәдәр сонра Чар ичмасына гаршы Салнамә, Чара јүрүшүн бундан әввәл олмасыны кәстәрир.

329. Гурбан бајрамы илин сонунчу (он икинчи) ајы олан Зүлһиччәнин онунчу күнү олур. Шәввал ајы исә илин онунчу ајыдыр. Ола билсин, мәтндә "Гурбан бајрамындан әввәл" јеринә "Гурбан бајрамындан сонра" кедиб вә јахуд Оруч бајрамынын јеринә Гурбан бајрамы јазылыб. Оруч бајрамы доғгузунчу ај олан Рамазан ајында олур.

330. Авар мәтниндә: "Һачы Чөләби онларын мәсләһәти илә разылашмыр".

331. 1722-1758-чи илләрдә Губанын ханы Фәтәли ханын атасы һүсәјн Әли хан олмушдур.

332. Усми Әһмәд ханын оғлу Хан Мәһәммәд.

333. Авар мәтниндә: "Мәдәд хан". буну әрәб графикасында "р" вә "д" һәрфләринин ошарлығы илә изаһ етмәк олар.

334. Киш-Гахын кәндидир. Тсахур вә Гах һакими, Шәкинин бәјләрбәји Әли Султан нәзәрдә тутулур. Бундан әввәл Әли Султан әл-Кахи кедирди.

335. Аға Рза бәј-Кәһнә Шамаһыда јерләшмиш сәркәр нәслиндән олан Әскәр бәјин оғлу, Мәһәммәд Сәид ханын гардашы.

336. Авар мәтниндә: "Чар иттифагындан олан һәр адама үч түмән, һәр Дағыстан аварына вә падара - бир түмән". "муғал вә ја "падар" бу зонанын азәрбајчанлы әһалисинә дејилир.

337. Авар мәтниндә: "Туз Никилжа".

338. Көрүнүр, јенә дә тәғвимдә дејишиклик дүшүб. Әслиндә, јәгин ки, "Долча бүрчүндә (јанвар - феврал) тәләб едирләр ки, Балығ бүрчүндә (феврал - март) јүрүшә чыхсынлар" олмалыдыр.

Бу бир даһа сүбут едир ки, Салнамә әввәл хроноложи гејдләр (хроноложи чәдвәлләр) шәклиндә олуб. Бу вә әввәл дүзәлишләр етдијимиз гејдләрдә (бах. гејд. 316), ола билсин ки, һадисәләрин гаршысындакы ујғун тарихләр гарышдырылмышдыр.

339. Авар мәтниндә: "Куракла Гајнағ Кәнчәјә гајтарылсын". Пагирева көрә, Гајнағ - Чаваншир әјаләтиндә, Күрәк-чај гәсәбәси Коранбој рајонундадыр.

340. Бурада јенә дә һадисәләрин шәрһи биринчи шәхс тәрәфиндән ("биз") ифадә олунур ки, бу да мүәллифин Чар-Тала мәншәли олдуғуна вә ола билсин ки, һадисәләрин биаваситә иштиракчысы олмасына дәләләт едир.

341. Гусур-Самур вилајәтиндә.

342. Висха - Тсудахарын јанында, Пагиревдә Тифлис наһијәсиндә бу адда чај гејд олунур.

Авар мәтниндә: "Тседех" кими кедир. Әрәб мәтниндә Витсха (Визха) вә Тседех (Тсудих) сөзләри график ошарлығына баһмајарағ јазылыш формасына көрә сечилир.

343. Авар мәтниндә: "Сурхај ханын оғлу Гарај Әли вә онун оғлу Елдарын әлиндә олан Тседехи, Кусуру, Гумугда олан гојун сүрүләрини чобанларла бирликдә тәләб едәрәк Тседехин бир кәндиндә јерләшир".

344. Каралал (Карата, Кирај) - Анди рајонундадыр.

345. Ругуча - Гуниб рајонундадыр.

346. Кујада (Кувал) - Гуниб рајону.

347. Телетл (Текәл) - Гуниб рајону

348. Курчихал - Гуниб рајону, Батсада

349. Авар мәтниндә: "Бу вахт Сурхај ханын оғлу илә Мәһәммәд бәј вә Чар иттифагынын јүз нәфәр башчысы варды".

350. Авар һакими Мәһәммәд Нусал - Үммә ханын оғлу нәзәрдә тутулур. Тарихи әдәбијатда да чох вахт Нусал хан кими кедир(бах. Г.Абдуллаев..., с. 253, 265, 600).

Нусал авар ханларынын титулу олуб күрчү термини "нацвал" ("вали" - "наместник") илә әлағәләндирилир. Сәрир вә авар һәкмәдә-

рына аид едилэрэк XI эсрдөн мөлүм олан бу термин (Путешествия в Восточные стороны Плато Карпини и Гильома Рубурка. М. 1957. с. 270; "Тарих Дагестан" Мухамеда Рафи; Ряшид ад-Дин. Сборник летописей) эрәб мәнбәләриндә гејд олунмур. Орта эср эрәб мәнбәләри Сәрир (Авар) һөкмдарларынын "мәрзбан", "дағларын хаганы", "сәрһәд горујучусу", "филян шаһ", "тахтын саһиби" вә с. титулларыны гејд едилрәр (бу һагда бах: В.Ф. Минорский, История..., с. 132-138; 203-204;). Әкәр аварча "нутса" ("нутсал") сөзүнүн "гапы" ("гапычы") мөлнәларыны нәзәрә алсаг, эрәб мәнбәләриндә көстәрилән "мәрзбан", "сәрһәд горујучусу" терминләри аварча "нутсал" - "көшикчи" термининин төрчүмәси һесаб олуна биләр ки, бу да бизанс вә күрчү мәнбәләриндә онлара аид едилән рола ујғун кәлир. "Натсвал" ("вали") күрчү терминини дә һәммин мәнбәләрин авар ә'јанларынын Күрчүстанда јерләшдирилмәси һаггында вердији мөлүмәтләрлә изаһ етмәк олар.

Мөлүмдур ки, Гафгаз Бизанс вә Сасани Ираны, сонралар Бизанс вә Эрәб хилафәти арасында онларын һәр биринин өз әлиндә сахламаға чалышдығы сәрһәд истәһкамы ролуну Түркия-Иран гаршыдурмасында давам етдирир вә тәдричән бу чәкишмәјә даһа бир иддиачы - Русија киришмәјә башлајыр. Гафгазын бу ән'әнәви мөвгејини нәзәрә алараг "дағларын хаганы", "филян шаһ" вә ја "Булан шаһ" ("бол" - орду; халг), "Тахтын саһиби" терминләрини мәрзбан - сәрһәд горујучусу, орду башчысы, регент вәзифәләри вә функцијалары илә багламаг олар.

Бә'зи тәдгигатчылар "Нутсал" терминини авар һакимләринин игәмәткаһынын јерләшдији Тануси илә бағлајырлар. Танусинин "Јухары Нутси" етимолокијасы (һәммин јердә гајанын алтындакы јер Гортл Нуси ("Ашағы Нуси") адланыр. бу һагда: Б. Моллачиханов. О прошлом Аварии, М. - 1928, с. 10-15) - бизим еһтималымыза ујғун кәлир. Әкәр Тануси "Јухары гапы" ("таде нуца") һесаб олунурдуса, бурада отуран һаким "гапынын саһиби" ("нутсал") адлана биләрди.

Нусал терминини гәдим јәһуди термини "нуси" - "кнјаз" вә јахуш шумер һакимләринин, каһинләринин вә ја шумер шәһәр ичмасынын һәрби башчысынын титулу - "енси" илә багламаг чәһдләри дә олмушдур. (Тизенгаузен В.Г., Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды. СПб., 1894. Т. I. с. 291; М. - л. 1941, т. 2. ч. 306; Туманский А.Г., Новооткрытый географ X столетия и его известия о славянах и русах, 330. Вып. IX, 1896; Атаев М.М. Авария. с. 167). Бу терминләр сырасына эрәб мәнбәсинин ("Һүдуду-л-аләм") гәдим Хәзәр сүләләсинә аид етдији иран вә ја түрк мәншәли һесаб олуан Анса адыны (бу һагда: Peten B. Golden, Khazan studies, В. - 1980 с. 219-221), Чин мәнбәләриндә Парфија сүләләсинә, арсиләрә (ас-јас), аорслара аид едилән Анси (Јансај) адыны (В.В. Бартольд. Очерк истории туркменского народа, т. 2, ч. 1, с. 550-551), Төвратын шимал халгларына аид етдији "наси-рус" ифадәсини вә һәмчинин "кнјаз" рус терминини әләвә едә биләрик.

351. Хуанал (Хванал) - Капуча, Антсук - Капучада (Цунта).

Авар мөтниндә: "өз вилајәти Хвана"

352. Ола билсин ки, Загәталадакы Д.Д. Пагиревда көстәрилән Куна-чај вә јахуш Кунакај-судур. Күрчү мәнбәси гејд едилрәр ки, Хунзахын саһиби 1754-чү ил августун 19-да Дчадис-Чварда мөғлуб олду ("Жамь-гулани и исторические приписки его кинклосо, СМОМПК, т. 29, с. 115). Д. Багратиони Нутсал ханын Мчадис-чвари (Чади Жвари) галасыны мұһасирәјә алмасыны гејд едилрәр. (Д. Багратиони, с. 160) ки, бу да сонракы, јә'ни Карел кәндиндәки галаны мұһасирәјә алмаг һаггындакы мөлүмәтә ујғун кәлир.

353. Авар мөтниндә: "Онлар көмәк еләјәчәкләри шәртилә".

354. Загәтала материаллары ичәрисиндә гејд олунмуш хроноложигејдләр топлусунда 1168-чи ил мәһрум Ағакиши бәјин Карелә јүрүшә чыхмасы гејд олунур.

355. Авар мөтниндә: "Топлар"

356. Динди-Загәталадан Дағыстана кедән дағ јолунда (бах. гејд. 135).

357. Мөһәммәд һәсән хан Гачар, Азад хан, Мөһәммәд Кәрим хан Зәнд вә сонра Фәтәли хан Әфшар арасында һакимијәт уғрунда дава кедирди.

358. Авар мөтниндә сәһв олараг "Мөһәммәд һәсән хан Пәнаһ ханын јанына кәләрәк Шаһверди хана гаршы кетмәји төләб едилрәр"

Мөһәммәд һәсән хан, Шаһверди хан вә Пәнаһ хан һәр үчү гачар тајфасына мәнсуб иди. XI эсрин биринчи јарысындан башлајараг Надир шаһа гәдәр Гарабағ бәјләрбәјлији гачар тајфасынын Зијадоғлу сүләләсинин һакимијәти алтында олмушду. (Азәрбајчан тарихи. с. 532). "Гарбағнамәләр" Мөһәммәд һәсән ханын Гарабаға һүчумуну Ираклинин ханлары әсир тутмасындан әввәлки вахта аид едилрәр. Лакин фактлар көстәрир ки, Салнамәдәки хроноложигејдләр даһа дөгигдир вә бу һүчум валиләрин һачы Чәләби илә уғурсуз дөјүшләриндән сонра олмушдур.

359. Мәнбәләр Мөһәммәд һәсән ханын Шуша галасыны мұһасирәдә сахламасы һаггында мөлүмәт верир. Лакин Шуша галасынын бинасы 1170/1756-1757-чи илә аид едилрәр. Көрүнүр, Мөһәммәд һәсән ханын һүчуму заманы Шуша галасынын јериндә сығыначаг вар имиш. Мирзә Чамал Чаваншир - Пәнаһ ханын дағларын ичиндә, кечилмәз јердә сарсылмаз гала тикмәк гәрары вә Мәлик Шаһнәзәрин бәләдчилији илә Шуша галасынын тикинтиси үчүн (көһнөдән галмыш) бир гала јерләшән јерин сечилмәси һаггында мөлүмәт верир. (Мирзә Чамал Чаваншир, Гарабағ тарихи-"Гарабағнамәләр", Б. - 1989, с. 115-116).

Шуша галасынын етимолокијасыны эрәб сөзү "шаушә" ("шуш") - "гәһрәман", "мүбариз" ("әл-гал'ату-ш-шаушә'у" - "гәһрәман, јенилмәз гала") илә изаһ етмәк олар.

360. Әслиндә, Мөһәммәд һәсән хан Кәрим хан Зәндин бөјүк гүввә топлајараг Фарс, Ираг, Мазандаран торпагларыны алмасы хәбәрини ешидәрәк Шушанын мұһасирәсиндән әл чәкиб Кәрим хан Зәндә гаршы һәрәкәт едир.

361. әр. "фавыт" - "кечид".

Авар мәтниндә: "Кавут адлы јерә".

362. Мәтндә сәһв олараг "Гарабағын" кедир.

Авар мәтниндә: "Кәнчәнин"

363. Авар мәтниндә: "О, вилајәтин башчыларындан вә Ағакиши бәјдән көмәк истәјир, лакин онларын һәр бири Шаһверди ханла барышмағы тәләб едирләр. Пәнаһ хан разылашмыр. Рәисләр Пәнаһ хан разылашмадығындан кери гајыдырлар".

364. Мәтндә јенә дә сәһв олараг "Гарабағын".

365. Авар мәтниндә: "ону (Гоча ханы) Кәнчәјә вали гојур".

Рза Гулу хан Шаһверди хан Зијадоғлунун гардашы, Гоча хан исә көрүнүр, онун әмиси олмушдур. 1747-60-чы илләрдә, Шаһверди ханын биринчи вә икинчи дәфә һакимијјәтдә олдуғу дөврләрдә Кәнчәнин һакими һачы хан Чәмшикәзәк гејд олунур (НАИИ). Гоча ханын мүәјјән сijasи нүфуза малик олмасы онда көрүнүр ки, һачы Чәләби бир сыра Азәрбајҗан ханлары илә Картли вә Кахетијаја гаршы чыхаркән II Иракли вахтилә Тифлисдә отуран Кәнчә ханынын әмиси Гоча хандан һачы Чәләби илә данышыглар апармағы хаһиш етмишди. (Азәрбајҗан тарихи. Б.-1994, с.526). Белә олан тәгдирдә Гоча ханын 1741-чи илдә Надир шаһ тәрәфиндән Кәнчәнин бәјләрбәји тә'јин олунмуш вә Тифлисә көндәрилмиш һачы хан Чәмшикәзәк олмасы еһтималы јараныр. Күрчү мәнбәси Тифлисдә Кәнчә бәјләрбәјини мәһз Гоча хан кими гејд едир (бах. гејд. 239; Вахушти... с.122).

Надир шаһын Уғурлу ханын өлүмүндән сонра Кәнчәјә һачы ханы тә'јин етмәси (бу арада Тифлис вә Кәнчәдә Сәфи хан, сонра Хәнчәл хан, ондан сонра Фәтәли хан отурмушду) онун Кәнчәнин ирси һакимләри олан Зијадоғлу сүлаләсинин һакимијјәтинә сон гојмасы кими гијмәтләндирилир вә Зијадоғлуларын һакимијјәтинин бәрпа олунмасы Надир шаһын өлүмүндән сонра Шаһверди ханын һакимијјәтә кәлмәси илә бағланылыр. (М.Арунова, К.Ашрафян, с.115.) Лакин гејд етдијимиз фактлар бу мәсәләјә јенидән бахылмасы зәрурилијини кәстәрир.

366. Авар мәтниндә: "... көндәрирләр ки, Пәнаһ хана гаршы кетмәк үчүн көмәк истәсинләр".

367. Дәһнә - Шәкинин кәнди.

368. Авар мәтниндә: "Бу вахт Ағакиши Мөһәммәд хана һәр күн гуллуғ (хидмәт) кәстәрмәкдә (көндәрмәкдә) иди".

369. Загатала сәнәдләри ичәрисиндә Ағакишинин Чар-Талаја Гарабағ јүрүшүндә иштирак етмәјә чағырыш мәктубу вардыр. Мәктубун мәзмунундан ајдын олур ки, бу тәкрар чағырышдыр. (С.Сүлејманова XVIII-XIX әсрләрә аид Загатала археографик сәнәдләри, Хәбәрләр... с.50).

370. Авар мәтниндә: Чар мүттәфигләринин ордусу вә башга ордular Бәј-Булагда чәмләшир. Бурада мүттәфигләр вә Пәнаһ ханын ордусу арасында бөјүк дөјүш баш верир. Дөјүшдә Пәнаһ ханын ордусундан бир һиссәси тутулур, бир һиссәси гачыр.

371. Көрүнүр, мүсәлман адәти илә дәфн мәрасими тәдбирләри нәзәрдә тутулур.

372. Авар мәтниндә: "Мөһәммәд ханын әскәрләри әһалидән мал-дөвләт вә чизјә алыр вә бир ај бурада галырлар".

Чизјә, көрүнүр, ермәни әһалисиндән алыныб.

373. Авар мәтниндә Ағакишинин өлдүрүлмәси бу һиссәдә верилр: "Мөһәммәд хан Әрәш валиси Мәлик Әли илә мугавилә бағлајараг һачы Чәләбинин оғлу Ағакишини хаинчәсинә өлдүрүр, һачы Чәләбинин бүтүн хәзинәсинә саһиб олур. Мәлик Әли Ағакишинин арвадыны (Мөһәммәд ханын гызыны?) алыр. Мөһәммәд хан да һачы Чәләбинин арвадыны (Мәлик Әлинин бачысыны) алыр. Бундан сонра Мөһәммәд хан Дашјүзә, бурадан да Гыпчага кедир".

Дашјүзә кәлинчә олан мә'лумат верилмәјиб. Үмумијјәтлә, авар мәтни Салнамәни ихтисарла верир.

Авар мәтниндәки бу һиссәнин мәзмуну бир гәдәр А.Бакыхановун мә'луматы илә ујғун кәлир:

"Мухамед хан по тайному подстрекательству Мелика Али Арешского пригласил к себе в Ареш Агакиши-бека, который был женат на его дочери, убил его изменническим образом, взял свою дочь и выдал ее за Алхаз-бека Илисуйского, от которого родился Ахмед хан, Султан Илисуйский..." (Г.-Ирам, с. 158).

374. Дашјүз - Ола билсин, Пагиревдә кәстәрилән Нуха маһалындакы Таш-диз.

375. Гыпчаг-Загатала рајонунда кәнд.

376. Авар мәтниндә: "Фәтәли хан Пәнаһ ханын өлкәсиндәки Чаваншири, ермәниләрин өлчәтмәз беш кәндени вә Сыгыначағы (гала) алыр".

Гарабағнамәләр Надир шаһын сәрдарындан олан Урмија һакими Фәтәли ханын тәрәфиндә Чиләбәрд вә Талыш мәликләринин вә јахуд "ермәниләрин вә гоншу ханларын", Пәнаһ хан илә исә Вәрәндә вә Хачын маһалларынын вә Гарабағ елләринин икидләринин вурушдуғуну кәстәрир. Бунунла јанашы, Гара Муртузбәј вә Пәнаһ ханын башга силаһдашларынын вә гоһумларынын бу јерләрә бәләд олмајан урмијялылары тәләјә салараг гырмалары, дәрәләрдә вә дар кечидләрдә јахаламалары гејд олунур. (Гарабағнамәләр, с.44, 177, 162).

Загатала археографик материаллары ичәрисиндә бә'зи мәктублары (КПЗМ-1032) бу һадисәләрлә әлагәдар олмасы тәхмин едилир.

377. Корүнүр, "јајда" олмалыдыр.

378. 1758-чи илдә Губа ханы һүсејн Әли хан өлдүкдән сонра һакимијјәтә онун оғлу Фәтәли хан кәлмишди.

379. Мөһөммөд Сәид хан нәзәрдә тутулур. Сәркәр - мөәјјөн өлкәин (вилајәтин) малијә (пул) ишләри үзрә һакими һесаһ олунурду. Јамаһыда бу дәвр икиһакимијјәтлилик мөвчуд иди. Јени Шамаһыда акимијјәти кечмиш хәрач ығмағ вә ордунун тө'минатына нәзарәт ет-өк ишләринә бахан Нәви Зәрнәваинин оғлу һачы Мөһөммөд Әли хан лмышды. Көһнә Шамаһыда исә Сәркәр нәслиндән олан Ханчобаны ајфасына мәнсуһ Мөһөммөд Сәид-хан отурурду вә о, Кәрим хан өнд төрәфиндән тәсдиғ олунмушду.

1763-чү илдә Јени вә Көһнә Шамаһы Мөһөммөд Сәид ханын һакимијјәти алтында ваһид ханлығда бирләшир вә Губа ханы Шамаһыны з һимајәсинә көтүрүр. Сәркәр Мөһөммөд Сәид вә Ағасы ханын нәсли онрадан варланмыш нәсил иди вә онун һакимијјәтә кәлмәси феодал аирәләри төрәфиндән ганунсуз һесаһ едилирди.

380. Авар мөтниндә: "Сиз кедәндән сонра гардаш кими јола кәчәјик". "Онлар Мөһөммөд Әлидән һағларыны истәјирләр, о исә әрти позур вә гапылары бағлајыр..."

Архив материаллары һачы Мөһөммөд Әли ханын Мөһөммөд Сәид ан төрәфиндән газамата салынарағ өлдүрүлмәси вә ја зәһәрләнмәси ағгында мә'лумат верир. Бә'зи материаллар исә һачы Мөһөммөд Әли ханын һакимијјәтдән салынмасыны, Кәрим хан Зәнд төрәфиндән өғлуб оларағ Күрчүстана, орадан да Шамаһыја онун (Һачы Мөһөммөд Әли ханын) јанына гачан кечмиш Тәбриз сәрдары Азад ханын Шамаһыда төрәтдији өзбашыналығлар вә Мөһөммөд Әли ханын Шамаһы һалисинин шикајәтләринә мөһәл гојмамасы илә әлагәләндирир. (Абдуллаев., с.101-102).

381. I Султан Әһмәд хан - Әли Султанын оғлу, Гах вә Илису һакими.

382. Сәрдар - Фәтәли хан Әфшар нәзәрдә тутулур.

383. Ола билсин, Ирәван ханлығындакы Кула

384. Авар мөтниндә: "Аздихан өз күлфәти илә үч јүз адамла ркијәдән Газаха гонағ кәлир". Бурада Шамаһы јүрүшүндән бу һис-јәдәк олан һадисәләр верилмир.

385. Бу мә'лумат Мөһөммөд һәсән хан Гачарын онун гаты дүшмә-н олан Азад хан төрәфиндән өлдүрүлмәси һағгында јени факт верир. Мирзә Чамал Чаваншир, мәсәлән, Мөһөммөд һәсән ханын өз јахын амлары төрәфиндән хәјәнәтлә өлдүрүләрәк башынын Кәрим хан өндө көндәрилмәсини гејд едир. (Гарағнамәләр, с.117).

386. II Иракли јанына һәрби иттифағ бағламағ үчүн кәлмиш Азад ны тутуб Кәрим хан Зәндә верир. Азад хан Ширазда һәбсханада ча јашларында вәфат етмишди.

Күрчү мәнбәси бу барәдә јазыр ки, Кәрим хан төрәфиндән мәғлуб муш Азад-хан Күрчүстана кәлир вә Ираклидән сығыначағ истәјир, о вә Кәрим ханын гөзәбиндән горхарағ ону Ирана көндәрир вә бунун-јени Иран шәһинин лүтфкарлығыны газаныр. (Д.Бағратиони. 162).

387. Авар мөтни бурада кәсилир: "1174-чү ил јазын ахырынадәк Иракли хан Азад ханы вә онун күлфәтини вермәјә разы олмур".

388. Мирзә Адыкәзәл бәјин мә'луматына көрә хан һијлә илә Пәнаһ ханын оғлуну јанына кәтирир вә киров көтүрүр. Куја Фәтәли ханын гы-зы илә кәбин кәсмәк үчүн чағырылан Ибраһим Хәлил аға тора дүшдүјүнү баша дүшәрәк атасына хәбәр көндәрәрәк гачмағ истәјир, лакин Фәтәли хан артығ бу вахт ону көтүрәрәк Урмијаја јола дүшүр. (Гарабағнамәләр., с.46).

389. Биличи (Беличи) - Бақы - Дәрбәнд дәмир јолунун үстүндә (Самур чајындан шималда) јерләшән кәнд вә дәмир јолу дајаначағы.

390. Пәнаһ хан Фәтәли хан Әфшардан һејиф чыхмағ вә оғлуну азад етмәк мәгсәдилә Кәрим хан Зәндин Урмијаја јүрүшүндә иштирак едир. Кәрим хан Зәнд Фәтәли хан Әфшары мәғлуб едир вә Ибраһим Хәлил ханы азад едәрәк гијмәтли хәләтләр вә фәрманла Гарабаға көндәрир. Пәнаһ ханы исә мәсләһәтчи ады илә јанында киров сах-лајыр. Пәнаһ хан бурада да (Ширазда) өлүр.

391. Фәтәли хан тәслим олдугдан сонра Кәрим хан Зәнд ону көтүрәрәк Ширази кедир вә јолда Фәтәли ханын онун гардашы Исхәндәр ханы өлдүрдүју јерә чатдығда Фәтәли ханы өлдүрүр.

Ширази чатыб бир мүддәт кечдикдән сонра Пәнаһ хан бурада өз өчәли илә өлүр вә вәсијјәт етдији кими, Гарабағда басдырылыр. Азад хан Ширазда газаматда гочалыр вә өлүр.

Салнамәдә верилән Фәтәли хан Әфшарын, Пәнаһ ханын өлүм тарихләри тарихи әдәбијјатда (1758,1759-чү илләр) вә Гарабағнамә-ләрдә (1760-чы ил) верилән тарихләрлә ујғун кәлмир, лакин А.Бакыхановун мә'луматы илә (1762) ујғун кәлир.

392. Узниб (Узнала) - даркин кәнди.

393. Таркидә һакимијјәт уғрунда давада Хасбулат шамхал өввәл өз гоһуму Муртаза Әлинин оғлу Елдар илә, сонра Бујнакын һакими (крым-шамхал) Мейди илә мүбаризә апарырды. Хасбулатын өлү-мүндән сонра (1773-чү ил) онун вәсијјәтинә көрә бачысы оғлу Мурта-за Әли шамхал гојулур. Бу, шамхал нәслинин наразылығына сәбәб олур.

Гајтағ усмиси Әмир һәмзә вә Авар ханы Нусал ханын көмәклији илә Муртаза Әли говулур вә шамхал нәслиндән олан Мөһөммөд бәј тө'јин олунур. Муртаза Әли Губа ханы Фәтәли ханын вә Акушанын кө-мәји илә шамхал вәзифәсинә бәрпа олунур. (История Дагестана, Т. 1. м.-1967, с.323; Замир Али. Указ. соч.)

Бу мә'луматләры Салнамәнин вердији мә'луматла ујғунлашдырмағ мүмкүн олмамышдыр. Ола билсин, бурада һәммин вахт Фәтәли ханын төһрики илә Газығумух һакими Сурхај ханын (Сурхај шамхал) оғлу Мө-һөммөд хана гаршы әмиси нөвәси Елдар бәјин чыхмасы, Елдар бәјин Дәрбәндә, сонра Шамаһыја һаким гојулмасы илә әлагәдар һадисәләр гејд олунур. (Г.Абдуллаев, с.272, История Дагестана, с.376).

394. Бу һағда бах: гејд. 379, 380.

395. "Онларын" сөзүнүн кимә - даваја гарышмамаг үчүн пул верилән Вилајетин вә Таланын нүмајәндәләринә вә ја онлара пул хәтириб кәлән күрчүләрә вә јахуд да даваны кәсмәк үчүн пул верилән чарлы- лара аид олмасы дегиг дејил.

396. Чар-Таланын Ханбаба бәјә тәрәф дурмасыны И.П.Петру- шевски дә гејд едир:

"Так, в самом конце XVIII в. джамаат сменил было джарского став- ленника султана Хан-Баба - бека, заменив его Ахмед - ханом. Джарцы отправили в Илису военный отряд, который и восстановил на престо- ле Хан-Баба - бека". (И.П.Петрушевский, Указ. соч. с.72).

397. һачы Чәләбинин нәвәси, Шәки ханы һүсејн хан.

398. Мосул - Загаталада кәнд.

399. бах: гејд. 393.

400. Ағјазы - Загаталада вади.

401. Көрүнүр, Сурхај ханын оғлу Муртаза Әли бәјин оғулары - Хан Әли бәј вә Карај Әли нәзәрдә тутулур.

402. Сәһбәт, көрүнүр, ичарәчи (муздлу әскәр, орду) вә ичарәдар арасында мүгавиләнин шәртләриндән кедир. Көрүнүр, муздлу орду хәстәләнмәк вә јараланмаг һаллары үчүн габагчадан сығорта теләб едирди.

Истифадә олуан мәнбәләр вә әдәбијат

Абдуллаев Г. Азербайджан в XVIII в. и взаимоотношения его с Россией, Б. -1965

Абдул Латиф Эфенди. История Шекинских ханов Б -1926

Абуладзе Ц.А. Османские грамоты в древнехранилищах Тбилиси, Тюркологический сборник, М. 1984

Агаджанов С.Г. Новые материалы о происхождении Туркмен, Ашхабад. 1963

Агаларов М.А. Территория сельских обществ и их союзов горного Дагестана в XIV -XIX вв. (Способы обозначения границ, право на вла- дение, иммунитет), Общественный строй союзов сельских обществ Дагестана, М. -1981

Азәрбајчан тарихи, Б. -1994

Айтберов Т.М. Древний Хунзах и хунзахцы, М. -1990

Аләскеров Ю.Ю. Очерк социально - экономических отношений в Закатальском округе в XIX в. Диссертация. Всесоюзная библиотека им. В.И.Ленина

Алиев И. Очерки истории Атропатены, Б. -1989

Алиев И. Карабах в древности, Известия АН (серия философии, истории, права) 1988, №3.

Армянская анонимная хроника 1722-1736 гг. (пер и прим. акад. З.М.Буниятова), Б. -1988

Артамонов М.И. История хазар, М. -1962

Арунова М.Р. Ашрафян К.З. Государство Надир-шаха Афшара, М. -1958.

Агаев М.М. Авария в X-XV вв. М. -1995

Ашурбейли С. Государство Ширваншахов, Б. - 1983

Ашурбейли С.Б. Интерпретация этнопонимов Азербайджана по "Ашхарацуйцу" ("Армянская география") VII в. Источниковедение и текстология средневекового Ближнего и Среднего Востока, М.-1984

Багратиони Вахушти. История Царства Грузинского (изд. Нака- шидзе Н.Т.) Тб. -1976

Багратиони Давид, История Грузии (изд. А.А.Рогава), Тб. -1971

Бакрадзе Дм.Заметки о Закатальском округе Записки Кавказского отдела Императорского географического общества, Кн. XIV

Бакрадзе Дм. Грузинские грамоты Записки Академии Наукъ Т. XXII

Бакиханов А. Гюлистан-и-Ирам, (ред. ком. прим. акад. З.М.Буниятова, Б. -1991).

- Бартольд В.В. Арабские известия о русах. Сочинения Т.2. ч.1. М. 1963
- Бартольд В.В. Дагестан, соч. Т.3. Б - 1965
- Бартольд В.В. Очерки истории Туркменского народа. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы соч., Т.2. ч.1. М7 - 1963
- Белиев Е.А. Арабы, Ислам и Арабский Халифат в раннем средневековье, М. - 1966
- Беразде Г.Г. Смирнова Л.П. Материалы по истории ирано-грузинских взаимоотношений в нач. XVII в. ТБ. - 1989
- Большаков О.Г. История Халифата, ч.1, М. - 1989
- Броневский С.Б. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе, ч.1. М. - 1823,
- Броссе М.Ф. О проекте изучения и разбора грузинских исторических грамот, СПб. 1879
- Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа, с 1722 по 1803 гг., ч.1-III, СПб., 1859
- Бунадов З. Азербайжан VII-IX әсрлердә, Б. - 1989.
- Восточные источники по истории Дагестана, Мх. - 1989
- Гаджиев В.В. Джаро-Белоканский союз сельских общин в освещении французского консула Гамбы. Общ. строй. Мх. - 1981
- * Гадю А.В. Этническая история Северного Кавказа IV-X вв. Л. - 1979
- Гарямедова А.А. Христианские памятники Кавказской Албании, Б. - 1989
- * Генко А.И. Задачи этнографического изучения Кавказа. Советская этнография, 1939, и. 4-5
- * Глиницкий И. Поездка в Дагестан, ВВ, 23, 24, 1862
- Глыба Л.Б. Страна Гуннов у Каспийских ворот, Мх. - 1995
- Гриндин Л.А. Древнейшая ономастика Восточных Балкан, София - 1981
- Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая стена, М. - 1989
- Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия, Б. - 1991
- Дагестанские исторические сочинения (А.Р.Шихсаидов, Т.М.Айтберов, Г.М. - Р.Оразов) Мх. - 1993
- Джафаров Ю.Р. Гунны и Азербайджан, Б. - 1985
- Джуаншер Джуаншерияни, Жизнь Вактага Гергасала (Издание Г.В.Шуля), Тб. - 1989.
- Дьяконов И.М. Архивные мифы Востока и Запада М. - 1999
- Дьяконов И.М. История Древнего Востока, ч.1, М7 - 1983
- Дьяконов И.М. История Мидии, М. - 1956
- Дьяконов И.М. Некоторые лингвистические данные к проблеме связей населения Восточного Кавказа и Закавказья с племенами Востоком в III-I тыс. до н.э. Тезисы. - Баку, 1956
- Дьяконов И.М. Языки Древней Персидской Азии. М. - 1967
- Есан Хасан Джалали, Краткая история страны Афганистана (1750-1722) Издание акад. З.М.Бунятова, Б. - 1989
- Завилр Али, Разгром Надир шаха в Дагестане, Наш Дагестан, 1992, и.151
- * Зубарев Д. Поездка в Казетин, Туршетин, Тавсюрин и Джаро-Белоканскую область, Русский вестник, 1841, 5.
- Иззатдин Ибн ал Бейр, Бл-Кавман фи-т-тарих (автор З.Бунятовский пошри), Б. - 1995
- * Известия грузинских летописей и историков ("Матиа Гурани"), СМСМТК, 8/22, 1897г.
- История Азербайджана Т.1, Б. - 1958
- История Дагестана Т.1М. - 1967
- История Древнего Востока, ч.2, М. - 1988
- История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. М. - 1958
- История народов Северного Кавказа в древнейшие времена до конца XVIII в. (глав. редактор: Б.Б.Плисторский), М. - 1955
- Каланкатуклу Моисей, Албания тарихи, Б. - 1993
- Какабадзе Б.Б. Грузинские документы IX-XI вв. М. - 1992
- Какабадзе Б.Б. Хроника Каспийских эриставов нач. XI в. Писменные памятники Востока, 1958, М. - 1978
- Карла Сарена, "Манна саренатил", Александр Дурл во время 26 ил сонра, Гобустан, 1989, и. 4
- Керимов Э.А. Очерки истории этнографии Азербайджана и русско-азербайджанских этнографических связей, Б. - 1989
- Климентинов О.И. Джаро-Белоканье до XIX столетия. Кавказ, и.2-3, 1849. Сборник газеты "Кавказ" Климентинова.
- Кривкоцкий И.Ю. Памятники арабской письменности на Кавказе, Т.Б.М. - Л. 1969
- * Косвен М.Ф. Этнография Дагестана XVIII-XIX вв. М. - 1958
- Клиффу, Сведения о Джарских племенах - 1829 г. История, география и этнография Дагестана, М. - 1958
- Лавров Л.И. Материалы по арабской этнографии на Северном Кавказе, СМЛЭ, 1961, Т. XX.
- * Лавров Л.И. Историко-этнографические очерки Кавказа, 1978
- Лавров Л.И. Материалы по арабской этнографии на Северном Кавказе, М. - Л. 1961
- Лавиатов В.И. Очерки истории Азербайджана в XVIII в. Б. - 1948

Лисану-л-'араб, Бейрут -1988.

Мамедов Г.М. "Каиме" Бедреддинзаде Али-бея, Известия АН Азерб. серия истории, филологии, права, 1988, н.3.

Магомедов Д.М. Некоторые особенности социального развития союзов сельских общин Западного Дагестана в XVI-XVIII вв. Общ. строй., Мх.-1981

Мамедова Ф. Политическая история и историческая география Кавказской Албании, Б - 1986

Материалы по вопросу о введении земских учреждений в Закавказье, Т. VII, Тб. -1910

Меликишвили Г.А. К истории древней Грузии, Тб. -1959

Миллер В.Ф. Осетинские этюды ч. III, Ученые записки Моск. ун-та, вып. 8. М. -1887

Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда, М. -1963

Мирзэ Адыкөзэл бей "Гарабагнаме", Мирзэ Чамал Чаваншир Гарабаги "Гарабаг тарихи", Әһмәдбей Чаваншир "Гарабаг халгынын 1747-1805-чи илләрдә сийәси вәзијјәтинә даир", Гарабагнамәләр, Б. -1989

Мровели Леонти, Жизнь картлийский царей, М. -1979

Мусәви Т.М. Орта Әср Азәрбајҹан тарихинә даир фарс дилиндә јазылмыш сәнәдләр. Б. -1977.

Мустафазаде Т.Т. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVII в. Б. -1993.

Мустафајев Т.Т. 1723-1735-чи илләр Османлы һакимијјәти дөв-рүндә Азәрбајҹанын вәзијјәтинә даир, Аз.ЕА хәбәрләри, тарих, фәл-сәфә, һүгүг сәријасы, 1990, н. 4.

Мухелишвили Д.Л. К исторической географии Восточной Грузии, Тб. -1982.

Названия аварских населенных пунктов и обществ. Микротопонимика населенных пунктов. Аварско-русский словарь Москва -1967.

Общественный строй союзов сельских общин Дагестана в XVII-XIX вв. М. -1981

Оранский И.М. Введение в иранскую филологию, М. -1960

Пагирев Д.Д. Указатель к.

Парсадан Горгиджанидзе, История Грузии, Т. -1990

Пасербский А. Закавказский округ, "Кавказ", 1864, 48

Петрушевский И.П. Джаро-белоканские вольные общества в первой половине XIX в. М. -1993

Петрушевский И.П. Из героической борьбы Азербайджанского народа в XVII-XIX вв. Б. -1941

Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI- нач. XIX в. Л., -1949

Peten B. Golden, Khazar studies, B. - 1980

Покоренный Кавказ, С. -П. 1904 г.

Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII в. Б. -1981

РСФСР Административно-территориальное деление. М. -1986

Сулейманова С.А. Закавказские письма и документы как источник для изучения истории Джаро-Белоканского общества

✓ Всесоюзная конференция востоковедов, М. -1991.

Сулейманова С.Ә. Загатала тарих-дијаршүнаслыг музејинин XVII-XIX әсрләрә аид археографик сәнәдләри, Аз. ЕА-нын хәбәрләри, тарих, фәлсәфә, һүгүг сәријасы, 1990, н. 4

Сулейманова С.Ә. "Дәрбәнднамә"нин Загатала нүсхәләри, Средне-вековой Восток, Б. -1993.

Тарих - и Селаники (акад. З.Бунјадовун нәшри), Б. -1991

Тверитинова А.С. Новые турецкие документы XVII в. из рукописных коллекций Ленинграда, Будапешта и Берлина, Письменные памятники Востока. М. -1977

Феодальные отношения в Дагестане (архивные материалы), М. -1969

Фон Плотто И.И. Природа и люди Закавказского округа, ССКГ. Вып. 4, 1870

Умаханов М.С.-К. О социальной борьбе в союзах сельских общин Дагестана в XVIII в. Вопросы истории Дагестана, Т.2. М. -1975,

Установление феодального строя в западной и Центральной Европе. История Средних веков. М. -1980

Хашаев Х.М. Общественно-экономический строй Дагестана в XIX в. М. -1954.

Чехович О.Д. Самаркандские документы XV-XVII вв. М. -1974

Шавхелишвили А.И. Из истории горцев Восточной Грузии, Тб. 1983.

Шихсаидов А.Р. Дагестанская историческая хроника "Тарих Дагестан" Мухаммада Рафи, Письменные памятники Востока, 1972, М. -1977.

Элгуджа Маградзе, Григол Орбелиани, М. -1980.

МҮНДӘРИЧАТ

1. Кириш	3-20
2. Чар салнамәси (тәрҗүмә)	21-61
3. Гејдлер җе шәрһлер. Кириш. Салнаме	62-140
4. Истифаде олунан манбалер җе әдебијат	141-146